Kemenesaljai Digitális Könyvtár
2012.05.21. 19:18

A kékpúpú teve hátán

1. MIHÁLYI GÁBOR – Bevezető 2. old.
2. ERDŐDY EDIT - Veronika tükre 3. old.
3. POMOGÁTS BÉLA - Két magyar író a Fekete Kolostorban 7. old.
4. SZIGETI LAJOS SÁNDOR - A kékpúpú teve 12. old.
5. CSAPLÁR FERENC - Kassák és Németh Andor 24. old.
6. FRÁTER ZOLTÁN - „A halott könnyekből él" 29. old.
7. BOTKA FERENC - Déry Tibor és Németh Andor 37. old.
8. LENGYEL ANDRÁS - Németh Andor és analitikusa 58. old.
9. KARAFIÁTH JUDIT - A cég 67. old.
10. VERES ANDRÁS - Kalandorok játékos vállalkozása 74. old.
11. MIHÁLYI GÁBOR - Barátság nehéz időkben 81. old.
12. FERENCZI LÁSZLÓ - Németh Andor történelmi trilógiája 87. old.
13. BENEY ZSUZSA - Németh Andor és József Attila 91. old.
14. BIRCSÁK ANIKÓ - Egy polifonikus értekezés két szólama 95. old.
15. ANGYALOSI GERGELY - Az amatőr filozófus 107. old.
16. SZABÓ FERENC - André Gide köre ahogy Németh Andor látta 112. old.
17. TVERDOTA GYÖRGY - Az első magyar Kafka-monográfia 121. old.
18. KASSAI GYÖRGY - Németh Andor költészetéről 129. old.

Bevezető

Sok vita folyik mostanában a két Magyarországról, annyi azonban bizonyos, hogy csak egy magyar irodalom létezik. Ennek az irodalomnak az arculatát, szellemiségét, értékrendjét Kazinczy Ferenc óta mindig a magyar irodalom koronázatlan fejedelmei, vezéregyéniségei, valamint az őket magasba emelő irodalmi közvélemény, a hazai "boldog kevesek" alakították, illetve alakítják ki. Nem ismételhetjük elégszer, hogy magyar írók, így köztük Németh Andor is, mindig elkötelezett hívei voltak a nemzet, a nép boldogulását célzó törekvéseknek, a haladásnak, az emberségnek, az igazabb Európának.

A vidékről Pestre érkező, eladdig írói körökben ismeretlen fiatalember, Németh Andor a múlt század elején egy kis színdarabbal, a *Veronika tükrével* jelentkezett, majd évek teltek el azzal, hogy főként csak olvasott. Mégsem vonta soha senki kétségbe Kassák Lajos szerkesztő társának, Déry Tibor, Karinthy Frigyes, József Attila barátjának író voltát, noha a tőle várt művekkel folyamatosan adós maradt. Nem állt ezzel egyedül. Karinthy Frigyes azt ígérte híveinek, csak egy-két nyugodt évre lenne szüksége, hogy megalkossa a művet, a Nagy Enciklopédiát. Csak halála után mérhettük fel, hogy számba véve a mégis elkészült remekműveket, ezek együtt mégis kiteszik a nagy oeuvre-t. Németh Andor híre, rangja lassan gyarapszik. Igaz, utolsó éveinek méltatlan mellőzése után, a még élő babérkoszorús barátok a sírnál elmondott gyászbeszédeikkel végül is kinyitották előtte a magyar halhatatlanok (fel nem épült) Panteonjának jelképes kapuját.

Húsz évvel halála után, még 1973-ban kiadták, írói jelenlétének bizonyítékául, Réz Pál szerkesztésében válogatott írásainak gyűjteményét. Most, harminc év múltával megint csak örömmel állapíthatjuk meg éppen e tanulmánykötet elemzéseinek tükrében, hogy az európai emberség és szellem igazságát és szépségét hirdető írásai, versei, szépprózai alkotása, tanulmánykötetei, visszaemlékezései aktuálisabbak és érvényesebbek, mint valaha is voltak. Az életmű változatlanul eleven része a halhatatlan magyar irodalomnak.

M. G.

ERDŐDY EDIT

Veronika tükre

Németh Andor ifjúkori egyfelvonásosa

"Egyetemi hallgató koromban rengeteg verset, novellát és kritikát írtam, de semmi értékeset. Akkor, 1910 nyarán megszállt az ihlet. Egy szép nap körülbelül tizenkét óra alatt megírtam egy színdarabot, úgyszólván egyhuzamban. A darab a tizenötödik században játszódik egy kis faluban. A hőse, egy Veronika nevű kis parasztlány, beleszeret az új fiatal papba, aki ott néhány esztendeje működik, de maga előtt is letagadja iránta való vonzalmát, és hogy ne lássa többet, nem jár a templomba. A falusiak, akik felfigyelnek a leány különös viselkedésére, azt kezdik róla beszélni, hogy szent személy (...). A fiatal és felvilágosodott pap az egyedüli, aki lenézi ezeket a bolondságokat, és elmegy Veronikáékhoz, hogy alaposan megmossa a leány fejét. Ez meg is történik, a pap megszégyeníti Veronikát, mire Veronika kútba veti magát. Ennyi a kis történet, tele freudi intenciókkal, és az akkor igen divatos lelki processzusok, áttételek, átváltozások és szimulálások ábrázolásával." - emlékezik vissza Németh Andor a Veronika tükre születésére.

Az egyfelvonásost később a szerző átdolgozta, ebben a visszaemlékezésben ez utóbbi változat befejezését említi. Az első, ismert és sikerültebb variáns végén Veronikát elragadja a csodára éhes tömeg, s még a szigorú pap is a tömeghangulat hatása alá kerül. A szerző nem említi a történet egy lényeges mozzanatát: Veronika ugyanis a színpadi cselekmény idején áldott állapotban van; néhány hónappal korábban egy falubeli legény az ájult leányt - tudtán kívül - teherbe ejtette. A legény apja, a kurátor még a pap érkezése előtt színre lép, s megkéri a lányt szüleitől a fia számára. Majd a fiú, Orbán is kéri Veronikát, legyen a felesége, de hiába emlékezteti őt az együtt töltött éjszakára, a leány nem tud, vagy nem akar emlékezni. A folyton imádkozó, térdeplő, böjtölő Veronikának már látomásai vannak, Krisztus és Szűz Mária jelenik meg előtte. A falusi nép, köztük a darab egyik szereplője, Tulokné, és fia, a harangozó, "szent személy"-ként kezdi tisztelni. Tulokné váltig erősíti, hogy ő látta Veronika "szüzessége tükörit", a fogantatás így már a misztikum ködébe vész.

A zárt térbe, realisztikus környezetbe helyezett cselekmény alig pár óra alatt pereg le, magába sűrítve az előzményeket: Veronika önmagának sem bevallott szerelmét a pap iránt, s Orbán kétségbeesetten reménytelen, majd erőszakos vágyakozását. A színpadi akcióban elsősorban a férfiak vesznek részt, a maga módján mindenki Veronikáért küzd, aki passzív középpontja a körülötte zajló indulatoknak. Veronika szülei és Tulokné a szentség, a csoda hitének és bizonyításának elkötelezettjei: a vakbuzgó anyának ez a verzió hízelgőbb, mint a "megesett lány" történetében való részvétel; Tulokné pedig a maga fontosságát, a csodát tanúsító fontos személy szerepét játszhatja el. A kurátor és fia (utóbbi csak egy bizonyos pontig) a józan, gyakorlatias helyzetfelismerés és cselekvés emberei: a fiú szereti a lányt, a baj megesett, de lehet orvosolni. Ezt próbálja bizonygatni a dramatikus összeütközések kulcsfigurája, a Wittembergában Luther mellett iskolázott falusi pap is. Ő is a racionális, természetes és földi megoldást választaná: a csodákat az Isten nem az ilyen kis falvak számára tartogatja.

"Az Úr megteremtette az asszonyt Ádámbul: nem paráznaságra! De nem is szentségre! Hanem konty alá, tepsi mellé, hupp! Mazsolaszőlő kalácsra, legénynek a jány... majd hogy rosszat nem mondtam." - hangzik az igencsak világias papi vélemény. Ám hiába próbálja Veronikát racionális irányba terelni, hiába korholja és ostorozza, amiért annak "elvette az eszit a hit", s

leányi, asszonyi sorsának földi beteljesíte helyett böjtöl, imádkozik, álmában Jézussal és az arkangyalokkal társalog. A lány magatartása, hallgatása csak sejteti, hogy a templomból való távolmaradásának oka nem más, mint a fiatal, életerős pap iránti vonzalma: őt látja Krisztus alakjában is, aki álmában "aranyos ornátusba gyütt. Papi ruhába," - s aki "Magyar Jézus. Derék ember. Erős nézésű." Kettejük párbeszédét nem a kimondott szavak, hanem az elhallgatás teszi drámaivá: a pap rádöbben a valóságra, szigorú határozottsága semmivé foszlik, mégsem tesz le arról, hogy a falu népét, a Veronikát már szentként tisztelő búcsúsokat "észre térítse". Orbánt kéri tanúságtételre, hogy leplezze le kettejük kapcsolatát, mely racionális magyarázatot ad a lány állapotára, a legényt azonban elragadja az általános misztikus rajongás, s mikor látja, hogy Veronika feje köré glóriát fonnak a lemenő nap sugarai, ő is mirákulumot kiált. A "Mária üzenetjit" hozó harangozó teljesíti ki a szövődő, alakuló legendát, amikor közli a búcsúsokkal, hogy a lányt három hím galamb ejtette teherbe. Végül maga a plébános is elbizonytalanodik és elérzékenyül. "Micsoda hitvihar! Ki tudja, kinek van igaza: nekem vagy a jánynak. [...] Higgyünk a csodába, kurátor úr!" - mondja ki a végszót.

A kitűnő dramaturgiai érzékkel felépített egyfelvonásos az áhítat statikus, meditatív csendjétől a sodró lendületű, hangos tömeg misztikus rajongásáig, fékezhetetlen szuverenitásáig vezeti a nézőt. A belső térbe komponált, két- vagy háromszemélyes jelenetek után az "egyszerű, falusi szoba" falai mintegy kinyílnak, helyet adva a legendaképzés igazi letéteményesének, a rajongó sokaságnak. A kinti világ, részben korfestő célzattal, már előzőleg is beszűrődik a színpadra: török vendégkatonák érkeznek a faluba, furcsa dobzenével. A fokozás nemcsak a színpadi tér kvázi kitágításában, hanem a természeti jelenségek meghatározta külső körülmények színpadi hatásának kihasználásában is érvényesül. A színpadi cselekmény délután öt órakor kezdődik, amikor "langy és derűs napfény" szűrődik be az ablakon; a tömegjelenet alatt "a lemenő nap bevérezi a bútorokat.

Fontos szerepet játszanak a szerzői utasítások, melyek nem szorítkoznak a színpadi látvány külsődleges jellemzőinek puszta leírására, hanem - túllépve a szerzői utasítások hagyományos funkcióján - az általuk kiváltandó hatást, hangulatot is körülírják: "Veronika mozdulatlansága és a nagy csönd valami primitív áhítat érzését kelti. Kis falusi kápolnakép előtt érzed ezt. Veronikából valami spirituális érzékiség árad." A festőiségre való törekvés, a színek és fények fontossága az impresszionista költészet hatását jelzik. Az elfojtott érzékiség és vallásos elragadtatás együttes jelenlétének középkorivá stilizált megjelenítése nem idegen a fiatal Németh Andor költői világától sem. Az 1920-ban megjelent (de valószínűleg már korábban keletkezett) *Szüzek* című vers, mely "erotikus képzelgéseknek és éteri finomságnak különös és tökéletes ötvözete" a Veronika tükre színpadi világát idézi fel. Abba a kérdésbe, hogy milyen hatások és impulzusok segítették a szerzőt misztikum és erotika ilyetén ötvözetének a kialakításában, nem érdemes mélyen belebonyolódni. Hiszen a rendkívül olvasott, a legújabb külföldi irodalomban is tájékozott Németh ismerhette a sejtelmes középkori hangulatok Maeterlinckjét, Claudel katolicizmusban fogant misztikáját éppúgy, mint Francis Jammes költészetét.

Megemlítendő azonban egy érdekes egybeesés, ami jelzi, hogy a Németh által felkapott és preferált hangulat- és érzésvilág: korhangulat és korérzés, mondhatni, benne van a levegőben. Claudel 1913-ban bemutatott darabja, az *Angyali üdvözlet* ugyanazt a motívumot, a szeplőtelen fogantatás misztikus, mégis testies eseményét helyezi a középpontba: Violaine, a szűzlány, újra megszüli nővére elhalt gyermekét, akinek szeme azonban nem fekete lesz, mint előző életében, hanem kék, mint Violaine szeme. Németh nem ismerhette a darabot, a vele kapcsolatos első följegyzések is 1910-ben születtek, akárcsak a Veronika tükre.

A csoda azonban Claudel-nél valóban csoda, a misztikus fogantatás valóban megtörténik - míg

Németh Andor darabja a csoda racionalizálását, a legenda születésének pszichikai, fiziológiai és tömeglélektani motívumaira mutat rá. Mégsem a leleplezés, a puszta realitás színpadi megjelenítése válik hangsúlyossá, sokkal inkább a hit erejének, az egyént és tömeget egyaránt elragadó csodavárás misztikus élményének a felmutatása. A darab gondolatiságának ez a kettős arculata kétféle olvasatnak ad lehetőséget, s ez a kettősség a mű utóéletét, színpadi sorsát is magyarázza. A művet Németh - visszaemlékezése szerint - a Galilei Kör néhány tagjának olvasta föl, akik lelkesen fogadták, s eljuttatták a Vígszínházhoz. A bemutatót a Galilei Kör rendezte volna, átn a Vígszínház, a konzervatív sajtó támadásai miatt elállt a darab bemutatásától. A darabot (*Veronika* címmel) így végül a Galilei Kör márciusi ünnepsége alkalmából, kissé megkésve, 1913 április 6-án mutatták be a Vigadó nagytermében, a főszerepben a lelkes Gombaszögi Fridával. (A plébános szerepét Fehér Gyula játszotta.)

A rendező, a fiatal Bárdos Artúr a *Nyugat*ban védte meg a *Veronikát* és szerzőjét a vallásgyalázás vádjától. "A vallás és az erköles, vagy esetleg a valláserkölcs nevében üldöznek most színházról színházra egy kis színdarabot, melynél vallásosabb és katolikusabb - tömjénfüstösebb, misztikusabb, hívőbb - régen íródott a mi hitviták iránt meglehetősen közömbös időnkben." Bárdos Artúrt, a rendezőt a lány alakját körülsugárzó misztikus erő ragadta meg, mely minden "emberi realitást" eltaszít tőle, s mely végül a nézőt is arra sarkallja, hogy elfogadja a csodát. „A darab rendezőjének éppen az egész tömjénfüstből, harangkongásból, hitből kiáradó miszticizmus és katolikusság a legsarkallóbb matéria" - fedi fel rendezői alapállását.

Bárdos Artúr értelmezése és koncepciója természetesen jogos és helytálló, amennyiben az a racionális megközelítést és érvelést - részben pszichológiai motívumokra, részben hangulati hatásokra alapozva - meggyőzően alkalmazza a mű misztikus, vallásos lényegének bizonyításában. Ez az olvasat a rendezőé, aki nemcsak olvassa, hanem látja, hallja és érzékeli is a szöveget. Nyilván más képzetei támadtak a darab ellenzőinek, akik csak a puszta szüzsét ismerték, s abból elsősorban a csoda leleplezésének, a legenda racionális magyarázatának az antiklerikális narratívája érdekelte őket. (Feltehetően ugyanez az olvasat játszhatott szerepet - legalábbis részben - abban is, hogy az ez idő tájt erős antiklerikális kampányt folytató galileisták oly lelkesen karolták föl a mű bemutatásának ügyét.)

Mindebből az is kitetszik, hogy Németh darabja a színpadra szól, s csak színpadi létezése során válik teljessé, hiszen a látványelemeknek, valamint a csendeknek és elhallgatásoknak legalább olyan jelentősége van, mint magának a színpadi szövegnek. Németh a színpadi nyelvet egyrészt népiesre próbálja archaizálni, mely azonban nem mindig sikerül, gyakran erőltetetten túlzó. Másrészt azonban a darab egyes pontjain - különösen Tulokné szövegében - sikeresen vált át prózából ütemhangsúlyos versbeszédre. A színpadi nyelv költőisége, az alkalmazott versbeszéd, valamint a színpadi térformálás egyes mozzanatai alapján a darab összefüggésbe hozható Balázs Béla misztériumaival, más tekintetben azonban alig-alig. *A tündér* című misztériumot Németh olvashatta a *Nyugat* 1910-es évfolyamában, ennek problematikája azonban gyökeresen különböző: Balázst a férfi és a női szubsztancia különbözősége, a férfi és nő közti viszonyok, a barátság és a szerelem formációi, konfliktusai foglalkoztatják. Igaz, a darab sejtelmes hangulata, a színpadi realitást szimbolikus mozzanatokkal elegyítő világa nem teljesen idegen a *Veronika* világától, hiányzik azonban belőle a Németh darabját alapvetően meghatározó spirituális, misztikus hangoltság és tematika. Balázs két másik misztériuma (melyeket Németh feltehetően nem ismerhetett a *Veronika* írása idején) végképp különbözik a színpadi realitást illetően: *A kékszakállú herceg vára* és *A Szent Szűz vére* szimbólumokra épülő színpadi absztrakciók, szemben Németh konkrét hely- és időviszonyokat megjelenítő, realista színpadával.

Németh darabja erős színpadi tehetséget sejtetett a hozzáértőkkel. Nemcsak az újszerű, eredeti

tematika, a spirituális és racionális mozzanatok összehangoltsága, a szereplők (különösen a főszereplő) Freudon iskolázott pszichológiai motiváltsága teszik valóban modernné. A kor színvonalán álló, a spiritualizmus európai áramába illeszkedő mű dramaturgiai adottságai, a színpadi hatáskeltés eszközei is figyelemre méltóak. Csak sajnálni lehet, hogy ennek a kezdetnek nem lett méltó folytatása Németh drámai életművében. A kritikusok gyakran tették fel a kérdést: vajon miért olyan kevés és gyönge a drámatermés Magyarországon? Az egyik okot Németh hányatott életútja és pályafutása is példázza: a századelőn nekilendülő, új törekvésekkel jelentkező drámaíró nemzedék tagjainak pályája a háború után megtört, különösen azoké (s ilyenek számosan voltak), akik emigrációba kényszerültek. Egy másik ok: a színházak nem merték vállalni a merészebb szellemű darabok bemutatásával járó kockázatot. Bárdos Artúr írja a fent említett cikkben: "Kiderült ugyanis ismét, hogy nincs egyetlen drámai színházunk sem, amelynek egy lendületesebb mozdulatában gyönyörködhetnénk, nincs egyetlen színházvezetőnk sem, ki művészi egyéniségének természetes gesztusával meg tudná és meg akarná védelmezni a művészet szabadságát."

A *Veronika tükre* maga is része a századelő szellemi fellendülésének, fontos, nem elhanyagolható mozzanata a modern magyar dráma megteremtésére irányuló új törekvéseknek.

POMOGÁTS BÉLA

Két magyar író a Fekete Kolostorban

Néhány esztendeje - az Atlanti-óceán mellől hazafelé utazva - útba ejtettem Noirmoutier szigetét. Régóta terveztem, hogy meglátogatom, hiszen ez volt Kuncz Aladár első világháborús francia fogságának első helyszíne, és Kuncz Aladárról írtam első könyvemet (és korábban egyetemi szakdolgozatomat). Nagyon is érdekelt ez a legendás helyszín, ahol különben a huszadik század egyik első internálótáborát rendezték be ártatlan civilek számára. Ezt azután még igen sok, mind borzalmasabb hasonló intézmény követte, általuk jött létre a huszadik század élet- és szenvedéstörténetének egy egész fejezete. Az egykori vár előcsarnokában, ahogyan ez lenni szokott, fehér zománctábla mutatta be a komor épület múltját. A noirmoutier-i erődöt többnyire börtönnek használták, így a francia forradalom, majd az első világháború idején. A táblán feljegyzett események között örökítették meg azt is, hogy 1914-1915-ben ott raboskodott a neves magyar író: Kuncz Aladár. Azóta külön emléktábla is megörökíti ezt az eseményt, és a *Fekete kolostor* első, még 1937-fes francia fordítása is új kiadásban került az olvasó elé néhány esztendeje. Mindezt talán kései jóvátételként is elkönyvelheti a magyar társadalom.

Kuncz Aladár fogságának emlékezetét kőtábla őrzi, erre a táblára igazából egy másik magyar író nevét is fel lehetett volna vésni: Németh Andorra gondolok, jóllehet ő csak töredékesen: néhány versben, egy Kuncz Aladár egyéniségét és munkásságát méltató esszében és sokáig kéziratban bujkáló emlékirataiban beszélt annak az öt esztendőnek a nehéz tapasztalatairól, amelyeket Noirmoutier és Ile d'Yeu szigetbörtöneiben kellett szereznie.

Ezek a töredékes írói rekvizitumok igen tanulságosan egészítik ki azt a gazdag és hiteles képet, amelyet Kuncz Aladár legendás emlékirata adott a francia fogság élményeiről, tapasztalatairól és felismeréseiről.

Németh és Kuncz a háború első napjaiban ismerkedtek meg Párizsban, midőn a francia kormány falragaszokon jelentkezésre szólította fel az egyszeriben halálos ellenséggé vált közép-európai hatalmak polgárait. (Németh különben a Kuncz Aladárról írott 1933-as tanulmányában arról tesz említést, hogy diákkorában Kolozsváron látásból már ismerte későbbi barátját.)[1] Németh, akit diákévei ugyanúgy Kolozsvárhoz fűztek, mint Kunczot, barátjával és tanártársával, Révész Andorral érkezett a francia fővárosba, hogy megismerkedjék a modern költészet jeles egyéniségeivel, és aztán a *Nyugat* hasábjain adjon számot felfedezéseiről. Miként emlékirataiban feljegyzi, Canudohoz, Barsunhoz, Sébestien Vioril-hoz, Jean Royerhez és Guillaume Apollinaire-hez látogattak el, ez utóbbi már akkor is az európai irodalom legnevesebb alkotó személyiségei közé tartozott, a többiekről már régen megfeledkeztek az irodalomtörténetek és a lexikonok. A szépen induló irodalmi tapasztalatszerzésből azután ötéves civil-fogság lett.

Kuncz és Németh a párizsi osztrák-magyar követség udvarán találkoztak, ahol sok százan próbálkoztak azzal, hogy hazájuk külképviselete valamiképpen segítséget adjon a háborúba süllyedő Franciaország elhagyásához - sikertelenül. Így kerültek azután először egy Perigeux nevű városkába, majd Vendée egyik apró szigetére, Noirmoutierba, később, 1915 nyarán Ile d'Yeu szigetének kazamatáiba, végül 1919 tavaszán Svájcon és Ausztrián keresztül vissza korábbi életük keretei közé, pontosabban Kuncz Aladár Budapestre, Németh Andor pedig rokonaihoz Bécsbe, ahol azután hamarosan a Czóbel Ernő által irányított magyar követség munkatársa lett, és csak tizenkét esztendős külföldi odüsszeia után térhetett haza. A francia

fogság történetét, ebben Németh Andor ottani életének folyását is, igen sok adalék kíséretében örökítette meg Kuncz Aladár emlékirata.

A Fekete kolostor lapjain sűrűn tűnik fel Németh Andor alakja, igaz, talán ritkábban, mint másoké, például Zádory Oszkár szobrászé, Soltész Gyula szentesi tanáré, Fenyvesi József párizsi mérnöké, Dudás Emil bácskai földbirtokosé, Neufeld Simon felvidéki tanáré vagy Rucki és Retureczki lengyel művészeké. Így is az emlékiratok írójának szűkebb baráti köréhez tartozott, egymást váltva olvasták a nem könnyen beszerzett könyveket, együtt szerveztek, mondhatnám így: "szabadegyetemi" előadásokat, rendeztek karácsonyi színjátszó estet, együtt élték meg a fogság igen gyötrelmes pillanatait, például az 1918-as nagy spanyolnátha- járványt, amelynek számos fogoly lett az áldozata, és együtt fürkészték a mind reménytelenebbnek tetsző jövendőt: vajon mikor jutnak haza, és milyen országot találnak a megszokott régi helyén.

Kuncz Aladár szinte mindig úgy emlékezik meg Némethről, mint aki olvas: könyv van a kezében, könyv rejlik a vastag posztókabátja zsebében, könyvekről folytat eszmecserét. Maga Németh is így mutatja be önmagát később emlékiratában: "Olvastam egyedül, olvastam másokkal, olvastam franciául, németül, angolul, spanyolul. Végigolvastam Kunczcal Shakespeare összes drámáit angolul, Bárczi Géza barátommal, aki most egyetemi tanár és akadémikus, a Don Quijoté-t spanyolul. Kunczcal a Tiszta ész kritikájá-t olvastuk németül, de ő ezt az olvasmányt fárasztónak találta, és egy ízben ezt mondta: >Ha Kantot olvasom, elzsibbad a tököm.< Egy német szobrásszal Nietzschét olvastam, egy fiatal német költővel, Fritz Schusterrel pedig Lukács György könyvét a modern drámáról, amelyet kapásból fordítottam neki németre, végig a két kötetet."[2] A Fekete kolostor első kladása (és azóta mindegyik) közöl néhány gyors kézzel felvázolt rajzot, Rucki lengyel grafikus karikatúráit. Egyikük Kuncz Aladárt és Németh Andort ábrázolja: Kuncz kezében füstölgő cigaretta, Németh hóna alatt könyvek, láthatólag irodalmi eszmecsere folyik. Nos, ezek az irodalmi eszmecserék tették elviselhetőbbekké a fogság köznapjait.

A Fekete kolostor különben Németh imént idézett szavaihoz egészen hasonló módon számol be arról, hogy a könyvek miként enyhítették a fogság szorongásos közérzetét, a honvágy állandósult fájdalmait. Kuncz arról is beszél, hogy a közöttük lévő sivár valóság ellenében a könyvekben talált virtuális világ kínálta az igazabb valóság élményét. "Lassanként - olvasom a regényt - már nem is rendes élet, nem is egyszerű olvasás volt ez. Oly mélyen merültünk el az olvasott regényekben, költeményekben és színdarabokban, hogy a tőlük hozott világ sokkal élesebb és elevenebb volt, mint a mienk, annyira, hogy fogolytársainkat is és egész környezetünket lassanként besoroztuk képzeleti világunkba, különböző regényalakok maszkjába öltöztetve őkét."[3]

Ennek a szinte érzékcsalódással járó különleges helyzetnek a lelki következményeit mutatja be Kuncz Aladár, midőn a *Pármai kolostor* történetében elmélyedő Németh Andor egy élményét írja le: "A Chartreuse de Parme-ban van egy jetenet, ahol a féltékeny Mosca gróf jegyese szalonjába lép, s az asszonyt szép unokaöccsével együtt ülve találja. A gróf féltékenységének lázában rémképet lát. Az a kényszerképzete támadt, hogy az asszony és a fiatal fiú nem is beszélgetnek, hanem szeme láttára csókolóznak. >Il devenait fou, il lui sembla qu'en se penchant ils se donnaient des baisers, la, sous ses yeux.< Ennek a rálátásnak meglehetett a lélektani alapja. Végre is egy bensőséges beszélgetés sokszor valóságos csókolózás, ennek tényleges külsőségei nélkül. Németh Andor azonban olvasás közben azon kapta rajta magát, hogy ő a két alakot nem a gróf féltékenységén keresztül, hanem a valóságban is csókolózni látja. A kép olyan élesen rajzolódott ki előtte, hogy belédöbbent. Többször egymás után elolvasta a sorokat, minden mondatnál külön megállt, hogy a valóságot magába rögzítse, hangosan ismételte, hogy csak a

gróf ideges látomásáról van szó, s mégsem tudott szabadulni a képtől, hogy nem szavakat, hanem csókokat váltanak egymással. Ez a makacs igézet annyira felizgatta őt is, hogy letette a könyvet, s többet nem merte kezébe venni, mert tudta, hogy a kínzó résznél megint fel fogja nyitni."[4]

Kuncz mindig testvéries rokonszenvvel beszél Némethről, és Németh is mindig elismeréssel, szeretettel emlékezik meg Kunczról. Már idézett emlékiratában például arról emlékezik meg, hogy barátja, kényes ízlésű értelmiségi létére, milyen tekintélyt szerzett az egyszerű táborlakók: munkások, pincérek, matrózok előtt. "Kunczot - olvasom - végtelenül szerettem. (...) Most egy intimebb portrét vázolok fel róla, ahogy emlékezetemben megjelenik. Én őt rendkívül elegáns fiúnak tartottam, és az is volt, bár művészien hanyagul öltözködött. A táborban bársonynadrágban járt, mint a párizsi munkások, a lábán sabot-val, nyakában egy vastag sállal, fején pedig pici, fekete sipkával. Anélkül, hogy valami szerepe lett volna a tábor irányításában, még csak szobafőnök se volt, mint egy másik barátunk, a tábor vezetőjének helyettese, a derék, jó Fenyvesi, még-is mindenki hozzá fordult tanácsért. Mindenki szerette és respektálta. Nemcsak mi, de a francia katonák is, akik őriztek bennünket."[5]

Mint már szó esett róla, Németh Andor csak töredékesen adott képet a francia fogságban töltött öt esztendő tapasztalatairól. Azt már Réz Pál, az emlékiratok sajtó alá rendezője is megállapította, hogy Németh "feltűnően keveset írt ezekről az esztendőkről; arról, hogy mit csinált Noirmoutier-ben, igen keveset, arról, hogy mit érzett és gondolt, alig." A fogságban töltött esztendők lelkiállapotának jellemzése végett idézi fel Németh egy 1942-ben (második száműzetése idején) papírra vetett jegyzetét: "Első franciaországi kényszertartózkodásom éveiben - írja - Ady Endre volt a vigasztalóm. Könyvem nem volt. Emlékezetből mormolgattam verseit - a felejthetetleneket -, mint aki imádkozik, elalvás előtt, hatvan csendesen sóhajtozó ember között szorongva, a közös terem nyöszörgő szalmazsákján. Istenem volt Ady. Minduntalan azon tűnődtem, vajon milyen verseket ír a háborúban? Ír-e egyáltalán? S ha elkedvetlenedett, végképp elhallgatott? Látta, mi készül, megmondta, intette, óvta nemzetét. Talán már nem is él. Nem tudhatom."[6]

A töredékes beszámolók sorában kétségtelenül fontos helyet töltenek be Németh Andornak az internáltság emlékeit felidéző költeményei. Az öt esztendős fogság lelki világát közvetlenül csupán egyetlen vers őrizte meg, az 1916-ban "francia fogságban" keltezett *Hétköznapok*, ez sem utal tárgyszerűen az internáltság körülményeire, inkább nosztalgikus fájdalomról tanúskodik: "A szürke hétköznapok összetörtek,/De mikor minden szürkeségbe fulladt,/Elsétáltál előttem és kisujjad/Új tavaszra buggyasztotta a földet. (.) Már kivirult szívem újra kopár most./Jobb, ha utamra engedsz, kedves, mármost./Hol láttatok galambbal szállni ölyvet?"

A noirmoutier-i élmények térnek vissza később az *Esti zsoltár* soraiban: "Szegény fogoly, hív az ágy, és ha senki sem vigasztal, isten int jóéjszakát. /Ha tizet üt az óra bármikor és bárhol, emlékezz meg a szomorúságról/ az elhagyott toronyszobában." Az emlékek tárgyiasabb világa jelenik meg az *Elégia* című versben, ez a költemény a Kuncz Aladár regényében is megörökített erdélyi szűcsmester, Bisztrán Demeter különc alakját helyezi el szinte mitikus fénybe: "Bisztrán Demeter/Alacsony ember kopott prémkabátban szűcs/Cigány rejt kalap alá nyulat úgy mint ő a mindenség titkát/Egyszerű szavak örményfonákja mögött/A tavaszi alkonyatban a kőre ült és énekelt/A hajadonról aki térdig szappanozza lábát a patakban/Vagy kirázta magából a mágiát mint a bolhát az ingből és mosni ment". A költemény egyszersmind nosztalgikus érzéssel tekint vissza az ifjúság megrabolt és lassanként a régmúltba merülő éveire. "Huszonhat éves vagyok kinő a szakállam/Tenger emel és háború dörög alattam."

A hosszú fogság emlékei tűnnek fel a Kuncz Aladár halálára írott (1931-es) *Emlékezés Kuncz Aladárra* című nagy ívű költeményben is, amely ugyanakkor méltó emléket állít annak a harcos humanizmusnak, amely az eltávozott jóbarát magatartását és munkásságát meghatározta: "Én a belülről sugalló világosságot ünnepelem, amely a romboló erők első rezzenésére feleszmél/S látja a teendőt!/A barátot, aki barátok közt ül szivarozva, hirtelen nyugtalanság fogja el,/Elsápad, hazasiet, s miközben nagy fájdalmakról panaszkodik, lámpát gyújt, s mindent gondosan számbavesz,/Ami jelentős volt életében - s minden jelentős: bánat és öröm; az élet bármely pillanatban megszakadhat, s ugyanakkor csodálatosan kerek. (...) Íme, az alkotó, aki a rombolás küszöbén megidézi, ami életének tartalmául adatott".

Az ötéves fogság tapasztalatait érintő Németh Andor-művek mindenesetre felvethetnek egy érdekes kérdést: vajon Németh (Kunczhoz hasonlóan) miért nem próbált meg egy nagyobb ívű, tágasabb munkában számot vetni ezekkel a tapasztalatokkal? A kérdés talán azért is jogos lehet, mert az ő beszámolója egészen más lehetett volna, mint barátjáé. A *Fekete kolostor*ban alakot öltő írói látásmód és elbeszélő módszer ugyanis - a gyötrelmek olykor Dosztojevszkijre emlékeztető elmélyült ábrázolása ellenére is - inkább klasszicista, mint modern írói stratégiát mutat. Kuncz Aladár a klasszikus magyar és francia emlékiratok hagyományát követi, és ezt a hagyományt az sem töri meg igazán, hogy időnként teret ad bizonyos "mélylélektani" fejtegetéseknek, ezek különben még a freudi pszichoanalízis felfogását megelőző filozófiai és lélektani iskolák, nevezetesen Henri Bergson és Otto Weininger elméleteire épülnek.

Maga Németh Andor is ezt a klasszikusan humanista eszményekhez igazodó Kuncz Aladárt méltatta már említett *Emlékezés Kuncz Aladárról* című szép tanulmányában. "Aki öt esztendőt töltött a pokolban, az nem szabadulhat onnan büntetlenül. Lehetett volna emlékeit erőszakosan elfojtó neurotikus. De ő megbecsülte az emlékeit. Nem emésztette velük magát, hanem hagyta, hogy megérjenek. A végén - mint a könyvén is látszik - megbékélt velük. Ezt a megbékélést a megformálás gyötrelme előzte meg, melyben benne vajúdik az is, ami azóta volt. De aki másodszor szenvedte át a sziget gyötrelmeit, már nem a dévaj s kajánkodó Kuncz Dadi, hanem az erdélyi Kuncz Aladár, az európai kultúra messze vetődött apostola. Egy bölcs és megbékélt férfi, ki elérte azt a kort, melyben a szenvedélyek lecsillapodnak."[7]

Ez a baráti tollal rajzolt arckép kétségkívül egy klasszikus eszményeket követő európai humanistát állít elénk, mint amilyenek különben Kuncz Aladár szellemi mesterei: Thomas Mann, Romain Rolland és Babits Mihály voltak. Holott a fogság éveinek krónikájából kibontakozhatott volna akár egy jellegzetesen huszadik századi látomásos, mitikus beszámoló is. Ennek lehetősége különben megvolt a regényben, ezt ismerte fel a kiváló francia filozófus: Denis de Rougemont is, midőn a *Nouvelle Revue Française*-ben méltatta a *Fekete kolostor* jelentőségét. Ebben az írásban a "bebörtönzési mítosz" ("mythe de l'arrestation") megformálásában látta Kuncz Aladár művének legnagyobb értékét, ez a mű szerinte a huszadik század válságai közepette élő magányos ember szorongását és elidegenedettségét fejezi ki. "Úgy gondolom - jelentette ki -, hogy Kuncz könyvének valódi tragikumát éppen az okozza, hogy egy olyan állapotról ad jelképes és konkrét rajzot, amely nem csupán a valóságos fogoly helyzete, hanem többé-kevésbé mindenkié, aki valamely őrjöngő kollektivitás áldozata. (...) Messze történik mindez, de igaznak kell lennie, mert szenvedünk miatta. Nem lehet tudni róla semmi pontosat, sem a célját, sem igazi okait. Csak az a homályos és szorongató bizonyosság marad, hogy a háború önmagától történik, hogy semmi sem függ többé felelős személyektől, s mindenki egy szörnyű és lassú végzet áldozatává válik."[8]

A francia bölcselő Franz Kafkára és a *Per*re hivatkozik, a "bebörtönzési mítosz" kifejezésében hozzá hasonlította a *Fekete kolostor*t. Holott a könyvnek, bármennyire megtisztelő is ez a

párhuzam, nincs köze ahhoz az egyetemes szorongáshoz és látomásos világképhez, amelyet Kafka műve képvisel. A mitikus ábrázolás - a huszadik század szinte antropológiai alapélményévé váló szorongás mitikus ábrázolása - inkább Németh Andor tollára lett volna való. Németh ugyanis nem csak jól ismerte Franz Kafka munkásságát (1947-ben Párizsban adta közre *Kafka ou le mystère juif* című kis könyvét, ez a *Per* szerzőjének korai felfedezései közé tartozik), hanem írói hajlamai (és persze történelmi tapasztalatai) következtében is hajlott a valóság mitikus, látomásos, szürrealisztikus megközelítésére. Ezt tanúsítja például imént idézett *Elégia* című költeménye, különösen egykori fogolytársa: Bisztrán Demeter alakjának költői mitizálása.

Végül is, hogy Németh miért nem tett kísérletet arra, hogy átfogó módon, egy nagyobb mitikus és látomásos koncepció keretében vessen számot az ötéves fogság gyötrelmes tapasztalataival, talán továbbra is kérdés marad. Egyelőre nincs rá más felelet, mint az, hogy Németh valójában nem kívánt vagy nem tudott megküzdeni a maga emberi és írói sorsának valóban karakterisztikus élményeivel. Írói munkássága ezért maradt tulajdonképpen torzóban, tehetségét ezért fordította olyan művek, például történelmi életrajzok megírására, amelyeknél többre lett volna hivatott. Déry Tibornak alighanem igaza volt, amikor a következőket állapította meg: "Azok közé a nálunk nem ritka tehetségek közé tartozott, akik - ha íróasztalukhoz ülnek - nem tudják kimetszeni magukból teljes ragyogásukat. Németh Andor jóval többet tartalmazott, mint amennyit élete során kiadott magából."[9]

Jegyzetek

[1] *A szélén behajtva.* Válogatott írások. Sajtó alá rendezte Réz Pál. Magvető, Bp., 1973. 232.

[2] Uo., 584.

[3] Kuncz Aladár: *Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból.* Budapest, 1960. Szépirodalmi, 214.

[4] Uo., 282-283.

[5] Németh Andor i.m. 584.

[6] Utószó. Uo., 750.

[7] Uo., 233.

[8] *Nouvelle Revue Française*, 1937. nov. 145-146.

[9] Déry Tibor: Németh Andorról. *A szélén behajtva*, 8.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

A kékpúpú teve

Szembesítés és szövegközteség

József Attila írja Németh Andorhoz szóló egyik versének utolsó szakaszában: "Vad ágyúszóval vágtatott/gyöngyház-korán a tenger át, /két fürtjén őrzi a leölt/halacskák szürke sóhaját." Éppen ez az a versszak, amelyről - Hankiss Elemér tollából - megszületett az első magyar strukturalista elemzés. Meglepő (vagy éppen nagyon is természetes), hogy az elemző nem tud arról, hogy Németh Andor mint a vers címzettje és a költő barátja, értekezett a hozzá intézett versről, mégpedig oly módon, hogy - mintegy "előre" - igazolja a szövegértelmezést s úgy interpretálja a szöveget, mint amely az általa a Fekete kolostorban töltött évek melankóliáját summázza szépséggé. Így ír erről az időszakról: "Az Atlanti-óceán partközeli szigetein egy középkori klastrom, majd egy III. Napóleon korabeli erődítmény magányában borongtam végig a világháborút, magamba süppedve és végképpen feladva magamat. Mindez hangosan kiabált magatartásomból és minekjeimből."

Feladatunknak azt tekintjük, hogy megnézzük, mi lehet a magyarázata annak, hogy - akaratlanul - egybecseng az interpretáció és az élmény, illetve azt, vajon hogyan formálódik meg ez a képzetsor Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című regényében, azaz hogyan jelenik meg Németh Andor a műben, illetve hogyan nyilatkozik meg Németh Andor Kuncz Aladárról versben és prózában (esszében, tanulmányban, visszaemlékezésben) egyaránt.

Hankiss Elemér nem véletlenül választotta a *Németh Andor* című József Attila-verset akkor, amikor bizonyítani szerette volna, hogy van létjogosultsága a strukturalista verselemzésnek, ugyanis a mű egyértelműen alkalmas arra, hogy benne feloldjuk a metaforikus beszédmód lehetséges sajátságait. Érdekessége a textusnak, hogy maga a címzett, tehát Németh Andor volt az első értelmező. A kitűnő esszéista és költő, mármint Németh Andor, akiről tudjuk, hogy eleinte tulajdonképpen mestere volt József Attilának (később ő lett követőjévé) az bizonyos, hogy József Attila kortársai közül ő volt az, "aki kritikusként részt vett a költő nagy művészetének szellemi előkészítésében, közeli szemtanúja volt nagy fordulatainak, értette barátja eszejárását, ha a mesterség dolgaiban megnyilatkozott, érzékenyen fölfogta művészi szándékait, s még a költészetével szembeni fenntartásai is tanulságosak."[1] Nem véletlen, hogy kapcsolattörténetük szerves része lett a szakirodalomnak, mint ahogy a versnek is több értelmezése ismert.[2] József Attila többször is írt élete során verset Németh Andornak, most azonban azért épp csak ez az egy vers lesz vizsgálatunk tárgya, mert ez az egyetlen olyan vers, amely személyesen, sorsában is fontos volt Németh Andornak, mégpedig olyan módon, hogy reagált e neki szánt szövegre annak megszületésekor és később is, akkor, amikor az első - nevezzük így! - autentikus életműsummázatait írta a költőről. Ha eltekintünk a túlzott pszichologizációtól, ami egyébként általában is jellemezte Németh Andort, azt kell mondanom, valójában nagyon jól érzékelte azt, amit vizsgálni kívánunk.

De lássuk Hankiss értelmezését, illetve magát a verset! Hankiss Elemér 1969-ben megjelent könyvében az úgynevezett komplex képekről értekezve választja ki azt a verset, amely tárgyunkra vonatkozik. Így szól a szövegről: "Az első, már tökéletesen megszerkesztett komplex kép egy 1927 végén megfogalmazott, majd 1929-ben, a *Nem Én Kiáltok* [sic!] című kötetben végleges formáját elnyert versben található. A Németh Andorhoz írt vers harmadik strófájában:

Vad ágyúszóval vágtatott
Gyöngyház-korán a tenger át,
Két fürtjén őrzi a leölt
Halacskák szürke sóhaját.

Két komplex kép van itt tulajdonképpen egybeszőve. Az első két sorban található kép a következő fontosabb stiláris mozzanatokból épül föl. A kiinduló mozzanat egy metafora, vagy pontosabban egy metaforikus jelző: >gyöngyház-korán ... át< - ami a helyett állhat itt, hogy >gyerekkorán<, >ifjúkorán< át, s az összekötő kapocs a kép és a jelentés közt valószínűleg az, hogy a gyerekkor - a költő s az olvasó képzeletében - éppolyan érzékeny, sebezhető, éppoly gyöngyösen fehylő, mint a kagyló. E metaforikus jelzőtől egy újabb metafora függ, a -tenger-, mely úgy veszi körül, s úgy rejti magában a gyöngyházkagylót, mint az élet, a világ, a társadalom, a korszak a növekvő gyermeket. Illetve ez a tenger, ahelyett, hogy rejtette, óvta, táplálta volna a kagylót, >átvágtatott< rajta, s ez egy újabb metaforával kombinált megszemélyesítés, mert tenger, élettelen tárgy lévén, önmagában nem, csak megszemélyesítve, és mondjuk: egy paripához, méneshez, csordához hasonlítva -vágtathat át- valamin. S nem vágtathat, legfeljebb csak metaforikusan és megszemélyesítve, a tenger metafora másik tagja: a korszak, a világ, a társadalom sem. S metafora az is, hogy -vad ágyúszóval- vágtatott a tenger, s a helyett áll itt, mondjuk, hogy dübörögve. De míg eddig mindig a tengerről volt szó, itt hirtelen a metafora másik tagja, a >korszak<, az >élet<, a >társadalom< kerül az előtérbe, mert ezek már nem metaforikusan, de a szó szoros értelmében átvágtatnak >ágyúszóval< a gyerek ifjú évein. Ebben az esetben a -vad ágyúszóval-. Metonímia, mert a résszel vagy okozattal utal az egészre, illetve az okra, vagyis az ágyúszóval a háborúra, mely átdübörgött a vers hősének ifjúkorán. E két első sorban tehát több metaforából, megszemélyesítésből és metonímiából épül föl az a komplex kép, mely azután beleszövődik a következő két sor komplex képébe, ahol is mindenekelőtt egy megszemélyesítést találunk, azt, hogy: -két fürtjén őrzi a ... halacskák ... sóhaját-, ami metaforikus kifejezése annak, hogy a haja megőszült. Metafora az is, -leölt halacskák-, a háborúban elesett katonáknak az előző két sor tenger-kagyló képéhez kapcsolódó metaforája. A következő hatásmozzanat szinesztézia, vagyis különböző érzékelési síkok keveredése (-szürke sóhaja-), mert egy vizuális jelzőt kapcsol össze egy akusztikai fogalommal, illetve egy konkrét, egyébként tárgyakhoz tapadó jelzőt egy nem tárgyi jelenséggel. De a >szürke< egyben metaforikus jelző is, mert arra is utalhat, hogy a sóhaj olyan élettelen, elhaló, tompa, bágyadt volt, mint a szürke szín. Közrejátszik itt egy jobb szó híján metatézisnek, áttételnek nevezendő stiláris mozzanat is (a klasszikus stilisztika enallagénak nevezte), amelyen azt a József Attila verseiben gyakran előforduló jelenséget értjük, hogy egy-egy szót kiszakít saját környezetéből, s a mondat egy másik tagjával kapcsol össze. Azt írja például itt, hogy a -halacskák szürke sóhaját-, ahelyett hogy: a -szürke halacskák sóhaját-, s a halacskákat annál is inkább megilleti itt a szürke jelző, mert tulajdonképpen a szürke mundéros, s a halálban szürkére sápadó katonák metaforái."[3] Mielőtt a teljes József Attila-textust idéznénk - és nem is kell, hiszen maga Németh Andor is idézi -, el kell mondanunk, hogy a kortársak közt Németh Andor volt az első, aki fontosnak tartotta hangsúlyozni - Ignotus Pálra hivatkozva - József Attilával kapcsolatban, hogy az a költő volt, aki kóklernek tartotta az olyan költőt, ki a kedvesét a hangulat vagy rím kedvéért szőkének dalolja, holott a valóságban barna. Ignotus Pál szó szerint így fogalmaz: "Ő, bármilyen vadul száguldott is képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kellett számot adnia. Ha életírói azt olvassák verseiben, hogy édesanyjának a háború vége felé csirkét szerzett, de amire elvitte neki, holtan találta őt, akkor fogadják el nyugodtan a leghitelesebb adatnak. Ha valahol azt írja, hogy hazafelé menet nézte a jázminokat, akkor mérget vehetnek rá, hogy nem orgonák voltak." Németh Andor Ignotus megállapításait tartja szem előtt, amikor - nem sokkal a költő halála után - a *Medáliák* értelmezésére vállalkozik. A feladatkijelölés érthető, hiszen személyes

emlékeit jelenítheti meg "interpretáció" címén s így egyúttal méltón tudja búcsúztatni is költőbarátját.

Érdemes, szinte, a teljes elemzést idézni, ugyanis számos pontján szimptomatikus és - mint látni fogjuk - segít Kuncz Aladár regényét is - egy új szempontból - megvilágítani. Németh tehát így közelíti meg a *Medáliák*at: "Valóság van mögöttük, habár elbűvölten, s a be nem avatott számára felismerhetetlenül. [...] Ilyen az a verse, melynek ezt a címet adta: *Németh Andor*.Miért? Szabad-e elárulnom? Szabad-e visszavarázsolnom a varázst, kibontanom a szépen fonódó verssorok mögül a tartalmat, melyre kihívóan, de követhetetlenül utalnak? Tulajdonképpen nem volna szabad. A valóságnak ez a kibontogatása önmagában ugyanolyan művészietlen attitűd, mint teszem egy kubista képen, melynek a címe mondjuk Oktogon, összehasonlítgatni a műalkotást azzal, amire hivatkozik. Egyetlen mentségem van erre a szentségtörésre, de az komoly. Ez a kis egzegézis bevilágít minden esztétizálásnál jobban, mert szemléletesebben világítja meg József Attila valóságvarázsoló művészetét." S itt idézi a vers teljes szövegét, amely így hangzik:

Egy nagyon tiszta vízcseppet
dörgöljetek a szemire -
harminchat éve várja már
térden a kékpúpú teve.

Lidi, főzz neki húslevest,
rabbi, mondj neki kabbalát,
vegyetek békákat neki,
hogy legyen népe legalább.

Vad ágyúszóval vágtatott
gyöngyház-korán a tenger át,
két fürtjén őrzi a leölt
halacskák szürke sóhaját.

Érdemes és tanulságos talán még az általánosításaira is figyelni: "Hogy egy költő egy személyes ismerősének a nevét írja verse fölé, magában véve nem rendkívüli. Volt idő, amikor egyenesen divatban volt. Az ilyen vers lehetett hatalmas kitárulkozás, amikor is a költő a nyilvánosság előtt tréfál vagy érzelmeskedik a címben megszólítottal, fesztelenül bár, de félszemmel mégis a halhatatlanságra sandítva, s lehetett figyelmesség csupán, amikor is a költő általános érvényű, emelkedett eszméket fejteget, s a címnek a vershez, magához nincs további köze. József Attila verse egyik kategóriába sem tartozik. Tulajdonképpeni tartalma a közönség számára teljesen érthetetlen. De ugyanakkor mégis a nyilvánosság felé fordul, nem felém. Nem pajtáskodó, bizalmaskodó vers, nem tartalmaz meghitt intimitásokat, képei áttetszően tiszták, személytelenek. Nem impresszionista vers, nem egy pillanat hangulatát rögzíti meg, hanem egy kapcsolatnak a szintézise. Portré, habár felismerhetetlen. Ítélet, buzdítás, szelíd tréfálkozás minden vonatkozásban egyszerre, egymásba ékelve, egymásra montírozva." Ha valakinek, akkor éppen Németh Andornak a legkevésbé sem róhatjuk fel, hogy nem ismeri fel - nem is ismerhette föl -, hogy a versben az egyik első magyar szürrealista szöveg formálódik meg, még akkor sem kifogásolhatjuk e felismerés elmaradását, ha pontosan tudjuk is, hogy Németh Andor maga is költő, hogy a *Medáliák* megismerése idején éppen az ő - avantgarde felé mutató - poétikai elvei vannak a legnagyobb hatással József Attilára. Csakhogy itt Németh Andor személyes érintettségét, tulajdonképpen sorsát látja viszont a szövegben, mégpedig Kuncz Aladárhoz hasonló módon: a Németh-esszé ugyanis közvetlenül a költői szöveg szerzőjének halála után született, a vers egyike a legjelentősebb korai József Attila-verseknek, tehát az elemzés ilyen értelemben már emlékidézés is, arról nem is beszélve, hogy a textus egyúttal arra is készteti az

esszé szerzőjét, hogy még korábbra, hadifogságának idejére is visszanézzen. Ezt is teszi az esszé legszemélyesebb - érthetően hosszúra nyúló - befejezésében: "Mikor József Attilával megismerkedtem, mindketten végtelenül elhagyatottak voltunk. Én voltam az idősebb, ő volt a bizakodóbb. Ismerkedésünk első percétől kezdve ösztökélt, unszolt, mindenáron fel akart rázni csüggedésemből, apátiámból. Valójában mindvégig ez maradt a viszonyunk. Találkozásunk évében még mélységesen rám nehezedett a Fekete kolostorban töltött évek melankóliája. Az Atlanti-óceán partközeli szigetein egy középkori klastrom, majd egy III. Napóleon korabeli erődítmény magányában borongtam végig a világháborút, magamba süppedve és végképpen feladva magamat. Mindez hangosan kiabált magatartásomból és minekjeimből. Ezt summázzák szépséggé a következő sorok: >Vad ágyúszóval vágtatott/gyöngyház-korán a tenger át,/két fürtjén őrzi a leölt/halacskák szürke sóhaját.< Nem tudtam beszélni soha ezekről az évekről, ma sem tudok. Valami dermedt közömbösség fagyott rám, valami életuntság, amit érzéketlenségnek is lehet, ha tetszik, minősíteni. A gyöngyház vastag, áttörhetetlen kéregként rakódott a kedélyem köré. Egyszer kuriózumként megemlítettem Attilának, hogy nem tudok sírni. >- Az a te bajod - csóválta a fejét. - Így már értem, hogy csak két fürtöd érezte a világháborút. Ne aludj! Ébredj fel!< - rázott fel olykor. De nem tudtam kiszakadni mélabúmból, bárhogy ösztökélt. Ezért vár ma is még, s nyilván hiába, a kétpúpú [sic![4]] teve, bármily szolgálatkészen térdel is előttem ... Ő vinne, bizonnyal vinne. De valami visszatart attól, hogy elhelyezkedjem púpjai között... Talán ez is azért van, mert nem tudok sírni. Innen az első két sor, a mindennél fontosabb: Egy nagyon tiszta vízcseppet dörgöljetek a szemire. Kik? Erről is gondoskodott. Amikor Pestre kerültünk (erőszakkal szállított haza), minden hozzátartozóját, barátját és ismerősét rám uszította, hogy rázzanak föl közönyösségemből, gyógyítsanak meg. Csodálatos, hogy ez a magányosságra ítélt lélek, aki valójában összehasonlíthatatlanul magánnyosabb volt, mint én, milyen szörnyű állapotnak tartotta a magányosságot. Egyszer azt mondta, hogy kívül-belül békához hasonlítok. Pár nap múlva a városligeti tó környékén sétáltunk, nyár volt, a békák brekegtek. >Szólongatnak a barátaid!< - bökött meg tréfásan. Innen, magányosságomat fájlalva, a felszólítás: Vegyetek békákat neki, hogy legyen népe legalább. Felvitt a nénjéhez és a sógorához, s lelkükre kötötte, hogy megkülönböztetetten jól bánjanak velem. Lidi (ez a nővére) főzz húslevest, rabbi (ez a sógora) mondj neki kabbalát. Minden szava, minden átfutó gondolata résztvevő barátság és segíteni akarás. Jó a vers? Nem tudom. Akár az, akár nem az, József Attila féltő barátságának megható megnyilatkozása számomra. S ami az igazi titkokat illeti, nyilván azok az igazi titkok benne, amikre itt otrombán rávillantottam. A versekkel is úgy vagyunk, mint az álmokkal. Amiről én beszéltem, az még mindig csak a manifeszt tartalom. A mélység, a titok nem itt van, hanem egy réteggel mélyebben, ott, ahova még az emlékező elemzés kutató sugara sem tud lehatolni... "[5]

Mindezek után lássuk, hova hatol le e kutató sugár a *Fekete kolostor* című műben, azaz próbáljuk meg "szembesíteni" szerzőinket! Tehetjük ezt annál inkább is, mert azt is tudjuk, hogy József Attila, bár Németh Andornak volt igazi barátja, ismerni Kuncz Aladárt is ismerte, nem egyszer küldött neki kéziratot Kolozsvárra az *Ellenzék* számára,[6] ilyen kapcsolatukat a levelezésben is nyomon követhetjük.[7] Minket azonban most az érdekel, hogy a József Attila-versben megismert Németh Andor-i élményanyag hogy szembesíthető Kuncz Aladáréval. Meglepő, hogy Kuncz Aladár, értelmezésem szerint, az olvasó által elvárthoz képest kevésszer utal Németh Andorra a regényben, annak ellenére, hogy maga is úgy emlékszik, hogy egyik legfontosabb "hőse" éppen Németh Andor volt. Nézzük meg a regényt e szempontból s próbáljunk választ adni a bennünk - olvasókban - felmerülő kérdésekre! Mielőtt ítélnénk, gondoljuk csak végig, milyen körülmények közt írta jegyzeteit és magát a regényt is Kuncz Aladár.

Németh Andor már a regéhy elején megjelenik, ő az, akinek példájával meg tudja mutatni a

szerző, milyen nehéz volt tudomásul venni, hogy bár egy civilizált ország kultúráját megismerni érkeztek Franciaországba, a háború szinte mindent "kifordított" a maga rendjéből. Kuncz ezt írja: "A mi rendőrségi jelentkezésünk elég enyhén folyt le. Németh Andor például egyszerű levélborítékra kapott kiürítési igazolványt. És ez így is volt rendjén. Végre ahhoz, hogy valakit -indesibrale- -nak (nem kívánatos elemnek) minősítenek, igazán fényűzés lett volna még a bizonyítványok garmadáját is megkövetelni, mintha csak valami kedvezményt osztogatnának." (24)[8]

Legközelebb akkor szól barátjáról, amikor Párizst akarja bemutatni. Talán nem véletlen, hogy ehhez éppen Németh Andort választja példaként: "Párizs! ... Mit adtam volna érte azelőtt, ha váratlanul azt mondják, hogy két hetet tölthetek benne. Most, hogy börtönömmé lett, csak egy vágyam volt, mentől előbb kimenekülni belőle. [...] Nem reggeliztem, délben két süteményt ettem, esténként a Panthéontól jobb kézt eső valamelyik régi utcában negyven fillérért borjúsültet fogyasztottam el. Ebbe a kis vendéglőbe, ahol a sütőkemence benne volt az étteremben, rendszerint szállóbeli társaimmal: Soltész Gyulával és Németh Andorral jöttem. [...] Németh Andor, aki tanársága mellett író is volt, s a *Veronika tükre* című egyfelvonásosával fel is tűnt már Budapesten, szintén nem romantikus lázzal jött Párizsba, ha irodalmi célokkal is, mint annak idején mi. Közte és köztem alig volt öt év korkülönbség, s rajta máris érezhető volt a fiatalabb nemzedék higgadtabb, kiszámítottabb és minden lélekesség nélküli állásfoglalása." (27-28)

Érdekes módon, éppen ez az a pillanat, amelytől kezdve létrejön az irodalom az irodalomról állapota, ugyanis itt tesz vallomást Kuncz arról, kiket olvasott ő maga, illetve kiket ismert meg Németh Andoron keresztül. Minderről így vall a regény szerzője: "Én Verlaine, Mauras, Mallarmé nyomait kerestem Párizsban. Egyetlen olvasmányom ezekben a nyomasztó napokban is a *Poètes d'aujourdhui* volt, mely a szimbolikus költőket foglalta össze, s régi párizsi szokásaimból most is csak egy maradt meg, hogy a Luxembourg-kerten, az Observatoire-fasoron át sokszor jártam el estefelé a Montparnasse-temetőbe Baudelaire sírjához... Németh Andort mindez már nem érdekelte. Kedvenc költője Claudel volt, s kíváncsisága mindenekelőtt a dadaisták s az úgynevezett szimultaneisták felé fordult. Különben is az új francia irodalmi irányok tanulmányozására jött Párizsba Révész Andor nevű barátjával együtt, aki szintén tanár volt, s esszéistának készült." Már a regény elején éppen Németh Andor ad alkalmat arra, hogy Kuncz Aladár megrajzolhassa a maga autoportréját. Ez a rész így hangzik az opusban: "Három tanártársammal majd minden nap összejöttünk. Most nem irtóztunk úgy a magyaroktól, mint régen, amikor a gyorsan múló szép párizsi napokat nem akartuk magyar szóra, magyar társaságra pazarolni. Közös sorsunk közelebb hozott egymáshoz. Németh Andor elmondta, hogy már azelőtt is látott Párizsban, mielőtt Bretagne-ba mentem. Közös ismerősök mutattak meg neki. Kávéházban ültem, olvastam. Szememen monokli, előttem abszintes pohár. Írásaim után, s amiket azelőtt Budapesten rólam hallott, éppen ilyennek képzelt... Németh elbeszélése magam előtt is jobban megelevenítette lényemet. Éreztem, hogy az életem határvonalhoz jutott.

Érdekes, hogy ez az ösztönszerű sejtelem már Budapesten is élt bennem. Az a monoklis, abszintes Párizs-rajongó, mondjuk, dekadens élétélvező utolsó párizsi útját akarta megtenni. Még egy szippantás a l'heure blanche-os mámorból, azután megtérés a munkás, józan, családi élethez." Itt utal arra a szerző, hogy volt a sorsában már nő, aki erőt adott a lelkében: "Volt is már választottam. Párizsba való elutazásom előtti napon a svábhegyi golfpályáról kísértem vissza Pest villanegyedébe. Mikor búcsúztunk, egymás szeméből kiolvastuk szándékunkat. Kékruhás alakja eltűnt a kert bokrai között, a vasajtó becsapódott utána. Az ajtó hangja már akkor kissé megrezzentett. Később a bezáródásnak ez a zaja, végzetszerű befejező akkordja a szenvedés és magány csöndjében mindinkább nőtt... Budapestről való elutazásom utolsó

pillanatig bizonytalan volt. A kisbankok, szövetkezetek csak uzsorakamat mellett akartak pénzt kölcsönözni. Már elhatároztam, hogy Kolozsvárra megyek, amikor egy tanár kollégám, akivel az utcán véletlenül összejöttem, pár perc alatt szerzett kamatmentes, baráti kölcsönt. Úgy látszik, mennem kellett... De Párizsban már örömöm nem volt zavartalan. Valami űzött, hajtott. Az az ember, akit Németh Andor a kávéház teraszán látott, már elhatározta, hogy mihelyt Pestre visszamegy, megkéri a lány kezét. Mégsem fordultam akkor még vissza, hanem a nyugtalanító Párizsból előbb elmentem St. Malóba, s onnan pár napi tartózkodás után a finistére-i faluba, ahol a mozgósítás ért." (29)

A legközelebbi locus egy séta alkalmára vonatkozóan utal Németh Andorra (85), fontosnak találom azt a részt is, amelyben a levelek fenntartó erejét fogalmazza meg (163), majd pedig a vágyak élményéről (166) vagy Az első sétáról (184) ír, a legizgalmasabbnak azonban éppen az tűnik, amikor közös olvasmányélményeikről számol be. Tulajdonképpen ez lenne az a pont, ahol érdemes lenne végigvenni, hogy a felemlített szerzők és irodalmi alkotások milyen módon határozzák meg (meghatározzák-e?) magát a regényt, illetve mennyire jellemzők Németh Andorra vagy magára Kuncz Aladárra. "Beletemetkeztem teljesen a könyvekbe. Németh Andorral együtt olvastunk ménetül, angolul és spanyolul. Fennhangon felváltva olvastuk el az egész Goethét, Kleistot, Hebbelt, az egész Shakespeare-t, Calderonnak vagy tíz darabját s a teljes *Don Quijoté*t. Azon kívül mindent olvastunk, ami csak kezünkbe került: Ibsent, Knut Hamsunt, Jakobsent, Mayert, Kellert, az orosz regényírókat, német folyóiratkötegeket. Tolsztojt előbb németül, azután franciául olvastuk. De még mindezek mellett is nagyon sok időnk maradt, s ha könyv nem akadt elég, akkor elölről kezdtük újra az egészet." (269)

Az ezt követő résznél azért érdemes hosszabban elidőzni, mert Kuncz tulajdonképpen megfogalmazza, hogyan készült el saját regénye, szinte mintegy magyarázatot kapunk arra is, miért lett a *Fekete kolostor* minden más művénél sikeresebb vagy - hogy gonoszabbul is érveljünk - egyáltalán, miért lett valóban kitűnő munka ez a mű. Minden bizonnyal azért, mert szerzője vállalta önmagát, mert képes volt önmaga előtt is őszintén feltárulkozni, mert tudott szabad lenni, hogy rákérdezzen, mire való e földi létben, mert - s talán ez a legfontosabb - meg tudja jeleníteni önmagát mint regényírót, aki az élményanyagát is az irodalomból (is) veszi, s aki tudja és tudatosítja, hogy a szituáció, amelybe került - hadifogság, a börtönélet - bármily kegyetlen is, tulajdonképpen mégis jó, mégpedig azért, mert ebből regény születhet, mert - ha tetszik - irodalmasítható! S mindezt úgy írhatja meg, hogy bár utólag, memoire-nak tűnő szöveget teremt, eljátszhat annak lehetőségével, mintha az "akkor és ott" helyzet adná a narratívát s ezt ráadásul szabad is - úgymond - bevallani, hiszen például a könyv 3. részében így ír, ismét éppen Németh Andorra vonatkozóan: "Délutánonként külön-külön olvastunk francia írókat. Ebből volt elég, nem kellett takarékoskodnunk, hogy egy könyvet egyszerre ketten olvassunk. Néha megesett, hogy egy regény környezetétől vagy embereitől napokig el sem váltam. Mintha teljesen átköltöztem volna világukba. Késő este tettem le kezemből a könyvet, éjszaka azokról az emberekről álmodtam, akik benne szerepeltek, de egészen más dolgokat éltem át velük, mint ami a könyvben írva volt. Tovább vittem életüket, elkevertem a magam sorsába, vonatkozásba hoztam ismerőseimmel. Reggel azután újra folytattam történetüket, s a magam mindennapi élete pillanatra sem zökkentett ki képzeletvilágukból."

Ebben a részben éppen az a szép, hogy Kuncz Aladár mintegy vállalja a naiv olvasó, következésképpen a naiv író szerepét, s e szerep egyúttal alkalmassá teszi arra, hogy valójában jelentős művet hozzon létre, ez azonban éppen azért valósulhat így meg, mert önmagában is képes tudatosítani a szövegkezelés eme módját. Azaz a lehető legjobb példáját hozza így létre a klasszikus intertextualitásnak, annak a szövegköziségnek, amely már in statu nascendi önmaga születéséről vall.: "Talán az átélésnek e miatt a beteges vágya miatt szerettem különösen azokat az írókat, akik a valószerűséget apró részletek festésével adják vissza. Így lett azután nem

képzeletemnek, hanem valóságos életemnek részévé az a szoba, ahol Dosztojevszkij Raszkolnyikovja leborul a szegény, nyomorult perdita előtt: >Nem előtted hajlok meg, hanem az emberiség egész szenvedése előtt<; az utca, amelyen a *Feltámadás* hőse, a rabsorsoktól megigézetten a Szibériába szállított foglyok menetéhez tapad; a padlás, ahol Turgenyev nyomorék asszonya évtizedekig elzárva, látogatója előtt múltjára emlékszik, s dalt akar énekelni, amelynek csak első szavára emlékszik: -A mezőkön...-. Nem esztétikai élvezet volt ez, hanem a könyveken keresztül mások életének s a természet egész gyönyörűségének elrablása, kisajátítása a magam számára. Az életem színhelye mindössze a mély kútüreg nedves falai voltak s egy kicsi ablak, amelyen át a sziget mezői és fái olyan messzi, érzékelhetetlen képben egyszerűsödtek le, mint ahogy a térkép adja vissza a földkerekség szépségeit. Ebbe az üres környezetbe minden belefért. Valóságos életem oly keveset nyújtott, hogy még a légy zümmögését, a napfény elömlését egy tájon, egy egyszerű falusi utcát, egy kis szoba berendezését is a könyveken keresztül kellett megkeresnem, átélnem, s ebben annyira mentem, hogy Dosztojevszkij *Feljegyzései-t a halottak házából* [sic!] a nélkül olvastam el, hogy valóságos életemmel szembeszökő hasonlóságaira csak egy pillanatig is gondoltam volna. Mindennapi életem a magam érdeklődése, képzelete vagy átérzése szempontjából egyszerűen nem volt, nem létezett. Menekvést kereső életösztönöm halálra ítélte. Egyes könyveknél a képzeleti képek annyira élessé váltak, hogy a sorok közül valósággal kiléptek, és látomássá sűrűsödtek. Különösen féltem ebben a tekintetben Flaubert részletező, művészi megjelenítéseitől. Éppen az *Education sentimentale* olvasásánál történt meg velem, hogy mikor a szajnai hajón leírja Frédéric és Mme Arnoux találkozását, az aszszonyt, amint a koldus hárfajátékát hallja és Frédéric-et, ahogy magába szívja, magához társítja az ismeretlen asszonyt, egyszerre ezeknél a szavaknál: >mikor a zene megszűnt, szemhéjai többször megrebbentek, mint-ha álomból ébredt volna-, a szoba félhomályában Mme Arnoux arcát látom magam mellett, tekintetét felém fordította, s különös, hívó mosolya oly közelből világított rám, hogy a vér elöntötte a fejemét, szívem hevesen dobogni kezdett, s ijedten kellett futnom az udvarra a csodálatos kísértés elől, amely fogságom alatt először ez alkalommal jelentkezett. Máskor pedig egy Heine-vers feküdt előttem az asztalon. Észak-tengeri verseiből az ismert >Fern am schottischer Felsenküste< kezdetű. Néhány Heine-verset lemásoltam, s ez is azok között volt. Feléje hajoltam, s olvasni kezdtem, de hirtelen megdöbbenve hátráltam... A sorok maguktól zengeni kezdtek. Azt hittem, megőrülök. Körüljártam a szobában, igyekeztem izgultságomat lecsillapítani. Pár perc múlva újra a kézirat fölé hajoltam. Megismétlődött ugyanaz a különös jelenség. Aznap nem olvastam többé. Felkerestem Németh Andort, vele sétáltam, s hosszas, belső küzdés után elmondtam, mi történt velem. Azt hittem, megdöbbenve néz majd rám, s igyekszik játszott nyugalommal kibeszélni fejemből a dolgot, mintha bolonddal kellene kíméleteskednie. Nem ez történt. Németh Andor arca egyszerre felderült. Elmondta, hogy hasonló esetei neki is voltak, s emiatt nyugtalansággal figyelte saját magát. Egyszer valamelyik francia költőből olvasott verset, amelyben a következő sor kivételes erővel fogta meg: -Pleuvent les bleux baisers des astres taciturnes. A verset este olvasta, s éjjel nem tudott különös álmától megszabadulni. Nagy, kék, bársonyos eget látott, elől lebegő, tündöklő holdtányérral és óriási kék csillagokkal, amelyekből állandóan kékesen fénylő esőcseppek hulltak. Az egész kép titokzatos jelentőséggel hatott rá. Minden annyira lebilincselő volt benne, hogy sokszor azt hitte, nem képet lát, hanem muzsikát hall. Azon kívül az ég néma volt, de némasága mögött oly erős feszültségű kimondaniakarás lappangott, hogy ez szorongó érzéssel töltötte el, s álmából többször felriadt. Valahányszor azonban újra elaludt, azonnal elébe tárult a bűvös álomkép. Később azután az enyémmel egészen hasonló eset történt vele. A Chartreuse de Parme-ban van egy jelenet, ahol a féltékeny Mosca gróf jegyese szalonjába lép, s az asszonyt szép unokaöccsével együtt ülve találja. A gróf féltékenységének lázában rémképet lát. Az a kényszerképzete támadt, hogy az asszony és a fiatal fiú nem is beszélgetnek, hanem szeme láttára csókolóznak. >Il devenait fou, il lui semblait qu'en se penchant ils se donnaient des baisers, lá, sous ses yeux. Ennek a rálátásnak meglehetett a lélektani alapja. Végre is egy bensőséges beszélgetés sokszor valóságos csókolózás, ennek tényleges külsőségei nélkül.

Németh Andor azonban olvasás közben azon kapta magát, hogy ő a két alakot nem a gróf féltékenységén keresztül, hanem a valóságban is csókolózni látja. A kép olyan élesen rajzolódott ki előtte, hogy belédöbbent. Többször egymás után elolvasta a sorokat, minden mondatnál külön megállt, hogy a valóságot magába rögzítse, hangosan ismételte, hogy csak a gróf ideges látomásáról van szó, s mégsem tudott szabadulni a képtől, hogy nem szavakat, hanem csókokat váltanak egymással. Ez a makacs igézet annyira felizgatta őt is, hogy letette a könyvet, s többet nem merte kezébe venni, mert tudta, hogy a kínzó résznél megint fel fogja nyitni. Mihelyt így megbeszéltük ezeket a lelki tüneteket, már nem is találtuk félelmeteseknek. [...] Lassanként azután a művészi képzeletvilágnak életünkbe való beáramlását már nemcsak hogy nyugtalanul nem néztük, hanem a szerzett, rendszerint homályos benyomásokat kiérleltük, kiszélesítettük, s ilyenformán egy egész gazdag világot internáltunk magunk közé." (273)

Legközelebb akkor emlékezik meg Németh Andorról, amikor elmeséli, hogyan próbálkoztak az asztali kopogásos szellemidézéssel a szerb Dobrovics sugallatára. Erről így ír: "Egy ízben mi is szorongva sápadoztunk Németh Andorral, amikor az asztal közénk hajolt, s azt kopogta ki, hogy Németh Andorral akar beszélni. A szellem szegény Gyulai nevű fiatal újságíró ismerősünké volt, aki a háborúban elesett. Emlékeztem vele való első találkozásomra. A Place Micheli omnibusz imperialján ült mellettem este, egy kis piros ruhás lánnyal összebújva. Magyarul beszéltek, minthogy nem tudták, ki vagyok, elmondták szépen egymás között, hogy szüleik kijátszásával, miképpen szöktek meg Budapestről." (277)

Apja halálának híre az, ami újra eszébe juttatja Zádoryt és Németh Andort, az ő tapasztalataik alapján próbálja magát nyugtatni ekképpen: "az apák halálában a leverő érzés mellett van valami felemelő is. Az ember csak akkor lesz igazán felelősséget érző férfivá. Szabadabban terjeszkedhetik, nőhet, mint a fiatal fa, amely kikerül az árnyékból, ha óriás szomszédja kidől."

Utoljára az utolsó előtti, a *Koporsók vére* című huszonnegyedik fejezetben utal Kuncz Aladár Németh Andorra, mégpedig akkor, amikor 1919 januárjáról, a halállal való kétségbeesett küzdelemről emlékezik meg s arról, hogy végül is hogyan kezdett "a eitadella dermedt némaságába visszatérni az élet..." (589) Ekkor így utal barátjára: "Soltész egész nap kint volt, s az ápolókhoz szegődött, akiknek nehéz munkájában emberséges szíve egész melegével vett részt, Németh újra kezébe vette a könyvet és Horváth cigány a hegedűt..." Itt tehát kiderül, hogy Németh Andor az, akihez a legszervesebben tartozik hozzá a kultúra, az irodalom: a könyv.

Kitűnő életrajzot és, sőt sokkal inkább műrajzot készített Kuncz Aladár, de leginkább önmagáról vallott. Ennek megítélésben segíthet bennünket Németh Andor, aki Kuncz halálának esztendejében írja meg, barátjá elvesztésének még friss fájdalmában azt a szabadversét, amely hozzájárulhat a Kuncz-portré teljesebbé tételéhez:

Ünnepelje más a csitítás roppant tudományát, mely narkotikumokból épít a kínlódás fölé enyhe lugast,
Méhzümmögés s teleszirmú virágok bágyadt bólogatását hintve a pusztítás irtózatos munkája fölé.
Idegen álmokat, enyhe mérgek zsongító fogását s kandi képzeteit:
Én a belülről sugalló világosságot ünnepelem, amely a romboló erők első rezzenésére feleszmél S látja a teendőt!
A barátot, aki barátok közt ül szivarozva, hirtelen nyugtalanság fogja el,
Elsápad, hazasiet, s miközben nagy fájdalmakról panaszkodik, lámpát gyújt, s mindent gondosan számbavesz,
Ami jelentős volt életében - s minden jelentős: bánat és öröm; az élet
bármely pillanatban megszakadhat, s ugyanakkor csodálatosan kerek. Csak

a kívülmaradó érzi a szakadást erőszakosnak, hogyan is érthetné
meg, hogy a különös hosszú ujjak füstté lettek, s nem érintik többé a másik lélegző meleg
tenyerét?
Mert egy dolog csak, nem több, ami miatt az ember, rendeltetése szerint, a világra születik.
Egy s az a legjobb, s minden más kevésbé jó, az, amit álomban adtak: Hogy
két ember összetalálkozzék egy bizonyos napon,
Hogy egy nő megtaláljon egy férfit s annak párja legyen, Hogy valaki el
rántson valakit a villamos elől
S talán a nagy feladat, amiről a párkák dalolnak a gyermek bölcsője felett,
amit az ember tapogatva keresgél, s hogy meglelte-e s mikor: halálában tudja meg.
Íme, az alkotó, aki a rombolás küszöbén megidézi, ami életének tartalmául adatott:
A félelmetesen dörgő tengert a bárkával, amelyen százegynéhány ember szorong.
Hogy mindegyik látható legyen a kegyetlenül vastag falak közt, amint tesz-
vesz, fúr-farag, henyél vagy szórakozik,
A nyúlós napokat, az átvirrasztott éjszakákat és kegyetlen, szeles hajnalokat.
Művész, aki kálváriádat megjártad, roppant csendesen fekszel a klinikán, ki merült agy.
Édes a mérgek illata: Újra a szigeten vagy,
Harmadszor dörög a tenger, a süstörgő tajték átcsap betegágyad fölött,
A virágok méze lecsorog ajkaidról,
Ágyad előtt szakállas, szuronyos katona áll,
Int s már csendesen szeded cókmókodat,
Indulsz újra, végleg, a négy léc közé, a repedező mennyezet alá, amelyről por
szivárog le, ha fejed felett dobognak.
(Emlékezés Kuncz Aladárra, 1931)[9]

Talán azért nem volt fölösleges teljes terjedelmében idézni a verset, mert aki a *Fekete kolostor*t jól ismeri, érzékelheti, hogy Németh Andort az a Kuncz Aladár ihleti meg közvetlenül a halál előtti és azt követő pillanatokban, aki nem más, mint a regény szerzője, annak a regénynek a megformálója, amely műnek az élményanyaga a vers szerzőjének is életét, megélt életének egy jelentős szakaszát jelentette. Ezt még fokozottabban érzékelhetjük, ha "belelapozunk" Németh Andornak, a versével majdnem azonos című, de két évvel későbbi, a *Nyugat*ban megjelent kitűnő esszéjébe. Igazi visszaemlékezésként kezdi, mint aki portrét szeretne csupán rajzolni elhunyt íróbarátjáról. Egy olyan együttlétet idéz fel, amilyeneket már a "szigeten" terveztek az internáltak táborlakói: "Egy Duna-parti kávéház teraszán ültem együtt utoljára Kuncz Aladárral, egy esztendővel a halála előtt. [...] Itt meg kell jegyeznem, hogy kolostorbeli éber álmaimban sűrűn szerepeltek a majdani összejövetelek. [...] Dadi volt e közös vágyálmok szertartásmestere. [...] Akkoriban már befejezte volt a *Fekete kolostor*t, elkészült ezzel a nevezetes élménnyel, felszabadult. Mit akarhatott hát egykori fogolytársaitól?" Itt egy olyan részlete következik a Németh Andor-írásnak, amely egyúttal meglepő módon utalni látszik - akaratlanul is - József Attila kitűnő költői tulajdonságaira és empátiás készségére, amely poetizálódni képes, ugyanis ha emlékszünk a *Németh Andor* című versre, annak talán legfontosabb, kompozícióteremtő motívuma éppen a tenger. Némethet a tenger ekkor saját belső élményeihez viszi vissza, s ezeket összekapcsolja a fogolyéveket követő friss élményekkel. Azt a pillanatot idézi meg magában, amikor megérkeznek az amerikai vöröskeresztes bizottság tagjai, hogy jelentést készítsenek a "hadifoglyok" helyzetéről, most társait hasonlítja hozzájuk: "Átjöttek a tengeren, és visszamentek a tengeren, üzleteket alapítottak, gyermekeket nemzettek, bonyolították az életet, miközben mi eszelősen lődörögtünk, vagy öklünket harapdálva gubbasztottunk a fák alatt. Ez jutott eszembe, ahogy ott üldögéltek [mármint volt internált-társai Sz.L.S.]. Mi változott? Kijutottak a kisebb börtönből a nagyobba. Dadiban nem támadtak ilyen borús gondolatok. Szemmel láthatólag örült nekik, egyikkel is, másikkal is félrevonult, életkörülményeik felől

érdeklődött. [...] Előbb azt hittem, hogy egy-egy apró adalék után kutat, hogy a romlandó emlékezetekből még utoljára átmentse művébe, amiért kár volna, de nem, láttam, hogy semmit sem akar már, mintha az elvégzett munkával egyszer s mindenkorra felszabadult volna az alól a schopenhaueri lidércnyomás alól, mely annyit foglalkoztatott bennünket hosszú, téli éjszakák során." [a kiemelés tőlem: Sz. L. S.]

Németh Andot utal a regény fogadtatására, s úgy véli, a legélesebb kritikusokat is zavarba hozta a *Fekete kolostor* szinte példátlan közönségsikere, ugyanis úgy gondolja, a tőkélyre ritkán reagálnak annyira közvetlenül, olyan szinte tüntető elismeréssel, mint erre a műre. Németh nem az állítja, hogy nem tartja igazi remekműnek, csak azt érzi meg, hogy a meghatottsággal vegyes áhítat vesz erőt az olvasókon, mert szerinte itt az irodalom valami másnak az alibije: "A türelem és a megalázkodás iskolakönyve ez, egy szokatlan körülmények között lejátszódott megigazulás útikönyve, igazságra vezérlő kalauz, imitatio Christi, a vigaszát kereső lélek gyónása." Elismeri, hogy művészét Kuncz Aladár gyönyörű meditációja, de úgy véli, "érezni, hogy nem a zsenialitás kegyetlen ereje szöktette magasba a fejezeteit". Összehasonlítja a művet Kuncz korábbi opuszaival és megállapítja, hogy semmi közük egymáshoz, a korábbiak minden ízükben kulturált, kissé feminin tárcák és regények, francia receptre készült delikát, de fűszertelen irodalmi csemegék, egy literary gentleman ízléses játszadozásai. "Emez [- mármint a *Fekete kolostor* -] szenvedély, láng, lobogás, füst és korom, azok [- korábbi művei -] egy irodalmi pálya emléknyomai, ez az élete." [A kiemelés tőlem: Sz. L. S.] Németh elmeséli, milyennek látták a fogság idején folytonosan jegyezgető Kuncz Aladárt, elismerve, hogy a Fekete kolostor e feljegyzések nélkül nem született volna meg, de végső soron hazamentésükkel meg is szűnt e szövegek jelentősége, ugyanis - vallja Németh Andor - "a mű nem a szigeti élmények lélektanilag hű naplója, reprodukciója, hanem az élmények másodfokon való átszenvedése, taumaturgia". Példaként Gerhardt Hauptmann Atlantis-regényének hősére utal, ő éli meg ugyanis így hónapokkal utána, hogy megmenekült, a borzalmas hajótörést: "az emlékezetes német ballada hőse is csak akkor döbben tudatára a veszedelemnek, mikor már átlovagolt a befagyott bodeni tavon".

Ezt követően Németh Andor Dadi alakjáról, külleméről ír, utalva arra, hogy puha, fekete kecskeszakállával krampuszhoz hasonlított, de "lénye is merő diablerie volt, amit a tábor népe jobban méltányolt, mint az intellektuelek." Úgy emlékszik rá, mint aki gyenge és esendő volt - "az a levél emelte magához, melyben apja haláláról értesült [...] A szörnyű csapás után életmódja megváltozott. Hetekig színét se láttuk, búskomor lett, megöregedett.[...] Bánatáról sohasem beszélt, amit érzett, az ügyefogyottan összeeszkábált gordonkán zokogta el, melyet egy német szobrász faragott neki." Ez a részlet élesen világít rá arra, mi a különbség Dadi és Kuncz Aladár, a fogságbéli magatartás, az eredeti jegyzeték, a *Nyugat*ban megjelent naplórészletek és az évekkel később írt mű között, hiszen - mint már láttuk - a regényben már az apák elvesztésének "felszabadító", felnőtté-, férfivá válás belső élményét fogalmazza meg a szerző. Igen, a szerző, igen, az irodalmi átlényegítés s az emlékezés mechanizmusa változtatja meg életérzéseinket, tapasztalatainkat, ezért van, hogy - Németh Andornak az eredeti fogságbéli emlékeivel szemben - a *Fekete kolostor*ban ezt olvashatjuk: "az apák halálában a leverő érzés mellett van valami felemelő is. Az ember csak akkor lesz igazán felelősséget érző férfivá. Szabadabban terjeszkedhetik, nőhet, mint a fiatal fa, amely kikerül az árnyékból, ha óriás szomszédja kidől."

Németh Andor, aki - mint már utaltam rá - egyéhként is hajlamos volt az "irodalmi" pszichologizálásra, maga is úgy látja, hogy Kuncz emlékezetében két irányzat küzd egymással: a krónikás lelkiismeretessége és az inspiráció. Így általánosítja esszéjében a jelenséget: "Életünk nyilván nemcsak az események időbeli egymásutánja. Az ember születésétől haláláig reménykedik. Honnan tudhatná, miközben a szituációk úgy váltakoznak körülötte, mint az égen

a fellegek, melyik az a helyzet, amely magában rejti élete értelmét, amely számára a legjelentékenyebb, amelyhez viszonyítva minden más előkészület volt vagy kicsengése lesz? Ki tudhatná, melyik az a pillanat, melyben sorsával szembekerül? A sors nem dörömböl mindig félreérthetetlenül, mint ama beethoveni szimfóniában." Ezt igazolja fogadkozásuk, ami a szabadulás, a "feltámadás" pillanatában fogant: minden esztendőben találkoznak a felidézésnek és a valóságnak - fogolytársai későbbi sorsának - szembesítésével. Mindenki ugyanarra adta kezét: "Dudás, az aviatikus, aki a boulogne-i erdőben pár esztendő múlva felkötötte magát, a fiatal Maravits lovag, aki főbe lőtte magát, az elegáns zempléni dzsentri, aki ma tébolydában ül, s a többi, kiket Isten tudja, hová sodort a sors!" Azaz, azt igazolja Németh, hogy jól tette Kuncz, hogy nem frissiben összefércelt jegyzeteit tárta a világ elé a gyalázatról, mint "kultúrdokumentumot", hanem kivárta emlékeinek megérését, de - teszi hozzá - "aki másodszor szenvedte át a sziget gyötrelmeit, már nem a dévaj s kajánkodó Kuncz Dadi, hanem az erdélyi Kuncz Aladár, az európai kultúra messze vetődött apostola. Egy bölcs és megbékélt férfi, ki elérte azt a kort, melyben a szenvedélyek lecsillapodnak."

Szebben talán nem is lehetne szólni a regényről, mint ahogy azt Németh Andor esszéjének befejezésében teszi: "Különös nehézségi törvénynek engedelmeskedik az emlékezet; oda hull, oda tér vissza csökönyösen, ahol a múlt élményanyaga a legsúlyosabb, a legtömörebb. Az a múlt, ami valaha lüktető valóság volt - de mikor? Hiszen a jelen megfoghatatlan, átmenet - ami mint jelen, nehézség, akadály, képzetek és érzetek kuszasága -, s csak utórezgéseiben egészen a miénk, mint szellemmé lett anyag, termékenyítő és modellálható életmassza... Még hánykolódunk néhányan ebben az országban, akik emlékezünk a fekete kolostor dohos levegőjére, az udvarra, a toronyra s a felvonóhíd láncának csörgésére: de az igazi kolostort Kuncz Aladár építette fel - s mivel az örök fájdalom, a mélázó nosztalgia az anyaga, időállóbb lett, mint a szigeti."[10]

Azt tűztem ki célomul, hogy szembesítsek három kortárs szerzőt: József Attilát, Németh Andort, Kuncz Aladárt s közben rákényszerültem arra, hogy egyúttal Dadit is szembesítsem a szerző Kuncz Aladárral. Még akkor is, ha ezt már egy kortársa is "elkövette",[11] de egészen másként[12]. Tettem mindezt úgy, hogy közben kellett átélnem és belátnom: magam is "szerzővé" lettem és vagyok (!), s a múlandóságot helyrehozni igyekezve, a Paul de Man-i csapdába[13] esve, saját önolvasatomat is megírtam e "szembesítés" során, akaratlanul is gyarapítva immár a saját szellemi arculatuk megrongálóinak számát. Vigasztalásomra csupán az szolgálhat, amit a fenti csapda "ellenében" az egyik szembesített: József Attila mondott ki gyönyörű evangéliumi parafrázisában: "Hiába fürösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat!" Tehet-e egyebet az írástudó?!

Jegyzetek

[1] Tverdota György, 1987: 203.

[2] Csak a legfontosabbakat említem: Németh Andor: Medáliák. *A szélén behajtva.* Magvető, 1973. 296-301.; Szabolcsi Miklós: *"Kemény a menny". József Attila élete és pályája 1927-1930.* Akadémiai, 1992. 127-136.; Tverdota György: József Attila és Németh Andor. *Forrás*, 1981. 4. 67-70.; Vörös Boldizsár: József Attila: Németh Andor. "Elvarázsolt" portré és profán ima. In: *"A hetedik te magad légy!" Újabb József Attila vers-értelmezések.* Szerk.: Szabolcsi Miklós. ELTE BTK, 1991. 49-71..; Kabdebó Lóránt: Három versportré. In: *Versek között.* Magvető, 1980. 36.; Szigeti Lajos Sándor: A költői teremtés mint kegyelmi állapot. A tenger motívuma József Attila lírájában. In: *Evangélium és esztétikum. Bibliai motívumok a modern költészetben.* Széphalom

Könyvműhely, 1996.

[3] Hankiss Elemér, 1969: 13-15.

[4] Érdekességként itt utalok egy - nem egyszerűen - textológiai kérdésre, mégpedig a "kétpúpú" vagy "kékpúpú" változat problémájára. Az ultima manus elve alapján természetesen az utóbbit kell használnunk, Németh Andor minden bizonnyal azért idézi a másikat, mert birtokában voltak a korábbi változatok, s azokon még így szerepel. Szabolcsi úgy látja, a kékpúpú meseibb, mitikusabb - ezért is lett a végleges jelző és ez a mesei-mágikus hang voltaképpen a Németh Andoré, az ő verseiben felidézett mesevilág is. Magam - erre később utalok - úgy gondolom, ez a változat a textus szürrealizmusát erősíti. - Vö. Szabolcsi Miklós: i.m. 128-129.

[5] Németh Andor:, 1973: 296-301. Eredetileg : *A Toll*, 1938. február 20.

[6] Vö. Szabolcsi Miklós, *"Kemény a menny"*: 20, 142, 145, 240, 394.

[7] Vö. *József Attila válogatott levelezése*, 1976: 171,173,174,175.

[8] A továbbiakban az idézeteket követő zárójeles oldalszámok minden esetben a következő kiadásra vonatkoznak: Kuncz Aladár, 1986.

[9] Németh Andor: Emlékezés Kuncz Aladárra. I. m. 80.

[10] Németh Andor: Emlékezés Kuncz Aladárról. *A szélén behajtva.* 228-234.

[11] Vö. Laczkó Géza, 1931: 518-524.

[12] Vö. Laczkó Géza, uo.

[13] Vö. De man, P.: i.m.

CSAPLÁR FERENC

Kassák és Németh Andor

Mindketten a huszadik század első évtizedének végén léptek az irodalmi élet nyilvánossága elé, ám más és más utat tettek meg idáig. Kassák autodidakta vasmunkásként, Németh Andor művelt zsidó családból származó bölcsészhallgatóként kezdett verseket írni, s a budapesti kávéházakban társas életet élni. Személyes ismeretség nélkül is tudomást kellett szerezniük egymásról: 1910 tavaszától közös fórumuk is volt: Zigány Árpád *Reneszánsz* című folyóirata. Első találkozásukra az akkori irodalmi élet egyik helyszínének számító Meteor kávéházban került sor. Ennél több ekkor nem történt, s csaknem egy évtizedig nem is történhetett. Mikor Kassák elsőkötetes költőként, folyóirat-szerkesztőként, mozgalomszervezőként fontos szereplővé vált, az 1914 tavasza óta tanulmányúton Párizsban tartózkodó Németh Andor a háború kitörését követő franciaországi internálás miatt távoli szemlélője lehetett a magyar irodalmi életben zajló eseményeknek.

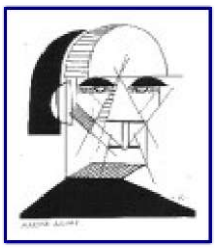

Újabb történelmi fordulat kellett ahhoz, hogy ismét találkozhassanak. A helyszín ezúttal Bécs volt, ahová Németh Andor 1918 végén frissen szabadult internáltként, majd rövid budapesti látogatást követően a Tanácsköztársaság diplomáciai szolgálatot vállaló hivatalnokaként, Kassák egy évvel később Budapestről politikai menekültként érkezett. Az osztrák főváros azért vált hosszabb időre közös tartózkodási helyükké, mert a Tanácsköztársaság bukása után Németh Andor is üldözöttnek tekinthette magát. Az 1920 januárjában Kassák ideiglenes szálláshelyén, a Hamerand szállóban történt újabb találkozást a következő hónapok, évek során az irodalomtörténeti jelentőségű együttműködés változatos eseményei követték.

Kapcsolatuk, közös vállalkozásaik során Németh Andornak sikerült egyenrangú partnerként szerepelnie. Kassák vezetői ambícióit, gyakran kényszer szülte praktikus meggondolásait ismerve, ez különlegességnek számított. Alapja Németh Andor széleskörű világirodalmi tájékozottsága, nyelvismerete volt, továbbá az a pozíció, melyet a Tanácsköztársaság bécsi követségének egykori kultúrattaséja a magyar emigráció köreiben magáénak mondhatott. Kassák az egy évtizeddel korábban Budapesten futólag megismert irodalmárban most Apollinaire és több más modern francia író és képzőművész magyar ismerősét, műveik alapos ismerőjét láthatta, aki ráadásul az ausztriai magyar emigráció egyik legfontosabb fórumának számító *Bécsi Magyar Újság* vezető publicistája, szerkesztői feladatokat is ellátó belső munkatársa volt. 1921 elejére mindkettőjük életében addig még elő nem fordult helyzet jött létre: Kassák a *Ma* szerkesztőjeként, Német Andor a *Bécsi Magyar Újság* belső munkatársaként döntött a másik fél írásainak közléséről, javasolt témákat, adott megbízásokat, kért kéziratot. Hogy Németh Andor a költő és író Kassák tisztelőjeként és híveként is meg kívánta őrizni a szuverén véleményalkotáshoz, sőt a nyílt vitához való jogot, már 1921 elején kiderült. A *Bécsi Magyar Újság* 1921. január 27-i számában közölte ugyan Kassák, Móricz Zsigmond és Szép Ernő 1918-19-ben, majd 1920-ban tanúsított magatartását súlyosan elmarasztaló cikkét, ám pár nappal később szerkesztőségi vitacikkben különvéleményt fogalmazott meg, nem riadva vissza attól sem, hogy kijelentse: "Kassák az esztéta mezében írja cikkeit", "dogmatikus kritikát" művel.

E szuverenitásigény ismeretében különösen értékesnek kell tekintenünk azt, hogy Németh Andor a *Ma* irodalmában megjelenő dadaista törekvések egyik legfőbb interpretálójává, közvetítőjévé vált, e szerepkörben hivatást töltött be. Fogékonysága alkati adottságain kívül egyéni helyzetével magyarázható. Németh Andor a háború éveiben, majd a forradalmakat követően saját sorsának

alakulása révén tapasztalhatta meg a világ, a társadalmi viszonyok abszurditását. 1914-ben a francia kultúra iránti rajongástól vezettetve lépett francia földre, a háború kitörése azonban ugyanitt ellenség, vagy legalábbis gyanús elem, hadifogolyként kezelt internált lett belőle. Származása, a forradalmak ideje alatti formális szerepvállalása miatt 1919 őszétől saját hazájában vált fenyegetetté. A hadifogságnak számító internálásból útja végül nem haza, hanem egy másik idegen országba vezetett. A világ abszurditása, képtelensége a francia internálótáborokban mindennapi élménye lehetett. A konvenciók elleni lázadás, mint emlékirataiban megfogalmazta, "a szellemi anarchiában való boldog megfürdés" természetes magatartásforma volt számára, a dadaizmus mindent tagadása pedig a társadalom valós viszonyaiból levezethető hiteles művészi megnyilatkozás.

A szellemi állapotra, a szélsőségek iránti fogékonyságra már az is jelzés értékű, hogy Németh Andor Kassák 1920-ban újra kiadott korai regényében, a *Misilló királyságá*ban a *Máglyák énekelnek* valamiféle stiláris és szemléleti előzményét törekedett bemutatni, lelkesülten szólva arról, hogy "eljön a fenséges dadogás, a zilált, zavaros, de boldog öntudat", az az állapot, mikor a diadalmas erők immár szuverén gőggel teremtik meg a formát". Hogy Kassák irodalmával való első találkozás mekkora élmény volt Németh Andor számára, arról a könyvismertetésben olvasható értékítélet tanúskodik: "Misilló királysága az utolsó évtizedek legművészibb írása."

Egy év múlva, 1921 őszén Németh Andor a dada interpretálójaként lett Kassák szűkebb környezetének fontos szereplője. A *Ma* ekkori irodalmának egyik legfontosabb darabjáról, Barta Sándor *Tisztelt hullaház* című művéről írott ismertetését szinte teljes egészében lehetne idéznünk annak bizonyítására, hogy Németh Andornak ez az irányzat több volt vizsgálódás tárgyánál: személyes ügy, melynek kapcsán saját érzelmeiről, útkereséseiről vallhatott.

Ez az átélés és teljes azonosulás szenvedélyével megírt szöveg magyarázat lehet arra is, miért vállalta el Németh Andor a dada egyik alapművének, Tristan Tzara *Antipirin úr első mennybeli kalandja* című szövegének nemcsak lefordítását, hanem nyilvános előadását is. A fordítás a *Ma* 1921. november 15-i számában jelent meg. A nyilvános előadásra, Németh Andor e különleges közszereplésére egy hónappal korábban, a *Ma* október 16-án a bécsi Konzerthausban tartott előadóestjén került sor. Azon a nevezetes rendezvényen, ahol Barta Sándor a *Tisztelt hullaház*ból adott elő, Kassák pedig *A ló meghal a madarak kirepül*nek teljes szövegét olvasta fel.

Németh Andor - az esetről *Az Ember* című folyóiratban megjelent beszámolója szerint - élvezte, hogy dada-mű tolmácsolásával provokálhatja a modernség szelídebb változataihoz szokott közízlést. "Valami kaján kárörömmel az arcán" olvasta fel Tzara szövegét, "mulatott és ugratta a jámbor, de impozáns, többségében hangosan röhögő közönséget." Vállalkozásának híre Magyarországra is eljutott. A *Nemzeti Újság* kultúrbotrányként értékelte az *Antipirin úr* magyarra fordítását és megjelentetését, paródia közlésével törekedve nevetségessé tenni a fordító Németh Andor és a szerkesztő Kassák vállalkozását.

A *Ma* 1921. november 15-i számában Kassák Németh Andor három Cocteau-fordítását is közölte. Németh Andor műfordítói közreműködésére a ma *Új művészek könyve* címmel ismert antológia irodalmi anyagának összeállításakor is számított. Az eredetileg *Karaván* címmel tervezett és irodalmi-képzőművészeti antológiának elképzelt kötet szépirodalmi szövegei közé az Antipirin úr első mennybeli kalandjain és az egyik Cocteau-fordításán kívül Németh Andor két Ezra Pound fordítását is beválogatta.

Németh Andor a Bécsi Magyar Újság publicistájaként továbbra is eloszlatni, vagy legalábbis oldani törekedett azt az értetlenséget, mely a *Ma* irodalmát körülvette. Ezért vállalkozott arra, hogy Kassák 1921 végén megjelent Világanyám című kötetét már-már tanulmányértékű és

terjedelmű cikkben elemezze. Réz Pál többek között erre az írásra gondolt, amikor kijelentette: a *Ma* irodalmáról megjelent kortársi bírálatok közül "Németh Andor szempontjai, részletmegjegyzései a legérdekesebbek." Máig érvényes, az önéletíró Kassák által később visszaigazolt megállapítás az ódaíró Kassák pátoszával kapcsolatban az ókori költők himnuszköltészetére, vagy Berzsenyi Dániel költői hangjára való hivatkozás, a "klaszszikus" szóval megjelölt fogalom használata. A cikk alaphangját a művek titkai iránti érzékenység és az érzelmi azonosulás együttes jelenléte határozza meg. Hélye lehetett itt olyan önvallomásnak is, mint az alábbi néhány mondat: "A költő itt van, de mi nem vagyunk itt. Ó, mi! A szörnyi mi! Mi, lemurok, mi, riadt kispolgárok, mi istentől és haláltól borzongós, testbe szökkent lidércnyomások, élő lomtárok: nekünk szólna ez a költészet? Emigránsoknak? Síbereknek? Zsidóknak? Keresztényeknek? - Ez a költészet: jó híre egy most serdülő generációnak. Ez a költészet a lelki romlatlanoké." A méltatás a forradalmakat váró és ünneplő, ódákat író Kassáknak szól. De Németh Andor még érzékenyebb és lelkesültebb, mikor Kassák legújabb költeményeiről, versszövegeinek dadaista ihletettségéről írhat: "Mint egy rekedt, meggyötört és megbomlott Jób: a szavak cserepeivel vakarja felmarjult lelkét. A világ végét, a szörnyű véget, az Ember végét. Mintha szétesett volna minden - s az Emberbe vetett hittel együtt igazán pusztulhat minden logikai tudomány, költészet - kusza, réveteg sorok, átkok, fenyegetések, röhejek szakadnak le ajkáról."

Pár hónappal később, 1922 júliusában Németh Andor az Egység kontra Ma vitában, állásfoglalásra törekedve, ezúttal egy "defanatizált", "józan forradalmiság" követelményéből kiindulva kísérelte meg értékelni Kassák költészetét. Ekkor már lehettek és voltak is fenntartásai, kijelentve, hogy "Kassák forradalmi versei csak az extázis lendületét adják", majd azt állítva, hogy legújabb kori kétségbeesése "polgári és romantikus". Az *Egység* és a *Ma* közötti irodalmi, politikai vita vezette el Németh Andort ahhoz a málg megszívlelendő fölismeréshez, hogy Kassák költészete több és más, mint politikai tevékenysége, az utóbbival nem lehetséges igazolni az előbbit. A dicséret és elismerés szavaival most sem fukarkodik Németh Andor, ám hatottak szemléletére, véleményének megszületésére más jellegű, ha úgy tetszik aszkétikusabb, gyakorlatiasabb elvárások is, vagy mindenesetre elgondolkodtatták. A *Ma* negyedik előadóestjéről - megfeledkezve saját, fél évvel korábbi szerepléséről és a szereplés eléggé zajos visszhangjáról - mint olyan rendezvényről számol be a *Bécsi Magyar Újság* olvasóit tájékoztatni szándékozva, melyen Kassák a *Ma*-előfizetők számának gyarapítása végett a "trivialitástól", a "cirkusztól" sem riadt vissza. Németh Andor a keserűség és az elégedetlenség szavaival elsősorban az emigrációt idézte, megkérdezve: "Tett-e már az emigráció valamit a művészetért?"

A közönség és a modern irodalom kapcsolatának problémája foglalkoztatta Németh Andort akkor is, amikor Kassákkal együtt a *2x2* című közös folyóirat létrehozásán fáradozott. Már a cím is szokatlan volt, legalábbis azoknak, akik nem hallottak a New Yorkban 1915-ben Alfred Stieglitz szerkesztésében megindult *291*-ről és az 1917-ben Barcelonában alapított, majd New Yorkban, Párizsban, végül Zürichben kiadott, Picábia szerkesztette *391*-ről. A *2x2* - mint Gaál Gábor rögtön megírta - "erősebb és radikálisabb megkülönböztetés" volt, mint bármely más cím, mert szakítást jelentett "a folyóiratok körében kialakult akadémizmussal." A kettős, egymástól függetlenített szerkesztésre, arra, hogy az első 32 oldalt Németh Andor, a másodikat Kassák állította össze, a világszerte működő avantgárd lapok, folyóiratok meglehetősen széles körében sem volt példa.

Abban is különbözött a két szerkesztő, ahogyan az első számot a közönség figyelmébe ajánlották. Németh Andor a *Bécsi Magyar Újságban Író és közönség* címmel a lapalapítás okát a kiadók irodalom és íróellenes üzletpolitikájában, a célt pedig az írók és olvasók közötti közvetlen kapcsolat megteremtésében látta, olyan vállalkozást ígérve, "mely nem fog törődni az olvasók szellemi nívójával, mint ahogy nem törődik a kiadókkal." Kassák az általa szerkesztett

rész első lapján közölt programcikkben a szerkesztői szuverenitáshoz való jogról elmélkedett, megengedve, sőt megjósolva azt is, hogy a két szerkesztő között vita is kirobbanhat, mint megfogalmazta, "harc egy lap keretein belül, nem különböző célért, de az egy célba vezető különböző utak megtisztításáért."

A vita, a harc "szükségszerűsége, sőt jelenvalósága" már az első számból kiérezhető volt. Nemcsak a mechanikus két részre tagozódásból, hanem a két önálló rész anyagának jellegéből. A Németh Andor szerkesztette anyag egy olyan modernséget képviselt, melynek időbeli kezdete Balázs Béla versei és Lázár Mária novellája révén a század első évtizedének vége volt, és amelyben a *Holnap* után benne volt - Lengyel József és György Mátyás verse révén - A *Tett* és a budapesti *Ma*, és Déry Tibor versei révén az a költőiség is, melyet Kassák a bécsi *Ma* szerkesztőjeként lapja számára értéknek tartott.

Ebben a tág keretben helyezkedik el, ám mindenképp a *Tett* és a *Ma* irodalmán kívül Németh Andor 1922 tavaszán írott *Az ingatag halott* című színművének, mint ő megnevezte, "alacsony játékának" első felvonása. A Németh Andor által összeállított rész első oldalaira Gustav Landauer *A dilettantizmus* című írása került, melyet a szerkesztő üzenetnek szánt a *Ma* Kassákot utánzó, vagy legalábbis hatása alól szabadulni nem tudó fiatal költői számára. Landauer írása végső soron azonban azt sugallta, amit Kassák bevezetője: az egymástól való elkülönüléshez, az egyéniséggé váláshoz, az egyéni felelősségvállaláshoz való jogot, sőt ezzel kapcsolatban, az egyénre háruló kötelezettséget is.

Logikusnak tűnik, hogy Kassáknak a közös folyóirat második része jutott, az a hely, ahonnét az általa kiválasztott művek formálisan is az első rész meghaladásának, tagadásának, esetleg folytatásának tűnhettek. Ezt a tendenciát mindenek előtt *A ló meghal a madarak kirepülnek* izgalmas szövege sugallja. A Kassák által szerkesztett rész mindenek előtt ezért tekinthető az egész folyóiratszám súlypontjának. Emeli rangját Kassák három, Archipenko egy kiváló grafikája, Cocteau négy verse, August Stramm *Az emberiség* című költeménye, Medgyes László *Teória és Praxis* című írása, továbbá a Mácza János és Gáspár Endre által írt nemzetközi szemle, az új könyvekről és folyóiratokról írott ismertetések sora.

Sorsáról elmélkedve Kassák is rákényszerült az író és közönség kapcsolatának elemzésére. Ám ő már nem cikkben, hanem keserű hangú magánlevélben Mihályi Ödönnek a következőképp panaszolta el tapasztalatait: "Olyan gyűlölködéssel fogadták a lapot, hogy nem fogok rajta csodálkozni, ha a kiadó felmondja a szolgálatot. Hiába, magyarnak nem való a manna. Nekik ponyva kell. Az íróknak csakúgy, mint a zsurnalisztikának, mint a közönségnek." A lapot, melynek összes visszhangja - a jelenlegi ismereteink szerint - Gaál Gábor méltató cikke volt, Kassák és Németh Andor többé nem tudta megjelentetni.

A vállalkozásból végül nem a kudarc, hanem a közös munka emléke maradt meg mindkettőjükben. Tulajdonképp Kassákkal kapcsolatos újabb élmény, Simon Jolán versmondása késztette Németh Andort arra, hogy ismét cikket írjon az "értetlennek" nevezett versek, azaz a *Ma* irodalmában jelen lévő dadaista költőiség védelmében. Ismét személyes élményekre, kiábrándító tapasztalatokra hivatkozva ítéli jogosnak és természetes reakciónak, az undorodásból magától értetődően következő tettnek, bosszúérzet kielégülésének, amire a dadaisták vállalkoztak. Hozzáfűzve immár saját maga számára is követhető és vállalható megállapításként: "Ami most utoljára történik, mélyebbről jön. Az abszolút csendből menti fel a költő a használat szennyétől megtisztult, abszolút szavakat."

Valamivel több, mint egy esztendő múlva immár saját esztétikai nézetként fogalmazta meg a szavak felszabadításának és új elvek szerinti egymás mellé illesztésének elméletét. Illusztrálásul

egyetlen verssort idézett, *A ló meghal* híres és talányos utolsó sorát: "fejünk felett elröpül a nikkel szamovár". Fejtegetései németre fordítva *Szómágia* címmel a *Ma*nak abban a számában jelentek meg, melyet Kassák az 1925. március 22-én rendezett német nyelvű Ma-est elhangzott anyagából állított össze. E különleges estnek, melyet létrehozói egy osztrák-magyar avantgárd mozgalom végül eredménytelennek bizonyult zászlóbontásának szántak, a fennmaradt műsor tanúsága szerint, Németh Andor volt az egyetlen magyar közreműködője.

A német számban kifejtett "szómágia-elmélet" szinte azonnal részévé vált egy hosszabb elvi alapvetésnek, mely *Az eldologiasodás és az új művészet* címmel a *Ma* utolsó számában jelent meg, mintegy nyitányaként annak a költői gyakorlatnak és vitának, melynek fóruma Kassák egy évvel később 1926-ban Budapesten alapított, ám közösen, Németh Andor által is jegyzett új folyóirata, a Dokumentum volt.

FRÁTER ZOLTÁN

,,A halott könnyekből él"

Németh Andor Karinthyról

Németh Andor és Karinthy Frigyes barátságát még nem tisztázta minden részletében az irodalomtörténet. Jó néhány alapvető ismeretünk van ugyan e kapcsolatról - főleg Németh Andor kritikai és emlékező írásainak köszönhetően -, de talán még több az, amit alapvetően nem tudunk. Nem tudjuk például, pontosan hol és mikor ismerkedtek meg, már csak azért sem, mert

erre maga Németh Andor sem emlékezett egyértelműen néhány évtized távolából. Karinthy négy évvel volt idősebb Németh Andornál, ismert, sőt népszerű író már a huszadik század első éveiben. A néhány évvel később induló, ráadásul vidéki származású Németh Andor méltán tekinthetett barátjára mint valamiféle világi etalonra, mint tapasztaltabb bátyjára, amolyan laza lelki vezetőre, akitől eligazítást kaphatott az élet és az irodalmi élet sűrűjében. A kettőjük közti viszonylat már eleve nem egyenlőségen, hanem barátságos alá-fölérendelésben öltött testet, természetesen Németh Andor respektálhatta inkább a szerkesztőségek és kávéházak világában jártas, ifjú Karinthyt, a sikeres pesti fiút. ,,Érintkezésünk előtörténete - írja majd Karinthy halála után a Szép Szóban Németh Andor -, mint minden eredet, mitikus ködökbe vész. Mind a kettőnknek úgy rémlett - rémlett, ez a szabatos kifejezés -, hogy valamikor igen közel álltunk egymáshoz, de ebből csak annyi bizonyos, hogy sok éjszakát virrasztottunk át közösen a békebeli New York karzatán, és sokszor kísértük egymást hajnalban haza, közben bizonyára megtárgyalva mindazt, amit két ifjú író múlhatatlanul megvitat egymással, az életet, a halált, a szerelmet, a dicsőséget, de hogy miben maradtunk, arra egyikünk sem emlékezett, amikor tizenöt éves kiesés után felfrissítettük ismeretségünket."1 Már első olvasásra feltűnik, hogy kissé sok ebben a rövid idézetben az elbizonytalanító tényező: a ,,rémlett", sőt ,,rémlett, ez a szabatos kifejezés", a ,,valamikor", a ,,csak annyi bizonyos", a ,,bizonyára", az ,,egyikünk sem emlékezett". Kétségtelen, hogy 1914 tavaszától-nyarától, Németh Andor Párizsba utazásának időpontjától 1926-ig, újbóli Budapestre érkezéséig jó tizenkét esztendő telik el, világháborúval, internálással, forradalmakkal, de talán mégsem törvényszerű egy nekrológban ennyire homályosan emlékezni. Feltéve, ha volt mire emlékezni. De miért ne lehetett volna, miért ne hihetnénk a nekrológírónak? Bizonyosan igaz a New York, már csak azért is, mert szinte mindenki járt oda, bizonyára voltak kölcsönös hazakísérgetések (ennek iskolapéldája a század legelső éveiben Osvát Ernő és Fenyő Miksa éjszakai sétálgatása, Fenyő emlékezéseiben megörökítve), mégis, valami élő emlék felidézése roppantul hiányzik ebből a szövegből. Különösen, hogy 1926-os, újrainduló barátságuk kezdetén - Németh Andor szerint - egyikük sem emlékezett, miben is maradtak a lét nagy kérdéseit illetően. Karinthy, nekrológról lévén szó, már nem mondhatta el saját verzióját, tehát mindenképpen Németh Andorra vall, amikor emléktelen emlékezését adja kapcsolatuk kezdeti szakaszának. Miről nem kívánt beszélni 1938-ban, ma már talán sohasem derül ki. Elképzelhető persze, hogy nem szívesen elevenítette volna fel a tízes évek eseményeit, még ha egy részük Karinthyhoz kapcsolódik is. Talán nagyon is kellemetlen, s 1938-ban még kínosabb mozzanat lehetett ennek az oka, ami nem fért volna meg egy nekrológ keretei között, s ez hívta elő a nekrológíró önkéntelen, konfliktushárító felejtési mechanizmusát. Vélhetőleg az 1913-ban kisebb botrányt kavaró Veronika tükre című darabja lappang a mélyben, mely a ,,vallás és az erkölcs, vagy esetleg a valláserkölcs nevében" hányódott színházról színházra, mint Bárdos Artúr írta a Nyugat 1913-as 7. számában. Karinthy, mintegy kísérteties előzményeként, néhány évvel előbb nyílt levélben tiltakozott azért, mert egy Arcübasev-karikatúrája miatt a budapesti

ügyészség vádat emelt ellene „vallásellenes izgatás, istenkáromlás címén" (Nyugat, 1909. 8. szám). A vallásgyalázás vétségével vádolt Karinthy ebben a tekintetben is megbízható elődnek bizonyult, Németh már csak ezért is rokon léleknek vélhette idősebb írótársát. Viszont érthető az is, hogy 1938-ban „rovott múltját" feltédésre ítélve; nem szívesen merengett volna a negyedszázaddal előbbi vádakon.

Karinthyval kapcsolatos, mai tudásunk szerint első írásában még jóval hazatérése előtt,2 ezzel a megfigyeléssel minden bizonnyal valóban a Karinthy-mű lényegét ragadta meg. Nemcsak 1921-ig, hanem mindvégig, a még meg sem írt műveket is mintegy előre jelezve, jellemezve. 1921 márciusában, a Bécsi Magyar Újság hasábjain közvetlenül utal a háború előtti, régi Magyarország „lelki térképére", s ebben a világban Karinthy működésére. Ennek lényegét a következő formulában látja: Ő (mármint Karinthy) „ő vette tudomásul, s ő fejezte ki a háború előtti társadalom megjegecesedését. Mint ahogy minden művében a titkos vagy nyilvánvaló automatizmust állítja pellengérre. Egyetlen nagy élménye, mely minden írásában visszajár, a szabad lélek küzdelme az anyag robotéletében." Németh Andor, aki bizonyíthatóan ismerte Bergson tanait - 1926-ban, Kassák Dokumentumában például le is írja a filozófus nevét -, mintha A nevetés fejtegetései alapján próbálná megérteni és magyarázni Karinthy módszerét. „Utánozni valakit nem jelent mást, mint rámutatni arra az automatizmusra, amelyet személyébe befogadott. Ezzel pedig, meghatározásunk szerint, komikussá tesszük; nem meglépő tehát, hogy az utánzás nevettet" - olvasható A nevetés-ben3 és kel életre ez a tanítás Németh Andor Karinthy-értésében. Aki ennyire érti írótársa törekvését, aki ennyire látja annak művészi alkatát, az okkal szánnithat kollégája barátságára. Csakhogy a művek mögötti létben ebben az esetben is ott zajlik a magánszféra sokkal közönségesebb, nem egy esetben kiábrándítóan kicsinyes, vagy esendően emberi világa. Karinthy Márton Ördöggörcs című, nagy, családtörténeti regénye szerint Karinthy, amikor a hazatérő Németh Andor 1926-ban felbukkan a Hadik kávéházban, Krisztust parafrazeáló mondatokkal fogadja: „mielőtt a kakas megszólal, háromszor tagadsz meg engem" - kényszeríti Péter szerepkörébe az ismét jelentkező barátot. Karinthy a hites feleségként sem túlzottan hűséges Aranka szerelmi kicsapongásainak segédjét sejti meg Németh Andorban, s ez a sejtés, mint annyi minden más a Karinthy-pályán, valóban igazolódik is, valósággá lesz. Bár maga Németh feltehetőleg ellenáll Aranka bájainak, de a közismert Déry Tibor-epizódnak alakító résztvevője lesz. Az persze véletlen, hogy éppen ő van kettesben Arankával, amikor a Karinthy-lakásba beesönget Déry, aki egyébként Karinthyt keresi. De Németh Andor tereli be Déryt Aranka szobájába, s innen már szabad az út. Ne firtassuk az ügymenet további részleteit, már csak azért sem, mert részben Déry memoárja, részben pedig Karinthy Márton regénye alaposan foglalkozik a kérdéssel. Ezúttal sokkal érdemesebb követni a szövegekből kimutatható kapcsolódási pontok térképét. Mert a barátság szöveges viszonnyá alakítása Németh Andor részéről tudatos program megvalósítását jelentette.

Figyelemre méltó körülmény, hogy az egyik fontos, ars poetica-jellegű nagyinterjút - egy évvel hazatérése után - éppen ő készíti Karinthyval, a Literatura 1927. áprilisi számában. Jellemző és Karinthyhoz illő módon a riport címe A „másik" Karinthy, vagyis „peripatetikus beszélgetés az írás filozófiájáról". Nyíltan vállalt célja, hogy megmutassa a gondolkodót a népszerű humorista mögött. Az elképzelés nyilván nagyon is kedvére lehetett Karinthynak, aki állandóan azt fájlalta - a krumpli virága és gumója hasonlatával érzékeltetve -, hogy munkáit fordítva használják, akárcsak eleinte a krumplit Európában: vicceit, virágját fogyasztják tömegesen, filozófiáját, azt a gumót, ami pedig igazi értéke volna, egyszerűen kidobják, nem kell senkinek. A riportban ugyan Németh Andor mohón tudakolja Karinthytól, hogy mi a véleménye a szerelemről, miként magyarázza filozofikusan a szerelmet, ám Karinthy nem pletykafolyammal, hanem saját műveinek címeivel válaszol. A Ballada a néma férfiakról, a Reménytelen szerelem, az Esik a hó novelláit, a Kötéltáncot, a Holnap reggelt és a Capilláriát emlegeti. De Némethnek még ez sem elég, mindenáron dűlőre akarja vinni a dolgot. „Mi következik ebből? Milyen következtetést

vont le ebből a saját életére vonatkozólag?" - világít vallatólámpájával a riportalany arcába. „Sajnálom, hogy nem szolgálhatok indiszkréciókkal - válaszolja flegmatikusan Karinthy. Azt hiszem különben, - hogy életem igen kitűnően fedi tanításaimat, s nem áll ellentétben nézeteimmel. Bullock-gép vagyok - utal a Capillária közegére - mint ahogy ön is az - emlékezteti Némethet olyasféle hangsúllyal, mintha azt mondaná: >ismerlek, szép maszk< -, mint ahogy mindenki az addig az életkorig, amíg meg nem unja a játékot, és hozzá nem fog a komoly munkához"4 - inti rendre nem kevés célzatossággal fiatalabb barátját. Karinthy ebben a riportban nem hajlandó komikus figurává válni, mintha ellenállásával akaratlanul ő is - akár tudatosan az interjú szerzője - követné Bergson tételét: „komikus minden esemény, amely figyelmünket egy személy testére irányítja, amikor pedig szelleméről van szó."5

Persze, a különös, szokatlan ötlet pusztán önmagában nem töltheti be a mindenható csodaszer szerepét. Amikor Miniatűrök címmel Németh Andor ceruzajegyzeteket készít írókról, könyvekről a Porond című lap számára, Karinthyt éppen azért az ötletszerűségért rója meg, amelynek segítségével az író folytonosan kizökkenti olvasóját. „Íme, a kifulladt bölcsességkeresésnek és az ötletek hanyag tékozlásának feloldhatatlan, sokszor diszharmonikus antinómiája. (.) Piciny, de következéseiben végzetes gyengeség és meghatóan emberi dolog."6 A mindenben a mást, a kivételest kereső és észlelő Karinthy lesz a kritikus kedves hőse, olyan alkotó, aki hű maradt önmagához, és éppen ezért „Új utakra figyeltetett fel, új erkölcsi habitust teremtett, egy-egy elejtett apercujéből művek, irányzatok születtek"7, miként ezt Németh a Még mindig így írtok ti kapcsán hangsúlyozza. Ez a szemlélet mindvégig jellemzi Karinthy értékelését. Az 1936-os Nevető betegek novelláiról szólva igazi írásainak azokat a műveket jelöli meg, amelyek „víziók, magatartás-paradigmák, gondolatkísérletek"8, s amelyekben „mindig egy egészen magas, majdnem platonikus álláspont találja szemben magát az átlagvalósággal s legyőzi, vagy legalábbis elmarasztalja azt".

Németh Andor természetesen ott van Karinthy szenzációs regényének, az Utazás a koponyám körül méltatóinak sorában is. A Toll hasábjain ír a regényről és még egy ízben magáról Karinthyról is az író halála előtt. Az író és regénye nagy érdemének itt is a megszokott reakciókból való kizökkenést és kizökkentést látja. Karinthyn, állapota rosszabbodásával, nyugodt, önmagán uralkodó szemlélődés lesz úrrá, még a műtét atatt is ezzel a vidám kíváncsisággal kutatja saját állapotát. Ezt a kizökkentő reakciót legalább olyan nagyra értékeli Németh, mint a regény másik rétegét jelentő álmok és reflexiók mélységesen költői szövevényét. Ebben a meghökkentő gesztusban látja annak magyarázatát is, hogy Karinthy mégoly vegyes összetételű olvasótábora folyvást csak gyarapszik. Éppen azért, mert az író 1914. július 31-ike, a világháború kitörése óta szemben áll a közvéleménnyel, szakadatlanul feddi, korholja, gúnyolja embertelen eszményeinket és barbár bálványainkat. Karinthy - tegyük hozzá - ezt az eszmei, publicisztikai kizökkentő munkát hősiesen végezte, s noha munkálkodása új és új olvasókat vonzott, a politikai közbeszéd nem tartott igényt az ő tisztázó tevékenységére. „Karinthy nevének hallatára az arcok felderülnek, a szemek értelmesebben csillognak, s egyszerre előttünk áll világa, mely azonos a miénkkel, de míg mi hozzája törtünk és belenyugodtunk, ő tagadja és harcban áll vele."9 (Mellesleg utalok itt egy szerény, ám érdekes filológiai felfedezésre. Ennek az írásnak az eredeti kézirata, miként a hagyaték egésze a Petőfi Irodalmi Múzeumban található, mint erre Tverdota György felhívta figyelmemet. Érdemes is végignézni az írások eredeti változatát, ugyanis ebből a cikkből például - nem tudni, mi okból - kimaradt egy olyan mondat, mely Karinthy írói habitusának mélyére hatol és adekvát megközelítésének alapját képezi: „Miben áll ez a harc voltaképpen?" - kérdezi Németh Andor, majd a következő, ma már ismeretlen mondattal válaszol: „Abban, hogy minden problémának úgy megy neki, mintha még nem vizsgálta volna meg előtte senki sem."10 Ez a megállapítás már a elkk első megjelenéséből, A Toll-beli közlésből is hiányzik, ennek következtében nem kerülhetett be a kötetkiadásba sem, így a szövegben mind a mai napig tapasztalható némi logikai

megbillenés. Németh itt hasonlítja először Chaplin művészetéhez Karinthy működését. „Ebben is Chaplinre emlékeztet, akinél persze a cselekvésnek ez a mohósága leleplező szándékú, pedagogikus. (.) Chaplint csak színleg töri össze a masina, Karinthy tényleg megéli, megszenvedi kísérleteit." 11 Még Karinthy fantasztikumát is ebből a dezautomatizáló szerepből vezeti le. A fantasztikus alkotásokban ki tudja szabadítani az embert kötelékeiből, s megálmodja és kifejti a többre, másra rendeltetett emberből benne lappangó tulajdonságait. S Karinthy nemcsak az előítéleteket, hanem az esztétikai konvenciókat is lerombolja, mivel örök viszonyítási pontja, abszolútuma nem a „szép élmény", hanem a „felismerés". Az Utazás a koponyám körül, mely az izgalmasan érdekes jelentés erejével hat az olvasóra, egy cseppet sem lehangoló vagy hátborzongató, hanem elejétől végig nyugodt, fölényes, sőt szinte derűs. Mintha a történet elbeszélője nem is kényszerűségből, hanem valamiféle tudományos kíváncsiságból vetette volna alá magát a műtétnek.

Ez a karakteres arcképvázlat az utolsó írás, mely Karinthy életében Németh Andor tollából Karinthyról megjelent. Ezeket a sorokat, öt hónappal halála előtt, még bizonyára olvasta, olvashatta Karinthy Frigyes. A jellemrajz készítőjének mindenesetre számolnia kellett ezzel a lehetőséggel, tehát megkockáztathatjuk, hogy ezek az írások mindezidáig Karinthy számára is készültek. A következőkben vizsgálandó szövegek azonban gyászbeszédek és emlékezések, a szerző a lezárás igényével, az utókor nézőpontjából veszi szemügyre választott hősét. Ezek az írások határozott célzattal, kizárólag a túlélők közösségéhez szólnak. Megkezdődik velük a Karinthy-utóélet története, melyben - mint annyi más esetben is - már nem az emlékezés tárgya, hanem maga az emlékező válik főszereplővé.

Karinthy nekrológját Németh Andor írja az Újság című napilap szeptember 2-iki számában. A Búcsú Verpeléttől alcíme szerint Borongás Karinthy Frigyes ravatalánál. Hangulatos szavakkal rajzolja a budai kávéházi társaság elmúlt világát, miközben Karinthy értékelésébe új momentumokat csempész.

A néhány éve még termékeny kísérletezésnek, gondolatkísérleteknek nevezett „karinthyságok" most kissé negatívabb viszonylatban fogalmazódnak meg. „Nyilvánvaló - írja a nekrológíró Karinthyról -, hogy arkangyali férfiatlanságát kinevették és kihasználták - tegyük hozzá: csak nem éppen ő, a gyászbeszéd szerzője tud a legtöbbet erről? -, produktív tűnődéseit még állítólagos megértői is naplopásnak, tapogatódzó gondolatexkurzióit halandzsának minősítették."12 A pontosság kedvéért megemlítendő, hogy a folytatásban Németh megvédi e vádak ellen Karinthyt, azzal, hogy barátja „élt a lelke törvénye után, alkalmazkodási igyekvéseiben is megszállottan-élhetetlenül, vagyis Istennek tetszően, mert ártatlanul". A lélek tisztasága kiragyog a kávéházi társaság pletyka-közegéből, így látja, így láttatja Karinthyt, az esendő embert. Az íróról azonban nem sokat mond ez a baráti emlékezés, meglehet, nem is ez volt a célja. Illetve, közvetve mégiscsak állást foglal az életmű egyik fontos szövegtartománya mellett. Karinthy híres versének első szakaszát idézi, a baráti megemlékezésnek megfelelő vallomásossággal: „Az élőt kínálja gyümölccsel tavasz, nyár,/És kínálja borral a tél, -/De én már tudom, miből él a halott:/A halott könnyekből él." A Halott című verset persze Judik Etel halálára írta Karinthy, első felesége halála után öt évvel, a nem szűnő szerelem örök mementójaként, nem kis részben Aranka bosszantására. Ezt a szerelmi vallomást idézi barátságuk és egy elmúlt korszak emlékét, Verpelét baráti körét siratva Németh Andor.

Karinthy alakját megörökítő írásai Karinthyért hullatott könnycseppekként tartják életben az eltávozott barát egyéniségét. Nemcsak a kimondottan Karinthyról szóló cikkeiben, hanem az élete vége felé készített Emlékiratokban is. Műfaji problémák miatt szándékosan mellőzzük most az Egy foglalt páholy története című kulcsregényt, mely külön tanulmányt érdemel. Jelen megközelítésünk számára érdekesebb, hogy Karinthy szelleme átsuhan az 1944-ben megjelent

József Attila című kötetben is. A művek helyett - az emlékidézés természetének megfelelően - itt is inkább az emberi kisportré bontakozik ki néhány sorban: „Karinthy a Verpeléti úton lakott, igen semleges, művészjetlen környezetben. Dolgozószobájában vadonatúj íróasztal terpeszkedett, szűzen, mint egy bútorüzlet kirakatában, könyvszekrényének állománya olcsó klasszikusaival s dibdáb modernjeivel egy iparkodó gimnazista szerzeményeire emlékeztetett, Még kispolgáribb jellegű volt a többi szoba, részletre vásárolt bútoraival és szőnyegeivel. Karinthy nem ismerte ki magát otthonában. A lakást nagyobbnak tartotta, mint amekkora volt, rengetegnek, amelyben el lehet tévedni, sőt esetleg éhen lehet halni, s ennek megelőzésére kolbászokat, sajtokat és konzervdobozokat halmozott fel a könyvei mögött. Az erkélyen húzódó bádogereszben félretett pénzét rejtegette."13 Nem éppen hízelgő kép a nagy író lakásviszonyairól - és valljuk be ízléséről sem - a hivalkodó, ám kihasználatlan íróasztal előtérbe állításával, az iparkodó gimnazista hevenyészett könyvtárával, a részletre vásárolt kispolgári berendezés emlegetésével. Az életének utolsó két esztendejében született Emlékiratokban kissé kíméletesebb Karinthy emlékével, beteljesítve bár a túlélők örök fensőbbségét, abban a tévhitben, hogy aki tovább él, szükségképpen többet is tud. Itt már felfed egy személyes apróságot is a sokáig homályban hagyott korszakból: kiemeli, hogy 1912-ben, amikor még a szolnoki felsőkereskedelmi iskolában tanított, az izraelita nőegylet az ő ajánlatára hívta meg Karinthyt felolvasni egy estélyre. „Azt hiszem, ez volt az első nyilvános szereplése, mert nagyon izgatott volt, és szörnyen hadart. Egy szavát sem lehetett megérteni."14 Itt számol be a húszas évekből való, első bűnbeeséséről Karinthyval szemben, amikor a férfiak iránt vehemensen érdeklődő Aranka szerelmi postása lesz. Figyeljünk az elbeszélő hang magabiztos, kellemes fölenyére: „Nos hát Ka-rinthyékkal vacsoráztam az Atlantis-ban, amikor Zuckmann Béla kihívatott az étteremből, és megkért, hogy egy levélkét adjak át Karinthynénak. Én akkor ismertem meg Karinthynét, és fogalmam sem volt róla, hogy őt Zuckmann barátom ismeri. De azért mikor eltávoztunk a vendéglőből, átadtam neki Zuckmann levelét, mégpedig úgy, hogy Karinthy ne vegye észre, mert Zuckmann barátom erre is figyelmeztetett. Karinthyné nem válaszolt semmit, hanem a zsebébe dugta a levelet."15 Néhány lappal ezután a történet különös fordulatot vesz. Miután Karinthyék hazatértek olaszországi nyaralásukból, Németh Andor felkeresi lakásán az írót. „Karinthy csodálatosképpen az íróasztala mögött ült - csodálatosképpen, mondom, mert hosszú barátságunk során soha többé nem láttam a mögött az asztal mögött -, és, ha jól emlékszem, Grätzerrel veszekedett. Láttam, hogy rosszkor jöttem. Pár szót váltottunk egymással, majd Karinthy megkért, hogy menjek le a szomszédos Hadik kávéházba, majd utánam jön. Ott népes hölgykoszorú fogadott, melynek közepén Karinthyné trónolt. Karinthyné rendkívül szívélyesen, mondhatnám melegen fogadott. Előbb nem értettem, miért. Aztán kiderült. Kiderült, hogy bécsi látogatásukkor az én Zuckmann Béla barátom egy kis levélkét adott át nekem azzal a kéréssel, hogy adjam át Karinthynénak. Én nem tudtam, hogy ismerik egymást, de közvetítettem a levelet. Ezt hálálta meg most Ka-rinthyné, mint titkos és tilalmas barátságuk közvetítőjét, mint ártatlan postillon d' amourt."16 Kétes helyzetének utólagos magyarázatát úgy kísérli meg az Emlékiratokban, hogy egyben Karinthy alapvető jellemvoná-sára, gyermekes jóhiszeműségére is rávilágít: „Karinthynéval való barátságom egyelőre legkevésbé sem rontotta meg Karinthyhoz való viszonyomat, bár Karinthyné mindent elkövetett, hogy az a lehető legrosszabb legyen. Az első hónapokban egyenesen úgy viselkedett, minden alap nélkül, mintha a szeretője volnék, egyenesen kiprovokálta ezt a látszatot. Egy ízben Karinthy félrevont, és azt mondta nekem, hogy már a hatodik vagy hetedik névtelen levelet kapja, hogy a felesége szeretője vagyok. Hogy áll ez a dolog? - kérdezte tőlem. >- Sehogy <- mondottam. - Nincs vele viszonyom.< >- Ha mondja, elhiszem < - felelte Karinthy, és erről nem esett több szó közöttünk."17 Barátja halála után láthatólag az író magánemberi alakja foglalkoztatja elsősorban Némethet, mint általában az utókort napjainkban is. Ha néha Karinthyt, az alkotót említi, meglehetősen visszás módon teszi ezt. Egy emlékbe ágyazva érinti Karinthy költészetét, de éppen a felidézett emlék eltávolító szemlélete miatt eléggé ironikus kontextusban. „Emlékszem, hogy egy délután beült velem a Múzeum kávéházba, és

elmagyarázta az egész életét. Minden baját és nyomorúságát. És közben folyton a poézisről beszélt, a maga titkos poéziséről, amely egyre kevésbé szivárgott át a papíron, amely látszólag egészen elpárolgott belőle, hogy aztán végre utolsó verseiben újra kibontakozzon. Az emberek nevető bölcsnek nevezték, ő maga szerette Jézushoz hasonlítani magát. Valóban, volt benne valami jézusi, valami rettentő hajlandóság arra, hogy ha valaki pofonüti, a másik orcáját is odanyújtsa. (.) Ő maga talált ki egy kis parabolát arról, hogy ha meghal, és fölkerül az égbe, Jézus majd nagy tisztelettel átadja neki a helyét az Úr jobbján, azt mondván: >- Ez az ember még nálam is többet szenvedett, - a Böhm Aranka férje volt.<"18 Ha Karinthy mint író szóba kerül egyáltalán, akkor is inkább a köznapi szférába helyezve, a magánember csetlő-botló figurájához közelíti. Karinthy, író volta ellenére a legkevéssé sem volt irodalmár, esztéta, vagy széplélek, ezzel teljes mértékben egyetérthetünk. Még az is elfogadható, hogy sosem vett fel úgynevezett írói magatartást vagy modort, de a mondat második része már nem éppen jó fényt vet Karinthyra: „beérte azzal - mármint Karinthy -, hogy lehetőleg világosan fejezze ki magát, pompa és cicoma nélkül, ahogyan beszélt".19 Nagyon szomorú következtetésekre jutnánk, ha e mondat minden szavát mérlegre téve megvizsgálnánk, valójában mi is az emlékező véleménye egy olyan íróról, akinek minden törekvése az, hogy „lehetőleg világosan fejezze ki magát", hogy úgy írjon, „ahogyan beszélt". A megállapítás legjobb esetben is csak a Karinthy-publicisztika egy részére áll, valamelyest, mert egyébként jól tudjuk, Karinthy életműve megszámlálhatatlan beszédmódot és megszólalási lehetőséget, szerepjátékot rejt magában, akár világosan fejezte ki magát a szerző, akár nem, akár élőbeszédhez hasonlatosan írt, akár nem, ez különben is, enyhén szólva, értelmezhetetlen szempont.

Arankától való szabadulási kísérletének csúfos kudarca után Karinthy hazatérésének is tanúja volt Németh Andor. Ekkor már alaposan immunizálódott a teátrális jelenetekkel szemben, melyek sűrűn átszőtték a házastársak mindennapjait. Az éjszaka kellős közepén - a kibékülés örömére - Karinthy fojtogatni kezdte Arankát, aki hatalmas verekedést rendezett. Miután Friei elrohan hazulról, Aranka szelíden megkéri Némethet, menjen utána és hozza vissza, hogy tovább verekedhessenek.20 Németh lemegy a Hadikba, de Karinthyt nem találja ott, benéz a New Yorkba, de mivel Karinthy ott sem volt, befejezi a nyomozást, és a legnagyobb lelki nyugalommal hazamegy aludni az Ilka utcába.

Néhány ellentmondás fedezhető fel a gyász fájdalmában fogant, s a Szép Szó szeptember-októberi számában közölt emléksorokban is. Itt Németh Andor sietve leszögezi, hogy Karinthy kivételes lény volt, egyszeri és bizarr. De, miután futólag felsorolja az általa fontosnak tartott Karinthy-műveket - miközben például a Mennyei riport regényét himnikus hitvallásnak, haláltagadásnak nevezi -, ezek után merész fordulattal állapítja meg Karinthyról: „Lénye tehát harmonikus volt, derűs és bizakodó, noha írásai nem mindig azok."21

Az Utazás a koponyám körül megjelenését Németh lelkes recenzióval üdvözli A Toll hasábjain. Ünnepli a „kinosan precíz beszámoló" összefonódását a regény másik rétegével, mely az „álmok és reflexiók mélységesen költői szövevénye".22 Ekkoriban még nagy reményeket táplálhat magában az író jövőjével kapcsolatban. Hamarosan bekövetkezik azonban az a felismerése, mely halálában sem békíti meg Karinthyval. A halál utáni emlékezések ugyanis nemcsak azért fájóak, mert nyilvánvaló, hogy Karinthy nincs többé, véglegesen nincs, hanem azért is, mert az örök kamasznak tartott, örökifjú Karinthy az agyműtét után már nem tudta, nem akarta titkolni tovább sem önmaga, sem a külvilág előtt az öregedés jeleit. Egyik kávéházi játékukban kifejező gesztusokkal kellett illusztrálni egy élethelyzetet, el kellett játszani egy történetet. „A viccben valakinek levelet kézbesítenek. Mikor a történetnek ehhez a mozzanatához ért, gyors és gyakorlott mozdulattal jelezte, hogy a levelet kapó pápaszemet illeszt az orrára. Már nem tudta elképzelni, hogy valaki e nélkül a mozdulat nélkül nyúlhat levél után. Némajátéka mélyebben érintett, jobban fájt, mint halálának híre."23 Ebben a vallomásban Németh Andor valóban

Karinthy tragédiájának lényegét ragadja meg. Ez a felismerés nemcsak abban áll, hogy az öregedés tapasztalatával rendelkező Karinthy szinte kiábrándítóan pontosan, magától értetődő természetességgel, rutinosan képezi le egy öreges cselekvés koreográfiáját, hiszen ez a maga értelmezési körén belül nagyon is helyénvaló. Ez nem fájhat az emlékezőnek, noha kétségtelen, valamelyest megdöbbentő lehet a Karinthytól kamaszos válaszokhoz szokott Németh Andornak. De még rettenetesebb és valóban kiábrándítóbb lehetett az a gépiesség, az a „gyors és gyakorlott mozdulat", mellyel jelezte, hogy orrára illeszti a szemüveget. Hogyan is tanítja Bergson? „A test magatartása, gesztusai és mozgásai pontosan abban a mértékben nevetségesek, amilyen mértékben a test egy egyszerű gépezetre emlékeztet."24 Az a kényelmes automatizmus vált itt magától értetődővé, amely automatizmustól való eltérés Németh Andor szerint Karinthy működésének éltető alapjául szolgált, s amely gépiesség ellen Karinthy indulása óta, egész fellépésével, egész életművével tiltakozott, s gondolkodása „lóugrásos" technikájával, a folytonos kizökkentés módszerével valóban mindig is szembeszállt. De a műtétből hazatért Karinthy a nagy mű vágyát beteljesítő Utazás a koponyám körül megjelenése után - nemcsak életvitelében, hanem újra sorjázó apróbb írásainak taposómalmában - saját élete komédiájának főszereplője lett, gépiesen járta útját, szórakozottságában egyre kevésbé törődve mások reakcióival. Komikusságában is legfőbb tragédiája volt az a bergsoni „megmerevedés a társadalmi élettel szemben"25, amelyet - jóllehet, az életösztön önvédelmi reflexeként - befogadott személyiségébe és az tudva, nem tudva, életének és utolsó néhány írásának részévé vált. Ekkor omlott össze Némethben a kép, mely közös ifjúságuk óta barátjáról benne élt, ezért beszél Karinthy halála után elsősorban a chaplini magánemberről nagyon is csalódott, keserű iróniával emlékirataiban, ezért siratja - mindannyiunk nevében is - a halottat, aki könnyekben és könyvekben mindmáig él.

Jegyzetek

[1] Németh Andor: Tel qu'en lui-meme.In: N.A.: A szélén behajtva. Válogatott írások. Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Bp., 1973. 313. Továbbiakban: Németh.

[2] Németh, 134.

[3] H. Bergson: A nevetés. Ford., előszó és jegyz.: Szávai Nándor. Bp., 1986. 55.

[4] Németh, 186.

[5] H. Bergson, i.m., 66.

[6] PIM, G 89/2.

[7] PIM, G 89/9.

[8] PIM, G 89/3.

[9] Németh, 301.

[10] PIM, G 89/4.

[11] Németh, 301.

[12] Németh, 309.

[13] Németh Andor: József Attila. In.: N.A.: József Attiláról. Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Bp., 1989. 60.

[14] Németh, 577.

[15] Németh, 621.

[16] Németh, 624.

[17] Németh, 627.

[18] Németh, 628.

[19] Uo.

[20] Németh, 633.

[21] Németh, 311.

[22] Németh, 287.

[23] Németh, 314.

[24] H. Bergson, i.m., 53.

[25] H. Bergson, i.m., 118.

BOTKA FERENC

Déry Tibor és Németh Andor

Egy katalizátorszerep létrejötte és változásai

Németh Andor alakját többen megörökítették: alacsony termetét, homlokába hulló, őszülő hajfürtjét, szinte eklekticizmust súroló szellemi érdeklődését, türelmes és tüske nélküli természetét.[1] Vagy éppen "csúnya halszemét" - s azt a "nem e világból való varázst, "amely lenyűgözte mindazokat, akik érintkeztek vele."[2] Mi ehelyütt egyéniségének azokat a vonásait kívánjuk kiemelni, amelyek Déry Tiborhoz kapcsolták, s amelyek nyomán sehol meg nem nyugvó "átutazóként" volt jellemezhető.

Talán senki sincs Déry Tibor baráti körében, aki az otthontalanság, a szinte folytonosnak tekinthető helyváltoztatási kényszer tekintetében oly közel állna hozzá, mint Németh Andor. Nyolc év Bécsben és Berlinben a világháborút követően, s a háború alatt teljes elzártság a franciaországi fogságban. Majd a hazatérés után hosszabb-rövidebb kiruccanások - 1929 elején: Déryvel közösen Mihályi Ödön bogdányi birtokára, 1930-31-ben több hónapig tartó szerkesztősködés Bukarestben; majd 1932-ben ismét Déryvel, ezúttal Berlinben kísérleteznek német írásaik elhelyezésével. 1939 nyarától újra hosszú, nyolc évig tartó emigráció - ismét francia földön. Nem szükséges különösebb számítgatás, könnyen összegezhető: rövid pályakezdésétől eltekintve Németh Andor mindössze 16 évet töltött Magyarországon, kevesebbet, mint amit különféle külföldi bolyongásai során.

Talajtalanság? Rossz szellemi közérzet? Ok és okozat jóval bonyolultabb összefüggéseket takar. Ám minden valószínűség szerint igaza van a Németh-életmű legjobb ismerőjének, Réz Pálnak, aki a biztatóan induló alkotói pálya törését a dél-franciaországi Fekete kolostorbeli fogsággal és az ezzel összefüggő megpróbáltatásokkal hozza összefüggésbe.[3]

Míg fogolytársa, Kuncz Aladár épen kerül ki e pokolból, és klasszikus érvényű visszaemlékezésekben állít emléket az itt eltöltött négy évnek, addig Németh Andorban nem múlnak el nyomtalanul az elszenvedett kényszerek.[4] Korábban szabadon működő alkotói erői valamiképpen elapadnak, hogy ugyanakkor egyfajta önlebecsüléssel párosuló olvasási lázzá alakuljanak.

Így lesz Németh Andor akarva-akaratlan az első világháború utáni évtizedek egyik legtájékozottabb irodalmára, aki a vershez csak alkalmanként tért már vissza, s filozófiai és esztétikai tájékozottságát túlnyomórészt kritikusként hasznosította.[5] S tegyük hozzá: nemcsak írásban. Közvetlen baráti körében - elsősorban József Attila s részben Déry Tibor esetében - "a négyszemközt elhangzó szó" útján is elősegítette alkotásaik létrejöttét.[6] Mintegy katalizátorként működött: közvetítve bizonyos ismereteket és indítékokat, ösztönözve, javítva az alakulóban lévő szövegeket.

Németh Andor és József Attila kapcsolatának feltárását már elvégezte a szakirodalom.[7] Az alábbiakban a másik barát életében és alkotásaiban játszott szerepét kívánjuk bemutatni.

Az expresszionizmus és a dada határán (Bécs, 1921-1922)

Találkozásuk, megismerkedésük időpontja egyértelműen kiolvasható Németh Andor emlékirataiból. Ám a közvetlen kapcsolatot megelőzte egy másfajta élmény. Mielőtt a fogságból hazatérő Németh Andor a Tanácsköztársaság bécsi követségének szolgálatába állt volna, a követség vezetője, Czóbel Ernő Budapestre küldi egy kis tájékozódásra. Itt, az újságírók Otthon körében hívja fel figyelmét Karinthy Frigyes "egy nagyon fekete és nagyon heves" fiatalemberre. "Ez itt a leghangosabb - veti csak úgy oda. - Valami Déry Tibor."[8]

Az emlék azért érdekes, mert Dérynek ezt a heveskedő arcát nem igen ismerjük. Késői életrajzai említik, hogy az Írói Direktórium tagja volt, de nem részletezik tevékenységét. Németh jegyzetei és más apró jelzések azonban azt sejtetik: neki is volt - igaz, csak nagyon rövid ideig - egy "lobogó" korszaka. A *Nyugat* Ady-számában megjelent cikkére gondolunk, amely - a nemzetek nagy összebékülésének és az azt éltető nemzetköziség álmának igézetében, utolsó nemzeti költőnek nevezte az elhunytat[9];továbbá arra az állítólag közfelháborodást keltő közbekiáltására, amelyet utóbb Lendvai István örökített meg a *Néhány adat az irodalmi patkánylázadáshoz* című cikkében.[10] Az írók tanácsának alakuló ülésén - így az emlékezés - valaki Gárdonyi Gézát ajánlotta az írói direktóriumba. "Gárdonyit? - pattant fel a >senki által sem ismert< fiatal >titán< - Miért nem mindjárt Vörösmarty Mihályt?" Igaz lehet? Elképzelhető.[11]

Ám az a huszonhat-huszonhét éves férfi, aki az emigrációt választotta, és akivel Németh 1921 tavaszán közelebbről is megismerkedett, már nem volt azonos a két évvel korábbi "nagyon fekete és nagyon heves fiatalemberrel." Emigrálás előtt titokban megnősült, így nemcsak magáról - feleségéről is gondoskodnia kellett. Ugyanakkor makacsul ragaszkodott ahhoz az elhatározásához, hogy írással keresse meg a kenyerét. Kapcsolatot talál különböző lapokhoz, s több-kevesebb sikerrel "eladja" korábbi elbeszéléseit. Úgy látszik, a szerencse is mellé áll: 1921 tavaszán szerződéssel alkalmazzák a *Bécsi Magyar Újság*nál. A szellemi élet középpontjába kerül, hiszen ez a lap volt az emigráció legjelentősebb fóruma: Balázs Béla, Bölöni György, Dénes Zsófia, Gábor Andor, Gáspár Endre, Halmi József, Kassák Lajos, Komlós Aladár írtak bele, s nem utolsó sorban: Németh Andor, aki kitartó, szinte hivatalnoki szorgalommal rótta szellemes sorait. (S zárójelben legalább egy mondat erejéig említsük meg: az irodalmon kívül a lap nyitott volt a művészet és a tudomány szinte minden jelensége felé: ismertette Freud új kutatásait, kitartóan magyarázta Einstein relativitáselméletét, nyilvánosságot biztosított az antropozófusok tanításainak stb.)

Azt a holdvilágos tavaszi éjszakát, amikor a két kolléga életre szóló barátságot kötött, mind a ketten megörökítették. Németh Andor kétszer is, Déry egy költeményében.[12] A kritikus otthontalanul bolyongott a Ringen, s váratlanul összefutott Déryvel, aki éppen "szalmaözvegy" volt. Felesége hazautazott Magyarországra, magányosnak érezte magát. Boldogan hívta meg Némethet döblingi lakásukba, akit meghatott ez a gondoskodás.

A lényeg azonban nem csupán e baráti gesztuson múlott, hanem kettőjük - ha nem is azonos -, de egymást kiegészítő és felerősítő szellemi hullámhosszán. Németh ekkoriban került közel Kassák Lajos költészetéhez. Valamennyi kötetéről értő elemzéseket tett közzé a *Bécsi Magyar Újság*ban,[13] és saját költeményeiben is egyre határozottabban érezni lehet az avantgárd hatását; amely az izmusok átalakulásának függvényeként maga is folyamatosan változott. E mozgás képzeletbeli háromszögének egyik csúcsán az expresszionizmus foglalt helyet, a másik kettőn a dada és a szürrealizmus, illetve a mítosz és a mágia. A hangsúly az expresszionista momentumokról fokozatosan tevődött át az avantgárd új irányzataira, s ezek hatása lassan-lassan átitatódott Németh mágikus és okkultista vonzalmaival. (Kritikáinak néhány fordulata arról

tanúskodik, hogy az akkoriban Bécsben tevékenykedő Rudolf Steiner nézetei mellett írójuk olvasta, és itt-ott magáévá tette a buddhizmus és a kínai Tao tanításait).[14]

[1921] április-májusában Déry szintén Kassák, a *Ma* és a Bécsbe az idő tájt "beköszönő" dada szellemi övezeteiben forgott. Mindhárom témáról hosszabb tanulmányt készített, amelyek hűen tükrözik ellentmondásos, s némileg elbizonytalanodott állapotát. Pályakezdése valamivel "konzervatívabb" indításait tükrözve, fenntartásokkal olvassa a *Ma* régi évfolyamait és a Berlinben megjelent Dada-Almanachot; ám nyitottsága a kifejezés új útjainak elismerésére készteti.[15] (Mindenekelőtt - Kassák esetében).[16] Végül is Németh Andor volt az, aki e fenntartásokat feloldotta, és a nála három évvel fiatalabb barátot az újítások szellemében alkotásra késztette. A költészet régióiba csábított prózaíró hálásnak bizonyult; utóbb versben is megjelenítette vitákkal fűszerezett kis műhelyüket "Döbling egy hűvös és illatos utcájában"[17]:

"...barátom feje kigyulladt mint a rádium

és szétterjedt és zengett a szobában és bús ökörszemeivel egy fénylő angyalt

nézett a mosdó fölé -

kezében pacsulibokrétát tartott

és a lábánál valami állatok vidámodtak és egy szedőgép dolgozott

biblikus szövegeken - felnyíltam vasszirmokkal a fényben

és felcsendültem és rezegtem rokoni hangon

és bálványszemmel a csillagok mögé néztem."[18]

Dolgozatunk keretei nem teszik lehetővé, hogy a maga teljességében mutassuk be Déry új, lírikusi arculatát s verseinek azt a körét, amelyet hamarosan *Ló, búza, ember* címmel rendezett sajtó alá. Egy bizonyos: a kötet - ha áttételesen is, - az emigránslét érzésvilágából nő ki, s egy tisztának elgondolt forradalom bukása feletti elkeseredés táplálja. A fájdalom "nemes fekete boráról" és a "kegyetlenség füstös fáklyájáról" szól, ájult áldozatokat követelő "buta csatákról", "gonosz ködökről", "hadakozva pusztító" indulatokról, amelyek oktalan herdálják önmagukat és a világ javait. A költő az értelem, a jóság és a szeretet motívumait kísérli meg szembeállítani e pusztulással, ám nem sok eredménnyel (*Előszó*).

Németh Andor "bábáskodása", amely a "közösen átrajongott májusi éjszakákban" kezdődött, voltaképpen a kötetről írt bírálatában ér véget. Bevezetőjében lírai hangvétellel üdvözli benne az "új esztétika" térhódítását és a verseket átlengő "etikus, megváltó pátoszt". A kötet alaphangját a "lassú, nehéz, bentről buzgó elkeseredés"-ben jelöli meg, egyben el is helyezve azt az avantgárd új törekvései közt: "Nem a régi Kassák ünnepi pátosza, s nem az új Kassák groteszkül megdöbbentő sűrítése. Hanem mintegy szintézise a két stíluslehetőségnek, amelyből nyilván az ünnepi pátosz a dérybb.[19] Németh jó érzékkel tapint rá a kötet drámai beállításaira s ezzel összefüggésben a költemények többségében fellelhető epikus szerkezetre. Végül Déry lírai világnézetét kommentálva sort kerít annak forradalmi, lázadó momentumaira is, ám egyértelműen érzékelteti, hogy azok mögött nem állnak konkrét politikai indítékok. "A

forradalom: a természet (kiemelés: B. F.) revolúciója ebben a könyvben, s nem az emberé."

Talán nem érdektelen kiemelnünk, hogy Németh már ekkor ráérez Déry művészetének elbeszélő jellegére: "Déry Tibor elsősorban epikus költő - írja, majd bírálatát találó, bár 1922-ben eléggé meglepő jövendöléssel zárja - annak az új műfajnak megteremtésében, amely a régi költői epikát van hivatva pótolni, alighanem nagy szerepe lesz."

Tanulságos mérlegre tenni Németh egy másik megállapítását is, amely avatott kézzel jelöli ki a kötet helyét a korabeli avantgárd egészén belül, rámutatva rokonságára a magyar és német aktivizmussal. Ugyanakkor meglepő, hogy nem figyel fel a gyűjtemény záró darabjára, *Az ámokfutó* című dadaista költemény egy részletére. Úgy látszik e sajtóillusztrációkkal vegyített poéma értékeire a jóbarát ekkor még nem volt érzékeny. Bár rögtön hozzá kell tennünk: "lemaradását" hamarosan "ledolgozza", s maga is a dadaizmus vonzáskörébe kerül. Másfél év múltán ugyanis már lelkesen dicséri és kommentálja Kassákné Simon Jolán szavalóestjét, amelyet a "mélyebbről jött" szavakkal és versekkel jellemez. "A szó ismét magáért van (t.i. az előadott költeményekben: B. F.) - írja -, vonatkozás nélkül való. Magáért van. és frissen piheg, mint egy fiatal állat. Tele van erővel, sugárzó, mint a fény és az elektromosság."[20]

A szürrealizmus vonzáskörében (Budapest, 1926-29)

A Kassák és Németh által közösen szerkesztett 2x2 című folyóirat megjelenése után, amely nyilvánosságot biztosított Déry néhány új költeményének is,[21] a két barát pályája ideiglenesen eltávolodik egymástól. Némethet a *Bécsi Magyar Újság* Berlinbe küldi, az újságíráskodással kudarcot valló Déry pedig, akit nem tudtak lekötni a hétköznapi részfeladatok, s kritikák és riportok helyett saját írásainak bűvkörében élt - hosszabb időre rokonai feldafingi nyaralójában keres és talál menedéket.

Életük fonalai négy év múltán, 1926 őszén, Budapesten keresztezték újra egymást. Az emigráció hazatérésének éve ez. Hatvany Lajos, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Nádass József keresi újra itthon az írói érvényesülést. Déry mögött egy rendkívül termékeny időszak áll: kinn létének utolsó évében, Perugiában papírra veti kitűnő szürrealista drámáit, rendezi és tovább gyarapítja az előző évek verstermését. Az "érthetetlen" költői szövegek alkalomszerű védelmétől Németh Andor is eljut a szürrealizmus elméletének módszeres kifejtéséig, s igyekszik azt továbbadni 1925-ben megismert ifjú pártfogoltjának, József Attilának.

A "találkozás" Kassák *Dokumentum* című folyóiratának a hasábjain jön létre, amelynek alakuló szerkesztőségi megbeszélését - Németh visszaemlékezése szerint - Déry Tibor lakásán tartották.[22] E lap első számában jelenik meg Németh Kommentár című programcikke s közvetlen után - illusztrációként? - Déry néhány Perugiában írt verse. Németh tanulmánya az új törekvéseket széles történelmi körképbe állítja. Meghaladottnak mondja a futurizmust és az expresszionizmust, mert előbbi dinamizmusa csupán a régi formák felbomlását vonta maga után, utóbbi pedig a tudat középpontba állításával sem tudta megteremteni a vers saját, önálló valóságát. Az igazi költészet, szerinte "objektív: a saját erejéből él. önmagához hasonlít, azaz épp olyan titokzatos, mint minden, amit valóságnak nevezünk."[23] E szómágiával rokon koncepció lírai megfelelését azonban nem Déry melléje helyezett szövegei alkotják, hanem Németh saját költeményei, (*Kivégzés, Fekete csillag, A szélén behajtva, Eurydice útja az alvilág felé*), amelyeket a folyóirat következő számai hoztak.[24] Utóbbi "vezérelt automatizmusát", amely a szürrealista költő mélylélektani kalandját van hivatva bevezetni a tudat "alvilágába", Bori Imre méltán sorolja a magyar szürrealizmus legkiemelkedőbb alkotásai közé. Egyben találóan írja körül Németh költői magatartásának meghatározó vonásait is: "Ő az, aki nem

életényekre, a vaskos valóság nyomaira, a maga érzelmi burjánzásának, gondolati villódzásának a lehetőségeire mutat, amikor verset ír, hanem intellektusának művészeti területeire."[25]

A két barát művészi felfogása - a bécsi átrajongott éjszakákhoz - hasonló módon kerül ismét egymás közelébe. "Az új vers önálló életet él, - ezek immár Déry szavai. - A költő lelkiéletének törvényei szerint születik. A racionális logika s az értelem számára épp oly megközelíthetetlen, mint az érzékelés. Célja azonos a természet céljával." - olvashatjuk *Az új versről* című cikkének zárótételében.[26] Ám ugyanakkor mindjárt az is kitetszik, hogy gondolataik egybecsendülése mögött bizonyos könbözőségek is húzódnak. Déry most sem tud fenntartás nélkül elszakadni elkötelezettségétől és erkölcsi szemléletétől. Legalábbis erről tanúskodnak azok a kiegészítések, amelyek az "önálló életet élő" versről tett előbbi megállapításait csendben kiegészítik: az új vers - olvashatjuk - "szociálisabb a régi versnél - az öntudatalatti, az ösztönös élet egyetemesebb erkölcsösségénél fogva. Morálisan (utilitarisztikusan) kategorizálható, mint minden más realitás".

Ez az erkölcsi alapállás, úgy véljük, Déry munkásságának meghatározó eleme. Jelen van a korábbi, Perugiában írt drámáiban, amelyekből a Dokumentum is ad rövid ízelítőt. (ld. *Mit eszik reggelire?* Játék két felvonásban)[27], de már az itthon írt és *Ébredjetek fel!* címmel közzétett verses prózájában is; amely "szüzséjében" éppen ilyen indítékok alapján száll síkra a hétköznapi gondolkodástól függetlenülő költői látásmód, az önálló életet élő szó jogaiért, létjogosultságáért.[28]

Mondjuk azt, hogy a jóbarát talán éppen e nyíltan szürrealizáló program miatt írt Dérynek e kötetéről, és nem az ugyancsak 1928-ban megjelent, de szerzőjük korábbi - jó részében konstruktivista vonzalmait is tükröző - *Énekelnek és meghalnak* című versfüzetéről?[29] Talán ez így nem lenne igaz, de nem kétséges, hogy feltételezésünknek igencsak van alapja.

Németh írása ugyanis a szürrealizmus jellegzetes alkotásaként interpretálja Déry új kötetét.[30] Sőt, kritikájának bő egyharmadát arra használja fel, hogy a szürrealizmus általa értelmezett fogalmát körülírja; mint olyan költői törekvést, amely "kiterjeszti a valóság kereteit, s számba veszi azokat az elemeit is, amelyeket durva módon nem érzékelünk ugyan; amelyekkel azonban a tudomány évek hosszú sora óta számol". A szerelmét és a világ megismerését hajszoló Ánis történetében a jóbarát elsősorban az időnek és a térnek a "naturalista" szemléletmódon túlmutató ábrázolását emeli ki. Azt, hogy főhőse, Ánis képes "a másodpercekre osztott irodavilág", "a mesterségesen másodpercekre tördelt munkavilág" rácsozatán túllépni, s képes feltárni azt is, ami "a gyakorlat börtönfala mögött van." Németh elismeri, hogy "ez a meghódító új valóság" nem értelemmel felfogható, s hogy csak egyike a létező valóság arculatainak.

Ám épp szubjektivitása és relativizmusa miatt szerinte, ez az a szemlélet, amelyben "az ember újból a dolgok mértékévé válik." "Különösen áll ez a szerelem valóságára - írja -, amely ebben a természetfilozófiai költeményben a boldogság törékeny kagylóját a szó szoros értelmében felidézi előttünk; amely csodabarlang, amíg az ember benne él, és egészen pici, ha kívülről nézi."[31]

A bíráló és a megbírált nézeteinek már jelzett hangsúlyeltolódásának ismeretében viszont nem meglepő, hogy a kritika nem szól a műnek azon részeiről, amelyek társadalmi vonatkozásúak. Déry szövegei ugyanis nem csupán tér- és időszemléletünk konvenciói ellen lázadnak; a fennálló társadalmi rendet is vitatják. Egyértelműen ez áll ugyanis a poéma zárószakaszában, amelyben Ánis a következő szavakkal "izgat" a sötétség erői ellen: "Lázadjunk fel a valóság ellen, mely

gonoszabb és bizonytalanabb lett már számunkra, mint az istenek pokla. Ez a valóság nekünk nem kell, ez a bizonyosság nem kell. A táj mögött másik táj, a valóság mögött másik valóság húzódik meg, ugrásra készen, mint egy hályog mögött, és kopogjunk, szúrjunk és kiabáljunk, míg fel nem fakad, és meg nem találjuk elsüllyedt otthonunkat. Ébredjetek fel! Ez az igazság hazugság!"[32]

E forradalmi hang, amely elvontan ugyan, de mégiscsak kifejezésre juttatja Déry időközben felerősödött szalonkommunista vonzalmait, távol állt Németh Andortól; ám ugyanakkor miben sem zavarta kettőjük kapcsolatát. Már csak azért sem, mert hazatérésüket követően magánéletüket - egy szerelmi ötszög - a maguk hétköznapjaiban is egészen szorosra fűzte.

Szerelmi ötszög Lágymányoson (1927-1931)

Hazatérése után Németh Andor kapcsolatba került Karinthy Frigyes és felesége, Böhm Aranka társaságával, amely a mai Bartók Béla úton működő Hadik kávéházban tanyázott - vidám, felszabadult, néha vaskos ugratásokkal teli hangulatban. Németh után rövidesen Déry is bekapcsolódik együttléteikbe, s viharos szerelemre lobban Aranka iránt. Nem viszonzatlanul, mert épp ez idő tájt zajlott a férj egy kalandja, amelynek során az még Ausztriába is elkíséri ifjú rajongóját. Déry és Aranka szerelme több éven át tartott, zajos összeveszésekkel és összeborulásokkal - a Hadik kávéházban összegyűltek tudtával és cinkos együttérzésével. S ebben a nászhangulatban Németh is párra talált. Aranka barátnőjéhez, Lilihez fűzik lassan alakuló, ám utóbb egyre hevesebb érzelmek.

Ezt a szerelmi ötszöget: Karinthy, Aranka, Déry, Lili és Németh egymásba bonyolódó kapcsolatát többen is megírták, - természetesen mindenki a saját szemszögéből. Elsőnek Déry Tibor *Az átutazó* című kisregényében; feltételezésünk szerint 1930 végén, 1931 első hónapjaiban.33 (Bár nem kétséges, Déry és Aranka fellobbanó vonzalmai már ott vibráltak az *Ébredjetek fel!* költői soraiban is. Ánis és Moha szerelmének és társadalmi befogadásának konfliktusai "egyenesben" vetíthetők vissza a Hadik kávéház és a Verpeléti út - Karinthyék lakása - környékére.)

Az átutazó cselekményének középpontjában ezúttal Németh Andor alteregója, Rácz György, újságíró áll. Éppen hazatér több éves emigrációjából, s még megérkezése órájában belebotlik ifjúkori barátjába, Németh Lajos tanárba, illetve annak szerelmi bonyodalmaiba. Déry e regénybeli alteregója kerülni igyekszik korábbi partnerét, Mártát, aki viszont továbbra is ragaszkodik hozzá. Új szerelmével, Katával sem igen boldogul, mert az meg családos: dr. Büchler Gusztáv orvosprofesszor felesége. A néha már-már a buffo határát súroló események középpontjában Németh Lajos (= Déry) és Kata (= Aranka) e konfliktusai állnak, s Rácz csupán botladozva asszisztál azokhoz. Igaz, közben ő is megismerkedik valakivel: Kata barátnőjével, Nellyvel, s úgy tetszik, az ő érzelmeik is kialakulnak. Amikor azonban Rácz tudomást szerez arról, hogy a Németh Lajost továbbra is szerető Márta, váratlanul öngyilkos lesz, majd utóbb dr. Büchler Gusztáv első felesége ugyanígy dobja el magától életét, hirtelen elhatározással ismét vonatra ül, és visszautazik Olaszországba.

Emlékirataiban Németh Andor azt írja, hogy a kisregény "nagyon nem tetszett neki".[34] Tegyük hozzá: joggal. Irodalomtörténetírásunk - Egri Péter, majd Pomogáts Béla nyomán - úgy gondoljuk, túlértékeli Dérynek ezt a később *Pesti felhőjáték* címmel közzétett művét. Úgymond a korábbiaknál "teljesebb világot" ábrázol, "változatos típusok mozgásrendjét" teremti meg stb.[35] Ami ugyan önmagában igaz is lehet. De a kisregény megformálásának egésze bizony elég henye és felületes; több helyütt konvencionális fordulatokkal tarkított és cselekményessége itt-

ott mesterséges. Néha már úgy érezzük: alkalmazkodik a megjelenését biztosító félig-meddig ponyva-sorozat szellemiségéhez.[36] Németh szemszögéből nézve: micsoda visszalépés ez az *Ébredjetek fel!* világához képest! Nem szólva arról, hogy számos részletében - torzképet rajzol önmagáról is. (Feltéve, ha elfogadjuk, hogy Rácz György egyértelműen és kizárólag Németh Andor vonásait testesíti meg.)

Nem kétséges, bizonyos külső vonások, például Rácz béka-szeme, illetve élettörténetének némely momentuma, így franciaországi fogsága és emigrációja, vagy lépcsőházi várakozása távollévő barátja ajtaja előtt stb., ráillenek Németh Andorra.[37] Ám életrajzának nem egy eleme Déry megfogalmazásában erősen stilizált, vagy egyenesen anekdotikus. Így például Az átutazó azt állítja Rácz első házasságáról, hogy az azért jött létre, mert Rácz a szerelmi együttlétet követően nem találta gallérgombját, s keresgélés helyett inkább elvette partnerét; akitől persze hamarosan el is vált. (Ezzel szemben az igazság az, hogy - az emlékiratok tanúsága szerint - Németh "tisztességesen" udvarolt dr. Guttmann Emmi bécsi művészettörténésznek, s összeházasodásuk is "szabályos" polgári keretek között jött létre.)[38] Továbbá igaz, hogy Németh nagymértékben szórakozott volt, nem egyszer saját műveinek a kéziratait is elvesztette,[39] s nem ragadott meg érvényesülése érdekében néha tálcán felajánlott helyzeteket sem.[40] Ám sohasem oly mértékig, hogy magatartása az embertársai s az emberiség iránti hűvös közönnyel lenne jellemezhető.[41]

E torzítások ellenére azonban Rácz György alakja mögött mégis látunk reális momentumokat, legalábbis társtalanságának, talajtalanságának, otthonnélküliségének, illetve magatartásának "átutazó" jellegét illetően. Külföldről hazatérve ugyanis Németh az irodalmi életnek csak a peremén tudott helyet találni. Nem a *Nyugat*ban érezte jól magát, hanem a rövid életű *A látóhatár*ban vagy a félig-meddig szabadkőműves *Literatúrá*ban, Nagy Lajos *Együttjé*ben, később a bulvárlap álcáját használó *A Toll*ban s más liberális-ellenzéki fórumokban. (Végső soron az idegenségnek ez az érzése köszön ránk kritikáiból is, amelyek a modern európai próza színvonalát csak ritkán tudják fellelni bírálatra felkínált hazai művekben. Végülis ez az oka annak, hogy viszont a kivételeket, mint például Kosztolányi Dezső *Édes Anná*ját, oly feltétel nélküli lelkesedéssel üdvözli.)[42]

A kívülrekedtségnek az érzése azonban nemcsak Németh Andor sajátja. Voltaképpen maga Déry is ettől szenvedett. Talán azzal a különbséggel, hogy a *Nyugat*hoz fűződő korábbi kapcsolatait sikerült úgy-ahogy megőriznie, de - továbbra is magányosan - nem tudott igazán kötődni egyetlen irodalmi csoportosuláshoz sem. Rácz György alakjában ilyen formán ő is igencsak benne van. S e feltételezésünket a kisregény néhány konkrét momentuma is alátámasztja. Visszaemlékezései szerint például a Gellérthegyet ő (és nem Rácz) látta kisebbnek korábbi emlékeinél, - amint Perugiából jövet vonatja a Déli pályaudvar felé közeledett.[43] S kettőjük közül ő - és nem Németh - hagyta el elsőként újra az országot, amikor 1928 augusztusában az Aranka-szerelem válsága elől - Olaszországba menekült.

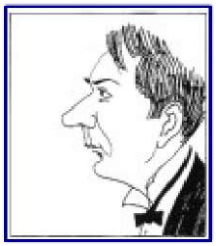

A cselekményében kalandregénynek induló történet ebben a vonatkozásban - az európaiság és a hazai elmaradottság konfliktusában - végül mégiscsak általánosabb régiókba lendül, s bizonyos mértékig rászolgál az irányában megnyilvánuló figyelemre; bár a Rácz sorsába sűrített feszültségnek nincsenek igazán kifejtve valós okai. Idegensége - a körötte bekövetkező halálesetek révén - valamiképpen ellégiesedik, sőt mitizálódik.

A "történet" azonban itt nem ér véget. Nyolc év múltán, az *Újság* 1938-39-es évfolyamában *Az*

*átutazó*ban félrerajzolt barát kísérli meg *Egy foglalt páholy története* címmel újraírni az 1927-ben kialakult szerelmi ötszög történetét.[44] Az indítékot ezúttal - úgy érezzük - Déryéhez képest szerényebb motívumok adják.

Karinthy Frigyes halála után (a regény is Karinthy alteregója, Timár Titusz temetésével kezdődik) Németh Andor egyszerűen számot szeretne vetni az általa kedvelt két markáns egyéniség, Aranka és férje, marakodásokkal terhelt kapcsolatával - s ezzel egyidejűleg: azzal az érzelmi sokkal is, amelyet számára Aranka barátnőjének, Lilinek az elvesztése jelentett. (Aranka ezúttal Aurélia, Lili pedig Giza néven szerepel.) Déry és Aranka "regénye nem fért bele ebbe a történetbe. Németh - tapintatból? "viszonzásból"? - meg sem említi.

A kötet - (1942-ben önálló kiadványként is megjelent) - első része a Hadik kávéház (itt: Beleznai néven látjuk viszont) és Karinthyék Verpeléti úti lakása között játszódik, s kitűnő lélekrajzzal érzékelteti a két "nehéz" - és egymással folytonos harcban álló - egyéniség cselekedeteinek mozgató rugóit s egyben a köréjük csoportosulók szabadszájúságát és együttléteik tömeglélektanát. A Giza elvesztését, illetve elhódítását megjelenítő második rész jóval halványabb, állítólag az egykori szerkesztő sürgetése miatt.

Hogy Déry kihagyásakor Németh tollát nem vezette tudatos rosszindulat, azt talán a kötet utólagos dedikálásából: "Paulusnak (Déry második felesége) és Tibornak masszív szeretettel" is kiolvasható.[45]

(Csupán a filológiai teljesség kedvéért jegyezzük meg: "ötszögünk" történetét fellelhetjük Karinthy Frigyesről írt visszaemlékezéseiben,[46] s természetesen hosszan szól róla maga Déry is az Ítélet nincs című önéletrajzi regényének 19., *Ódivatú szerelem* című fejezetében.)

(Félig-meddig zárójelbe tehető) hétköznapok emlékei (1927-39)

Kissé előreszaladtunk az időben. A művek párbeszéde mellett illő helyet adnunk a barátság hétköznapi emlékfoszlányainak is.

Az első 1927-ből való, még a közös bécsi emlékekből merít, s a *Literatura Hazai, s Külföldi Tudósítások* című rovatában olvasható. *A költekező feleség* címmel közölt kis anekdota nincs ugyan aláírva, de témájánál fogva szerzőjeként csak Németh Andor jöhet számításba. Hiszen egyedül ő lehetett szemtanúja 1921-ben Déry azon házi manőverének, amelyekkel el akarta leplezni felesége előtt, hogy felmondtak neki a *Bécsi Magyar Újság*nál. A kapott végkielégítést gondosan beosztotta és részleteit "fizetésnapokon" átadta a gyanútlan feleségnek. Csakhogy közben az infláció is egyre erőteljesebben kezdett "vágtatni": az azonos összegekért egyre kevesebb élelmiszert lehetett kapni. Ezért amikor Déry két írótársát uzsonnára hívta, a háziasszony már nem tudott kávéval szolgálni. A kínos helyzetet Déry színpadias szemrehányása zárta: persze, hogy nincs kávé - mondta -, hiszen "az ilyen gazdálkodás mellett neked az Isten pénze sem elég!"[47]

Mi lehetett Németh indítéka, hogy e csípős csattanót felidézze? Az *Ítélet nincs* említett fejezetében Déry elmondja, hogy az Aranka iránti szerelme fellobbanásakor Németh Andor - Olga, a feleség pártjára állt; szerette volna házasságukat megmenteni. Lehet, hogy az emlékek nyilvános felidézésével is ebbe az irányba kívánt hatni? (A válást csak egy év múlva mondják ki hivatalosan.) Ha így volt, megkapta a viszontválaszt. Az átutazóban ugyanis Déry neki ajándékozza megunt szerelmét, Mártát (Déryné alteregóját). Miközben ezt Rácz vigasztalja,

egyszercsak az ágyban találják magukat.[48]

A következő szilánkok a közös berlini tartózkodáshoz kapcsolódnak. Mint ismeretes, Németh Andort baráti szálak fűzték Arthur Koestlerhez, aki 1931-32-ben Berlinben élt és működött. Kiérkezve Déry Németh megbízásából kereste fel: barátja kéziratát kellett átadnia.[49] Ha máskor nem, Déry ez alkalommal is kapcsolatba került Koestlerrel, akivel Németh kijövetele után is többször összejöttek.

Mindez azért látszik fontosnak, mert Koestler, aki ekkor még kommunistának vallotta magát, igencsak hozzájárulhatott Dérynek a német mozgalomban való tájékozódásához; ahhoz az életkörhöz, amelyből utóbb a Berlinben játszódó *Szemtől szembe* című kistrilógiája táplálkozott. - Németh Andor visszaemlékezéseiben szó esik Dérynek egy fordításáról is. A harmincas évek elején Németh újraírta ifjúkori drámáját, a Veronika tükrét, amelyet Déry Das heilige Brünnlein címmel tolmácsolt.[50] Mindezt azért érdemes feleleveníteni, hogy érzékelhessük, milyen kisszerű "vállalkozások" kísérték ekkor még Déry irodalmi próbálkozásait.

A fentieknél jóval fontosabbnak látszanak viszont azok a "hétközna- pok", amelyeket a két barát a Szegő lányok gépíró irodájában töltött kéziratai gondozásával. Az idősebb és ügyesebb Szegő Juci utóbb Németh felesége lett, és Déryt is barátságába fogadta. A Szegő-"iroda" alkotó légkörét többen megörökítették, márcsak azért is, mert József Attilát is ott találjuk az "ügyfelek" sorában. - Akik úgy mozogtak e háromszobás lakásban, mint saját otthonukban. Ha megéheztek, kimentek a konyhába és kiszolgálták magukat, ha kifáradtak a diktálásban, ledőltek pihenni a szomszédos helyiségben. Ha pedig a "sorra" vártak - élték a maguk - pletykákkal fűszerezett társadalmi életét.[51]

Déry hűségesen kitartott a Szegő lányok mellett. Szegő Juci úgy emlékezik: a harmincas évek közepén írt nagyregénye, A befejezetlen mondat kéziratát is itt diktálta gépbe.[52] Az viszont csak természetes, hogy a diktálásra szánt vagy már legépelt szöveget a Szegő-irodán tanyázó Németh Andor is megismerte, s alkalmanként minden bizonnyal megjegyzéseit sem hallgatta el.

Joggal írta tehát egy évtizeddel később: "Déry... éppen azokban az esztendőkben állott hozzám különösen közel, miközben e művével viaskodott. A lehető legnagyobb lelki közelségből figyeltem, hogyan tisztul fel benne feladata, hogyan épül ez a harmincas évek konspiratív munkásmozgalmának szentelt mauzóleum, ez a kijelentéseiben és kifejtéseiben eltökélten egyértelmű, kihívóan határozott konstrukció."[53] E vallomást olvasva azon tűnődtünk: vajon milyen mértékű volt Németh részéről az a "bábáskodás", amelyet - József Attilához hasonlóan - Déry esetében is feltételeznek? Nem kétséges, barátságuk egyben alkotói kapcsolatot is jelentett. Ám nem hisszük, hogy hatását tekintve ugyanolyan mérvű volt, mint 1921-ben, a bécsi versek születése idején. Déry a magány hosszú-hosszú éveiben hordta ki magában *A befejezetlen mondat* elgondolását, s megszövegezését is jórészt külföldön, Bécsben (1933-34), majd Mallorcán (1934-35) végezte. S a sokat emlegetett prousti és kafkai párhuzamok indítékai sem regényírás közben - netán közvetlen ráhatás formájában - érték. Azokkal jóval korábban találkozhatott. Maga Németh is írt - s már 1922-ben! - Proustról.[54] S Kafka *Átváltozás*a is hozzáférhető volt már ez idő tájt, méghozzá ugyanabban a kassai lapban, amely Déry írásait is közölte.[55] S tegyük hozzá: Bergson, Heidegger, netán Husserl, illetve Freud és más, szociológiai munkák megismerésére is bőven alkalma nyílt Bécsben, illetve a húszas évek első felében.[56] (A Németh Lászlótól kiinduló ösztönzéseket, amelyek Déry viharos Proust-élményét 1933 során kiváltották, ehelyütt éppen csak megemlítjük).[57] - Ne legyünk azonban igazságtalanok. Németh Andor minden bizonnyal bábáskodott a már elkészült szövegek csiszolásában, végső

megoldásainak elősegítésében - (legalábbis erre utalnak a fenti idézet záró sorai: "végigkísértem a kompozíciót módosulásainak, kihordásának és végleges kidolgozásának összes fázisaiban") -, de befolyásolási lehetőségei a harmincas években már erősen körülhatároltak voltak. Pártfogoltja ekkorra igencsak kinőtt szárnyai alól, s nem is igen igényelte a közvetlen gondoskodást.

Kivéve - ha nem bírálatról, hanem közbenjárásról volt szó. Ez azonban már újabb emlékkör - és Déry Gide-fordításához kapcsolódik. Mint ismeretes, Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című könyvének kiadóját és fordítóját a budapesti ügyészség 1937 áprilisában "sajtó útján elkövetett, az államrend felforgatására irányuló izgatás" vádjával elítélte, s elrendelte a kiadvány elkobzását.[58] A fellebbezés nem járt eredménnyel, s 1938 és 1939 fordulóján Dérynek a kéthónapos szabadságvesztést is le kellett ülnie. - Németh Andor ekkor már félig-meddig elszakadt Budapesttől, 1939 tavaszán Párizsba emigrált. Itt keresi őt meg levélben Déry, s arra kéri, járjon közbe Gide-nél érdekében. Gide-del ugyan, mint művének fordítójával, már korábban is felvette a kapcsolatot.[59] Ám most jobban bízik Németh személyes közbenjárásában - egy esetleges francia beutazási vízum, illetve *A befejezetlen mondat* párizsi kiadása ügyében.

A "komissióról" kétféle emlék is ránk maradt: Németh 1952-53-ban lediktált emlékirata - s az a levél, amelyen közvetlenül a Gide-del való személyes találkozás után írt Budapestre. Mi ezt az 1939. május 28-án kelt beszámolót érezzük hitelesebbnek. Ebben az olvasható, hogy a meglátogatott nem sok eredménnyel biztatta Némethet a vízum megszerzése ügyében, s *A befejezetlen mondat* kiadásának támogatását is tapintatosan a regény ismeretéhez kötötte. Azt ajánlotta: küldje el a szerző annak egy részletét, immár franciául. Ha azt közzététeti a *Nouvelle Revue Française*-ben s ily módon mások is felismerhetik értékeit - talán már a Gallimard kiadónak is nyomatékosabban ajánlható.[60] (Miért is várhatott volna ennél többet egy francia földön lényegében ismeretlen tollforgató?)

Az ügy további fejleményéről nem tudunk. Az Emlékiratokban Németh azt írja, hogy a bebörtönzés kiváltotta aggodalom továbbra sem hagyta nyugton Gide-et, s utóbb talán egy nagyobb pénzösszeget igyekezett - a párizsi kommunista emigráción keresztül - Dérynek eljuttatni.[61] Ám nem ismeretes, az érdekeltnek sikerült-e azt végül megkapnia?

Újra itthon (1947)

"Az a közönség, amely írásainkat olvasta, nincs meg. Egy új olvasóréteggel állunk szemben, tudásra és szépségre szomjazó és népi publikummal. Ki kell dolgozni - és ezt tartom közelebbi feladatomnak - a korszerű esztétikát, mely nem kizárólagosan esztétika, hanem egyben morál is." Németh Andor egy 1947-ben, Párizsban készült interjújában hangzottak el ezek a szavak, s azt érzékeltetik, hogy hazatérőben megfogalmazójukat új, bizonyos szellemi felpezsdülést kiváltó tervek foglalkoztatták.[62]

Nemrégiben nyilvánosságra került emlékirat-töredékének tanúsága szerint, Némethet a francia fővárosban a szociáldemokrata párt képviseletében Szakasits Árpád és Horváth Zoltán keresték fel, s egyben biztosították számára még a hazatérés költségeit is.[63] 1947 júliusában Budapestre érve az érdekelt belekerült a koalíciós idők pártharcaiba, a kommunisták és szociáldemokraták egyre zajosabb rivalizálásába. Kezdetben - némi naivitással - még úgy gondolta, hogy jó lenne "mind a két párttal együttműködni", ám Déry közvetlen ráhatására eltávolodik a szociáldemokratáktól; természetesen nemmcsak az egykori jóbarát indíttatására, hanem azért is, mert a neki beígért folyóirat, a *Kortárs* szerkesztését a szociáldemokrata pártvezetés végül is - Kassák Lajosra bízta.

A kommunisták viszont igyekeznek őt megnyerni, s megcsillantják előtte egy új irodalmi folyóirat megindításának és főszerkesztőségének lehetőségét. Még a nyár folyamán Mátraházára hívják, ahol Lukács György, Déry Tibor és Gábor Andor társaságában részletesen kidolgozzák a lap programját.[64] Németh Andor egyre inkább otthon érzi magát, elsősorban annak köszönhetően, hogy újra szellemi műhellyé varázsolhatja környezetét. S ebben felesége, Szegő Juci is messzemenően a segítségére van.

Több évtized távlatából Oravecz Paula, Déry Tibor második felesége némi nosztalgiával idézi fel Némethék egymást kiegészítő, alkotó egyetértését: "sikerült nélkülözhetetlenné válniuk egymás számára. Bandi diktált. Juci gépelt. Bandi nyomdai korrektúráit átnézette Jucival. Barátaikról egy véleményen voltak. Ha Bandi valamit elfelejtett, Juci eszébe juttatta. fáradhatatlanul sürgölődött-forgolódott körülötte. Nyugalmára, pihenésére őrködött."[65]

Itt, ebben az új hazai környezetben írta meg Németh tanulmányát *A befejezetlen mondat*ról, amely ugyancsak 1947-ben kapta meg végre a nyilvánosságot. E nagylélegzetű esszé, amelynek megállapításai mindmáig benne élnek a Déry-irodalomban, külön vizsgálódást érdemelne.[66] Az a szeretet és megbecsülés, amely minden sorát áthatja és az a tárgyismeret, amelyre következtetéseit építi (a szövegnek szinte minden sejtjét feldolgozva), párját ritkítja kritikánkban. Párhuzamai, világirodalmi viszonyítási pontjai nem ötletszerűen vetődtek fel, - hosszú meditáció kiérlelt végkövetkeztetései. A szerényen csak "széljegyzeteknek" nevezett tanulmány lépésről-lépésre bontja ki előttünk a mű szerkezetét, szereplőinek rendjét és mozgatásuk technikáját - mindezt beleágyazva azokba a párhuzamokba és összehasonlításokba, amelyek Déry nagy regényét Proust és Thomas Mann alkotó módszerével rokonítják.

Németh esszéje mesteri módon elegyíti a tudós elemzést az írásművészet fogásainak "népszerűsítő" bemutatásával. Ez utóbbit már-már olyan fokon, hogy a címbeli "széljegyzetek" meghatározását célszerű lett volna a "bevezetés egy írói műhely működésébe" alcímmel is kiegészíteni. Vizsgálódásai emberközelbe hozzák az író szándékait és megvalósításuk folyamatát, fogásait - a "jellemábrázolástól" a tudatáram megjelenítésén át a cselekményszálak egymás mellett futtatásáig és összefonásáig, illetve a hangulatteremtés stilisztikai eszközeinek a bemutatásáig. Mindezzel talán példát adva annak az "új olvasórétegnek" szánt irodalomközvetítő magatartásra is, amelyre - mint láttuk - Németh tudatosan készült.

Elemzéseinek pozitívumait elismerve azonban nem hallgathatjuk el, hogy megítélésünk szerint.- a találó részmeglátások ellenére - Németh alapjaiban értette félre *A befejezetlen mondat* szerzői üzenetét. Bevezető sorai a művet ugyanis "a könyörtelen osztályharc magasztalása"-ként jellemzik. Későbbi megállapításai ennek megfelelően a regény társadalomképét kettéhasadtnak mondják, amelyben a két osztály között áthidalhatatlan szakadék tátong. Proletárfiguráit kérlelhetetleneknek és keményeknek mondja, világukat bezártnak, az érdekeiket képviselő kommunista mozgalmat öncsonkítóan célirányosnak; amelynek tagjaiból kiszorult minden magánérzelem. Ennek a világnak a magasztalását tűzte volna ki maga elé a szerző? Valóban ez lenne kiolvasható a mű egészéből? Nem kétséges, bizonyos szövegrészekből - elsősorban párbeszédekből - kiolvashatók hasonló megállapítások, főleg, ha csak az elhangzott kijelentéseket vesszük figyelembe. Ám, ha a "történet" egészére figyelünk - a különböző cselekményszálak nem is túlzottan rejtett vonatkozásaira, úgy megítélésünk szerint egy a Németh által megfogalmazottnál sokkal összetettebb értelmezés hüvelyezhető ki Déry koncepciójából.

Már az arányokkal is baj van. A "proletárfigurák" közül mindössze ötről állítható, hogy "kérlelhetetlen és kemény". De még Rózsa Lajos és Rózsáné, fiuk Péter, a mozgalom István

elvtársa és Krausz Évije sem mind következetes. Rózsáné kezdetben valóban mereven elutasítja a "túlsó oldalról" jött Parczen Nagy Lőrinc közeledését, de az Országbíró utcai házban történt kihasználása és megaláztatása láttán megenyhül irányába, már-már anyai érzések támadnak benne. Péter, aki hosszú ideig gyűlöli a neveléséről gondoskodó Lőrincét - egy kritikus pillanatban - az életét áldozza érte. Igaz, Krausz Évi valóban feladja egyetlen igaz szerelmét a mozgalom parancsára, ám az író eléggé egyértelműen érzékelteti a gesztus "befejezetlenségét és értelmetlenségét".

Nincs helyünk az ellenérvek további sorjázására, például, hogy az "osztály" mennyire nem egynemű, de még a mozgalom sem; hogy Rózsa Lajos nem tudja igazán gyűlölni a politikailag ellenségnek deklarált szociáldemokrata üldözőit; hogy az Országbíró utcai bérházban hány és hány egymásnak ellentmondó egyéniség vonul fel előttünk, - köztük olyanok is, mint a gyönyörű Cisz és a csavargó Kesztyüs, akik utóbb nagyon is könnyedén illeszkednek bele egy másik, kényelmesebb - és állítólag a "szakadék" túloldalán fekvő - életformába.

Véleményünk szerint *A befejezetlen mondat* messzemenően nem csupán "a könyörtelen osztályharc magasztalása", s alapkoncepciója legfeljebb súlyos tévedések és félreértések árán sorolható a szektásság fogalomkörébe (mint ahogy azt Lukács György tette - Németh széljegyzeteit kiegészítve).[67] Lehet, hogy Déry micisapkát viselt a regény megírása idején, sőt az is lehet, hogy - baráti körben - harcos nyilatkozatokkal botránkoztatott, tolla azonban azt fogalmazta meg - lehet, hogy nem is mindig tudatosan -, amit bensője diktált: egy olyan erkölcsi elkötelezettséget a szabadság és társadalmi igazságosság mellett, amely kívülről és kritikával szemlélte a mozgalom napi politikai harcait s legfőképpen annak diktatúrába átnőtt szovjet gyakorlatát. (A regényben nem hivatkoznak se Leninre, se Sztálinra, de a szocializmusnak arra a megvalósulására sem, amely nevükhöz fűződik.)[68] A szektásság megnyilvánulásait tükröző részleteket végül is jól érzékelhetően egyfajta távolságtartó szomorúság és rezignáltság lengi át.[69]

A Csillag szerkesztőségében (1947-1950)

A befejezetlen mondat kritikájával egyidejűleg jelent meg 1947 decemberében annak a "népfrontosnak" elgondolt irodalmi folyóiratnak, a *Csillag*nak az első száma is, amelyre Németh az MKP-től kapott főszerkesztői megbízást. Sok évtizedes álma megvalósulását üdvözölte ebben, s kezdetben nem is volt semmi gond elgondolásaival. (Legfeljebb abban, hogy - egyfajta belső ellenőrként - felelős szerkesztőt rendeltek melléje.) A *Csillag* szerkesztőbizottsága parádés névsorból állt, s az első évfolyam tartalomjegyzékében is az élő magyar irodalom legjobbjainak nevével - Hajnal Anna, Kassák Lajos, Nagy Lajos, Örkény István, Tersánszky J. Jenő, Vas István, Zelk Zoltán - találkozunk. S talán ez sem érdektelen: a szerkesztéssel párhuzamosan Németh megvalósíthatta másik régi álmát: tíz folytatásban monográfiát írhatott József Attila életéről és költészetéről. Kiegészítette korábbi visszaemlékezéseit, az életművet széles ívű korrajzzal vette körül, kedvenc verseit szellemes műelemzésekkel hozta közel a költőt már személyesen nem ismerhető új olvasókhoz.[70]

A folyóirat kritikai rovata viszont kétségen kívül a szépirodalminál "keményebb" elvárásokat képviselt. A régi gárdából csak Komlós Aladárt látjuk viszont. A szemlék és bírálatok meghatározó többségét az új - akkor kommunista szellemiséget valló - "ifjak": Horváth Márton, Karinthy Ferenc, Keszi Imre, Király István, Molnár Miklós, Pálóczi-Horváth György, Tardos Tibor írják. És természetesen Lukács György, a maga elméleti célratörésével.

A szerkesztő külön örömére szolgált, hogy együtt dolgozhatott a régi baráttal, s elsőként

biztosíthatott nyilvánosságot a *Jókedv és buzgalom, az Óriás, A portugál királylány* című novelláinak, s ugyancsak elsőként adhatott ízelítőt - már 1949-ben és 1950-ben - a *Feleletből*. Talán az is megelégedésére szolgált, hogy mindezzel párhuzamosan itt közölhette Illyés Gyula *Két férfi* című filmregényét, Veres Péter *Három nemzedék* című regénytrilógiájának néhány részletét, Weöres Sándor és a fiatalok: Juhász Ferenc, Nagy László verseit.

Mindezt azonban erősen beárnyékolta, hogy az általános politikai és szellemi légkör lassan egyre inkább besötétedett. A Lukács Györgyöt elparentáló "vitától" és a Rajk-per kommentálásától ugyan még sikerült a lapot távol tartani, de a szovjet irodalom kolportálása, az 1949-es világifjúsági találkozó és a 70 éves Sztálin ünneplése elől már nem lehetett elzárkózni. S a "fordulat éve" után - Horváth Márton: *Megjegyzések demokratikus irodalmunk kialakulásáról* című tanulmányával - hamarosan az irodalomban is bekövetkezik a "nyíltsisakos" szemléletváltás.

„Fordulatát" példaszerűen szemlélteti az a kép, amelyet e programcikk Déryről és nagyregényéről igazgat az olvasó elé: "A Horthy-rendszer idején eljutott *A befejezetlen mondatig*, amely azonban minden értéke mellett politikailag és művészileg egyaránt befejezetlen. Az illegalitás korszakában Déry bizonyos fokig megismerkedett a mozgalommal, de nem a jó oldalról. Eljutott a Horthy-társadalom elég messzemenő kritikájához és a kommunista alakokkal való rokonszenvhez, de csak addig a fokig, ameddig valamikor Gide és Malraux eljutott. Nem az a fő hiánya az ő kommunista ábrázolásának, hogy szektás figurákat és mozgalmat rajzol, hanem az, hogy "szovjetmentes" kommunistáinak nem ad támasztékot, biztonságot, értelmet a Szovjetunió létezése."[71]

Világos beszéd. Kár, hogy e passzust senki sem szembesítette a Lukács által Déry nyakába varrt "szektás" koncepcióval, amely irodalomtörténet-írásunkban napjainkig kísért.[72]

Mindez már előre vetítette a szerkesztői "váltás" igényét is, amit azonban senki sem kívánt személyesen megbeszélni az érdekelttel. 1950 nyarán Németh Andorék gondtalanul pihentek Déryék leányfalui üdülőjében, s augusztus elején Németh egyre fokozódó nyugtalansággal várta a postát - a *Csillag* szeptemberi számának kefelevonataival. Oravecz Paula visszaemlékezései tanúsítják, hogyan járult egyre komorabban - naponta több alkalommal is - az üres leveles ládához, s hogyan ütötte le lábáról a hirtelen agyvérzés, amikor megtudta: a lap már más formátumban és más főszerkesztésében jelenik meg szeptembertől.[73]

Pedig igyekezett. Megpróbált bírálataiban egyszerűbben fogalmazni az új olvasókhoz - most már így illet írni - a "dolgozókhoz" igazodóan, sőt még a lassan kötelezővé váló marxista terminológiába és szemléletbe is igyekezett belebújni. De csak "csikorogva" és átlátszó felemássággal sikerült, példa rá Déry *Jókedv és buzgalom* című elbeszéléskötetéről írt fogalmazványa. Szinte alapfokon magyarázza el: miből is áll az alkotói folyamat, hogyan alakítja át az író a jelenséget jelentéssé, "milyen eszközökkel, a szerkesztés minő fogásaival" tartja fenn az "a jelenség és értelem kényes egyensúlyviszonyát". Mit jelent az író kezében a feldolgozott "történet", hogyan alakítható át az általánosabb jelképpé stb., stb. Még a harmincas években született elbeszélések átpolitizálását is vállalja (belemagyarázva például a Lepkék történetébe a munkás és paraszt szövetség gondolatát), ám nem állja meg, hogy ne tegyen néhány megjegyzést a politikába burkolózó és "jelszavakat népszerűsítő" dilettantizmus ellen, amely - finoman szólva - fontosabbnak tartja a "tételt" a "történetnél".[74]

1949-ben ez kezdett már nagyon „polgárinak" hangzani. S talán némileg érzékeltetni képes:

miért is kellett Némethnek az immár az Írószövetség lapjává alakított *Csillag* éléről távoznia.

Mindössze három éve volt még hátra. Valahogy túlélte agyvérzését, erőinek rövid számvetése után elkezdi feleségének diktálni emlékiratait, maradék idejében pedig a Misztótfalusi Kis Miklós életét bemutató regényén dolgozik. Hősének sorsában, aki lelkesen és tele jószándékkal tér vissza Hollandiából hazájába, hogy ott a betű és a szép könyv ügyét fellendítse, tulajdonképpen szintén önmagáról, nemes indítékú, de kudarcba fulladt terveiről írt. Persze ebben sem a régi már. A betű mesterének előadásmódja, stílusa - fáradt, többnyire konvencionális. Sem ideje, sem türelme nem volt a mű "kihordásához". Hol van ez a kötet a harmincas években piacra dobott történelmi regényeinek színvonalától? A Mária Terézia, Metternich vagy III. Napóleon élettörténeteit feldolgozó regényei, igaz, megrendelésre készültek, de minden üzleti vonatkozásuk ellenére is tele voltak ötlettel, szellemmel, s még az "ismeretterjesztést" is tisztes színvonalon képviselték.[75]

És Déry? Megkeseredettségében a régi jóbaráttal sem találják meg a régi hangot. Némethet zavarja a *Feleletl* első kötetének szolid sikere is. S Déry talán nem bizonyul eléggé figyelmesnek az elesett iránt. Németh állítólag egy novellában is kifejezésre juttatja ellenérzéseit, visszafizetve a húsz évvel korábban - és róla mintázott Rácz alakjáért *Az útmutató*ban. Hőse sikeres írói és politikai pályát fut be. Pályája csúcsán felkeresi egy vidékről jött női rajongója, hogy felkérje egy előadás megtartására. A magabiztos vendéglátónak megtetszik vendége - és visszaél helyzetével. A "történet" az ágyban végződik.[76] Déry hagyatékában sajnos nem sikerült megtalálnunk az elbeszélés kéziratát, de feltételezett meglétét talán alátámasztja az a tény, hogy a "címzett" - mint annyi más esetben - ezúttal is remekművet kovácsol a "hozott" nyersanyagból. A Kedves bóper...! bevezető "történetére" gondolunk, amelyben ugyanolyan helyzet exponálódik, mint Németh pamfletnek szánt írásában, csakhogy itt minden épp az ellenkezőjére fordul. A megvesztegetést elfogadó idős úr már nem képes teljesíteni férfiúi vállalását.

Melyiküknek volt "igaza"? Kár lenne firtatni. Németh után Déry is hamarosan megkapja a magáét: előbb 1952-ben a *Feleletet* ledorongoló vitában, utóbb az 1956-os szereplését megtorló börtönbüntetésében.

Bizonyos értelemben mindketten áldozatok voltak. S a szívósabbnak bizonyuló túlélő védelmében legyen mondva: lélegzethez jutva tisztes módon kiállt az egykori barát emléke mellett. 1970-ben kitűnő esszében örökítette meg annak emberi és szellemalakját - bizonyos mértékig kiigazítva azt az egyoldalú képet, amelyet előzőleg róla - az Aranka-szerelem bonyodalmaiba ágyazottan az *Ítélet nincs* visszaemlékezései-ben rajzolt.[77]

Az *Élet és Irodalom*ban megjelent portré meggyőző érvekkel érzékelteti Németh Andor hatalmas műveltségét, bohémsége és szórakozottsága mögött működő szinte hivatalnoki szorgalmát; személyiségének szorongató ellentmondásait, amelyeket az analízisben próbált feloldani - beépítve e feloldódásba a mások munkájának katalizátorszerű elősegítését és ösztönzését.[78]

Déry portréja egyben érzékelteti azokat a ki nem hordott művészi lehetőségeket is, amelyek jeles költői és prózai alkotásokba torkolhattak volna, ha el nem fojtják azokat a történelem külső szorításai. Talán nem tévedünk, ha e szorítások és szorongattatások következményeinek láttán a kevésbé érzékeny barát - magára is gondolt. A Németh alkotóerőit szétroncsoló konfliktusok tanulságait igyekezett saját életében is hasznosítani: mint annyi más kortársa, megkísérelt kialakítani magában egy olyan túlélési és manőverezési technikát, amely személyiségének, tisztességének megóvása mellett alkalmassá válhatott művészi igényeinek a megőrzésére is.

Ebből a szemszögből visszatekintve, Déry e kései írása egyben kettős tükör is: nemcsak kapcsolatuk puszta indítékait tette láthatóvá, hanem annak rejtett kisugárzását és tanulságait is.

Akár barátságuk záróköveként is felfogható.

Jegyzetek

[1] Komlós Aladár: Elfelejtett arcok. Németh Andor. *Élet és Irodalom*, 1963. jan.26. 4.sz. 5. és K.A.: Táguló irodalom. Bp., 1967. 254-257.

[2] Fejtő Ferenc: Németh Andor (1891-1953). *Látóhatár* (München), 1954. 3. sz. 162- 165. és Híd (Újvidék), 1954. 4. sz. 199-201.

[3] Réz Pál: Németh Andor. It, 1971. 2. sz. 307-342. és R.P.: Kulcsok és kérdőjelek. Bp., 1973. 205-251. Utóbb az ugyancsak Réz Pál által sajtó alá rendezett *A szélén behajtva* c. gyűjteményes kötet utószavaként is megjelent.

[4] Németh sorsfordulóját illetően lényegében ugyanezt állítja Poszler György is *A szélén behajtva* c. kötetről írt esszéjében: "Nem hiszem, hogy túloznék: Németh Andor sorsa a Fekete kolostorban dőlt el." Adalékok egy elsüllyedt irodalomtörténethez. *It*, 1974. 3. sz. 676-682.

[5] E kritikusi tevékenységet állítja az életmű középpontjába *A szélén behajtva* c. kötet ismertetésében Pomogáts Béla: "Németh Andornak is van markáns írói műfaja. az irodalomkritika, a kritika szónak egy tágabb (franciásabb) értelmében, amely magába foglalja az irodalomtörténeti tanulmányt, az esszét, a bírálatot." (*ItK*, 1974. 3. sz. 389-393.) Egy későbbi tanulmányában így ír ugyanerről: "Németh Andor kritikai írásainak eszmetörténeti jelentősége van; az irodalmi tudat alakításában töltöttek be nem elhanyagolható szerepet." (P. B.: Németh Andor mágikus szürrealizmusa. *Hungarológiai Közlemények*, 1978. szept./dec. 36/37. sz. 45-49. és P.B.: Sorsát kereső irodalom. Bp., 1979. 70-87. Itt: Az átutazó címmel.)

A kritikus személyisége és nézeteinek rendszere áll a Németh Andor életművét marxista szemszögből megközelítő kritikákban is. Ld. Hajdu Ráfis: Sors és mű. *Népszabadság*, 1974. jan. 6., 5., Wéber Antal. *Kritika*, 1976. júl., 7. sz. 23., Agárdi Péter: Szemlélet és megközelítés. *Valóság*, 1974. 5. sz. 73-78., A.P.: *Korok, arcok, irányok.* Bp., 1985. 116-124.

[6] "A kritikus tevékenysége. megelőzi a kritikát, nem merült ki írásaiban. A szó elszáll, s csak a betű marad meg, ez igaz. De a négyszemközt elhangzott szó, a buzdítás, intés, útmutatás jobb szolgálatot tesz a költőnek s ezzel a költészetnek, mint a legsikerültebb recenzió. Itt, a költőkkel való közvetlen érintkezésben fejti ki a kritikus hivatását s tisztjét a legintenzívebben, mikor az alakulóban levő művek sorsát determinálja, mikor basáskodik" - Irja maga Németh egy 1937-ben keletkezett cikkében, egyben sajátos önarcképet is festve önmagáról. (A kritikus és a költő. *A Toll.* 1937. febr. 20. 2. sz. 61-65., N. A.: *A szélén behajtva.* Bp., 1973. 275-278.)

[7] E kapcsolat első feldolgozása: Szabolcsi Miklós: *Érik a fény.* Bp., 1977. 446-452. Részletesebb, a két életmű teljes párhuzamát megrajzoló elemzés: Tverdota György: József Attila és Németh Andor. *Forrás*,1981. ápr., 4. sz. 66-73., T. Gy.: *Ihlet és eszmélet.* Bp., 1987. 182-204. Maga Németh Andor két úttörő jellegű monográfiában örökítette meg a költő emlékét: *József Attila.* Bp., 1944., N.A.: József Attila és kora. *Csillag*, 1947-1948. (11 folytatásban). Közös - kritikainak tekinthető - kiadásuk: N. A.: *József Attiláról.* Sajtó alá rend.: Réz Pál. Bp.,

1989. 489.

[8] Németh Andor: Emlékiratok. In: N.A.: *A szélén behajtva.* Bp., 1973. 589.

[9] Az utolsó nemzeti költő. *Nyugat*, 1919. febr. 15. 4. sz. 343-348., D. T.: Botladozás. Bp., 1978. 1. köt. 561-569.

[10] Lendvai István: Néhány adat az irodalmi patkánylázadáshoz. *Új Nemzedék*, 1919. okt. 1. 3. sz. 1. A szerző Déry mellett még Lukács Györgyöt, Balázs Bélát és Kassák Lajost sorolja a "patkányok" közé.

[11] Talán nem követünk el kegyeletsértést, ha megemlítjük: az idős korban papírra vetett visszaemlékezések szépítenek - Déry Tibor valójában véve nem volt az Írói Direktórium tagja. Ez a meglehetősen szűk testület csak a következőkből állt: Babits Mihály, Balázs Béla, Barta Lajos, Bíró Lajos, Kassák Lajos, Komját Aladár, Móricz Zsigmond, Osvát Ernő, Révész Béla, Szini Gyula és hivatalból Lukács György. Déry csak jóval szélesebb választmányban kapott helyet - az alábbi írótársak között: Berkes Imre, Bresztovszky Ede, Elek Artúr, Farkas Antal, Fülep Lajos, Füst Milán, Gárdonyi Géza, Gellért Oszkár, Halasi Andor, Hajdu Henrik, Heltai Jenő, Jób Dániel, Kabos Ede, Karinthy Frigyes, Kortsák Jenő, Kosztolányi Dezső, Latzkó Géza, Lesznai Anna, Mikes Lajos, Moly Tamás, Nagy Lajos, Révész Mihály, Rozványi Vilmos, Schöpflin Aladár, Szabó Dezső, Szász Géza, Tóth Árpád és Várnai Zseni. (Írói direktórium és választmány. *Fáklya*, 1919. máj. 11. 111. sz. 7.) Valószínű, hogy a Lendvai által felemlegetett incidens is e választmányban, pontosabban annak alakuló ülésén történt; s talán ez adhatott alapot Karinthy csípős megjegyzésére is, aki mint jövendőbeli választmányi tag lehetett szemtanúja Déry felesleges "pattogásának".

[12] Németh először a *Ló, búza, ember* c. kötet kritikájában számol be róla (l. 19. jegyz.), majd leírja József Attila c. visszaemlékezéseiben is. (N. A.: József Attila. Bp., 1944. 51-52., N. A.: József Attiláról. Bp., 1989. 38-39.). Déry verse: A barátom nálam aludt.

[13] A korábbi *Misilló királyságá*ról és a *Világanyám*ról szóló írásait újraközli *A szélén behajtva* c. válogatás Bp.,1973. 131-133., 136-141. Ám érdemes emlékeztetni a *Máglyák énekelnek* és már a dadaizmus hatását is tükröző *Versek* c. kötetek recenzióira is (*Bécsi Magyar Újság*,1921. febr. 23., 46. sz. 3., 1921. márc. 15. 62. sz. 6.). Továbbá Némethnek, egy interjújára, amelyet mintha elfelejtett volna a filológia: N. A.: Kassák Lajosnál. *Jövő* (Bécs), 1922. febr. 12. 37. sz. 78-8., febr. 19. 43. sz. 2-3.

[14] L. Pl. az alábbi passzust Kassák Versek c. kötetének recenziójából (13. jegyz.): "Hogy lesz művészetté a világ? A teória nyakas vitái nem érthetik meg, ami a költő magába mélyedésében önként megnyilvánul. A háborgó ébredő és siberes világ közepén a költő figyel. Révületében úgy érzi, hogy 24 fiatal lány meszeli benne tisztára a falakat s egyszerre megleli a szavak egymáshoz fűződésének új kulcsát. Az indus különös tat tvamasija ez a mámor, ahogy ráeszmél, hogy nincs különbség, s minden egymásra illeszthető. Nem értelmeket közlök, csak összefüggésekre mutatok rá. Minden összetartozik, de pátosztalanul."

[15] Dadaizmus. *Nyugat* 1921. ápr. 1. 7. sz. 552-556., és D. T.: Botladozás. Bp., 1978. 1. köt. 235-253., 268-277. Új irodalom elé? *Független Szemle*, 1921. aug./szept. 8/9. sz. 301-308.

[16] Kassák Lajos: Független Szemle, 1921. okt., 10. sz. 358-365., D. T.: Botladozás. Bp., 1978. 1.

köt. 570-584.

[17] Németh Andor szavai - az itt született versekről írt kritikájából. Ld. 19. jegyz.

[18] Barátom nálam aludt. *Napkelet* (Kolozsvár), 1921. nov. 15. 22. sz. 1288., D. T.: Ló, búza, ember. Bécs, 1922. 12-13., D. T.: A felhőállatok. Bp., 1970. 11-12., ill. 2. kiad., Bp., 1976. 11-13.

[19] Apró anekdotikus részlet, de talán megérdemli a lábjegyzetet: a kritika következő mondatában a megismételt "ódai búgás" kifejezést a bécsi szedő, aki valószínűleg szintén emigráns volt - talán a honvágy freudi ösztönzésére - "óbudai búgás"-nak szedte ki. Miatta a lap következő számában külön helyreigazításban kellett az olvasó elnézését kérni. (L. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. máj. 9. 107. sz. 7-8., és máj. 10. 108. sz. 6.) A helyreigazítás nélküli, javított szöveget ld.: N. A.: *A szélén behajtva.* Bp., 1973. 145-146. A mélylélektannal is kapcsolatba hozható szedési hibára először Ungvári Tamás Déry monográfiája hívta fel a figyelmet (Bp., 1973. 70.).

[20] Az "értelmetlen" versekről. Diogenes, (Bécs) 1923. dec. 22. 25/26. sz. 26-27., N. A.: *A szélén behajtva.* Bp., 1973. 170-171.

[21] Délután. A forradalom elemei. 2x2, 1922. okt., 1. sz. 5.

[22] L. 8. jegyz. 626.

[23] Kommentár. *Dokumentum*, 1926. dec. sz. 6-12., N. A.: A szélén behajtva. Bp., 1973. 174-180.

[24] Kivégzés, Fekete csillag, A szélén behajtva. *Dokumentum*, 1927. jan. sz. 10-11., Eurydice útja az alvilág felé. Dokumentum, 1927. márc. sz. 10-11., és N. A.: *A szélén behajtva.* Bp., 1973. 53-56., 59-61.

[25] Bori Imre: Németh Andor. In: B.I.: *A szürrealizmus ideje.* Újvidék, 1970. 49-52.

[26] Az új versről. *Dokumentum*, 1927. máj. sz. 24., *Új Symposion*, 1968. márc., 35. sz. 10. (Az életműkiadásban újraközöletlen.)

[27] L. *Dokumentum* 1927. jan. sz. 12-15. - A két felfonásos színmű teljes szövegét az életműkiadás közli: D. T.: *Színház*, Bp. 1976. 95-164.

[28] Déry egyébként heves vitakedvvel hirdette a legkülönfélébb fórumokon szürrealista versfelfogását. Ld. A homokóra madarai. *Korunk*, 1927. márc., 3. sz. 181-186., és D. T.: *Botladozás.* Bp., 1978. 1. köt. 316-323. (A hozzákapcsolódás vitával együtt, újra közölte: Bosnyák István. In: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1971. dec., 9. sz. 63-100.) Hasonló, ám élőszóban lefolytatott vitáról számol be a *Pesti Napló* "Legyen-e értelme a versnek vagy se?" c. cikke (1928. ápr. 19. 89. sz.), amely Kosztolányi Dezső, Komlós Aladár, M. Pogány Béla és Szegi Pál hozzászólásairól is tudósít.

[29] Déry - Moholy Nagy László művészetéhez kapcsolódó - vonzalmairól ld. *Déry Tibor és Berlin* c. kötetünk Konstruktivizmus és üvegarchitektura c. fejezetét. (Bp., 1994.)

[30] Első megjelenése: *Nyugat* 1928. júl. 1. 13. sz. 16-37. - Önálló füzetben való közzétételét a szakirodalom 1929-re datálja. A birtokunkban lévő példány dedikációjának keltezése (1928. dec. 31.) viszont arra utal, hogy az már 1928-ban elhagyta a nyomdát.

[31] Déry Tibor: Ébredjetek fel! *Literatúra*, 1929. júl., 7. sz. 242-243., N. A.: *A szélén behajtva.* Bp. 1973. 203-205.

[32] Ébredjetek fel! Bp., (1928). 26., D. T.: Felhőállatok. Bp., 1970. 122., ill. 2. kiad. Bp., 1976. 142.

[33] Feltételezésünket Németh Andor 1931. március 18-i keltezésű, bukaresti képeslapjára alapozzuk (PIM Kézirattár), amely tréfásan nyugtázza az "örökbecsű" mű egy részének vételét.

[34] L. 8. jegyz. 646.

[35] L. Pomogáts Béla: *Déry Tibor.* Bp. 1974. 48-50., ill. Egri Péter: A kéthangú kiáltás. *It*, 1969. 4. sz. 925-934.

[36] A kisregény a *Nyíl* regényújság 1933. jan. 9-i 3. (86.) számaként látott napvilágot. 1945-ben *Pesti felhőjáték címmel adták ki. Kötetben való megjelenései: A kéthangú kiáltás. Bp. 1968. 279-410., Alkonyodik, A bárányok elvéreznek. Bp. 1972. 263-388.*

[37] *L. A kisregény, A Gellérthegy kisebb lett és a Váratlan látogató c. fejezeteket.*

[38] *L. 8. jegyz. 607-608.*

[39] *Egy regény s egy színdarab kéziratának elvesztéséről ld. 8. jegyz. 594., és 610.*

[40] *1922-ben például nem élt a Svenska Dagblatt nagyvonalú ajánlatával, hogy tudósítson számára Közép-Európából. (Ld. 8. jegyz. 617.) De ugyanúgy elhanyagolta a Literarische Welttel és a Münchner Illustrierte Zeitunggal kialakult kapcsolatait. (L. uo. 652-653.)*

[41] *L. a Váratlan látogató és a De profundis c. fejezeteket.*

[42] *Két regény. A Látóhatár 1927. márc.-ápr. 20. sz., 30., és N. A.: A szélén behajtva. 181-183.*

[43] *Déry Tibor: Ítélet nincs. Bp. 1969. 339.*

[44] *L. Egy foglalt páholy története. Újság, 1938. nov. 20. - 1939. ápr. 23. (21 folytatásban a lap vasárnapi számaiban.)*

[45] *A PIM Könyvtárában B 26.749 jelzetben.*

[46] *L. Kosztolányi Dezsőné: Karinthy Frigyesről c. kötetének A párduc c. fejezetét. Bp., 1988. 85-96. (Irodalmi Múzeum).*

[47] *Literatura 1927. aug., 8. sz. 263.*

[48] *L. a mű Üzenet a várból c. fejezetét. - Dr. Beck Salamon, ügyvéd leveleinek tanúsága szerint Déryék válását 1928. novemberében mondta ki a bíróság. (PIM Kézirattár).*

[49] *L. 8. jegyz. 651.*

[50] *L. 8. jegyz. 657.*

[51] *A Szegő-irodához kapcsolódik József Attila és Szántó Judit összeveszésének, illetve Judit öngyilkosságának a története. A makacsul hallgatag költőből Németh Andor "húzza ki" - barkohbázás útján levertsége nyomasztó okát. A "sztorit", mint ismeretes, többen is megírták. Először Kosztolányi Dezső Barkohba c. elbeszélésében, később Németh Andor József Attiláról írt könyvében, s utóbb Déry Tibor az Ítélet nincs 24. Két befejezetlen mondat c. fejezetében.*

[52] *Németh Andorné: Emlékek. In: József Attila emlékkönyv. Bp. 1957. 220., és N. A.: József Attiláról. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp., 1989. 463.*

[53] *Németh Andor: Széljegyzetek egy nagy regényhez. Fórum 1947. dec., 12. sz. 934., és N. A.: A szélén behajtva. Bp., 1973. 334.*

[54] *Marcel Proust módszeréről, tudomásunk szerint, először egy Szép Ernőről szóló bírálatában írt (Hetedikbe jártam. Bécsi Magyar Újság 1922. jan. 6., 5. sz. 5.), majd korszakos jelentőségét külön cikkben is megvilágította: Az elveszett idő keresése. Bécsi Magyar Újság. 1922. dec. 10. 282.sz. 6., és N.A.: A szélén behajtva. Bp., 1973. 158-160.*

[55] *Franz Kafka: A változás. Ford. Márai Sándor. Szabadság (Kassa) 1921. aug. 23.- szept. 1. 182.-191. sz. (9 folytatásban) - Déry Tibor: A Kriska. Uo. 1921. aug. 3-18. 166-178. sz. (13 folytatásban). Visszaemlékezései szerint: Németh Andort a húszas és harmincas években szinte folyamatosan foglalkoztatta Kafka. L. 8. jegyz. 608., 649. S a Kafka-hatás továbbadásáról Fejtő Ferenc is megemlékezik idézett nekrológjában (ld. 2. jegyz.), - ám a "tanítvány" ez esetben József Attila volt.*

[56] *Déry szellemi építkezéséhez az említett években l. Déry Tibor és Berlin c. kötetünknek Az időábrázolás bergsoni rétegei, továbbá A Zálogról és az Eszméletről c. fejezetét. (Bp. 1994.)*

[57] *L. Németh Lászlóról. Előadás a Magyar Rádióban, 1976. In: D. T.: Botladozás. Bp., 1978. 1. köt. 734-737. - Németh László Proust-tanulmányának tényleges ösztönző hatását látványosan hitelesítik azok a Dubrovnikból Illyés Gyulának írt sorok, amelyek a több részletben közölt esszé folytatását reklamálják. L. "Kedves Tiborkám!" "Drága Gyuszikám!" (Déry Tibor és Illyés Gyula levelezése.) In: "Költő felelj!" Szerk. Tasi József. Bp., 1993. 109.*

[58] *André Gide szovjetellenes könyvének magyar fordítását elkoboztatta az ügyészség. Pesti Napló 1937. febr. 23. 43. sz. 10.*

[59] *Levelezésük emlékei a PIM Kézirattárában.*

[60] *Déry-hagyaték, PIM Kézirattár.*

[61] *L. 8. jegyz. 696-697.*

[62] *Beregi Tivadar: Ismeretlen interjú Németh Andorral. Kritika 1985. febr., 2.sz. 23.*

[63] *Murányi Gábor: Németh Andor ismeretlen emlékirat-töredéke. Magyar Nemzet, 1987. dec. 24., 303. sz. 15. Feltételezhetően Réz Pál által sajtó alá rendezett (A szélén behajtva. Bp. 1973. 541-737.) töredékes Emlékiratok kiegészítése - a PIM Kézirattárában.*

[64] *(Murányi Gábor) m.g.: A Csillag megalakulása és története. Németh Andor ismeretlen emlékirat-töredéke. Magyar Nemzet, 1987. dec. 27. 304.sz. 4.*

[65] *Pacsek Józsefné életmű-interjúja Oravecz Paulával. Gépirat a PIM Hangtárában. 123.*

[66] *Széljegyzetek egy nagy regényhez. Fórum 1947. dec., 12. sz. 934-948., és N. A.: A szélén behajtva. Bp., 1973. 334-350.*

[67] *Lukács György: Levél Németh Andornak Déry Tibor regényéről. Fórum 1948. jan., 1.sz. 40-49., és L. Gy.: Magyar irodalom magyar kultúra. Bp., 1970. 520-531.*

[68] *L. Botka Ferenc: Újraolvasott klasszikus. C.E.T. 1994. jan. / febr. sz. 82-99.*

[69] *Ujhelyi Szilárd megállapításai. Ld. a vele készített interjút in: Kortársak Déry Tiborról. Bp., 1994.*

[70] *L. 7. jegyz.*

[71] *L. Csillag 1950. jún., 31. sz. 35. A tanulmány a szerző Lobogónk: Petőfi c. kötetének bevezetőjéül készült.*

[72] *A Németh-Lukács koncepció makacsul él tovább Ungvári Tamás és Pomogáts Béla Déryről írt monográfiáiban, s tovább örökiti Poszler György idézett esszéje is. L. 3. jegyz.*

[73] *L. Oravecz Paula visszaemlékezéseit: 65. jegyz. 247-249.*

[74] *L. Szövegértelmezés. Déry Tibor: Jókedv és buzgalom. Csillag 1949. jan., 14. sz. 47-52., és N. A.: A szélén behajtva. Bp., 1973. 365-376.*

[75] *Talán nem érdektelen - már csak a filológiai teljesség kedvéért is - felsorolnunk Némethnek e méltatlanul elfeledett köteteit: A Párizsi kommün (1932), Mária Terézia (1938), Metternich vagy a diplomácia magasiskolája (1939), A császár-diktátor (1939), s ide kívánkozik a Teleki László életét - Horváth Zoltánnal közösen feldolgozó - A kegyenc is.*

[76] *E, csak "legendában" létező elbeszélésről Réz Pál szóbeli közlése nyomán írunk, ezúttal is megköszönve segítségét.*

[77] *L. az Ítélet nincs már említett 19. Ódivatú szerelem és 20. Agilis ifjú alakom c. fejezeteit.*

[78] *Németh Andorról. Élet és Irodalom 1970. okt. 31. 44. sz., 4-5., és D. T.: Botladozás. Bp., 1978. 1. köt. 668-675. - N. A.: A szélén behajtva c. kötet bevezetőjeként is megjelent.*

LENGYEL ANDRÁS

Németh Andor és analitikusa

A pszichoanalitikus gyakorlat - a páciens szemszögéből

"A szenvedés érdekesebb, mint az értelem." (Németh Andor)

1.

Németh Andor (1891-1953), akinek a pszichoanalízishez való viszonyáról az alábbiakban szó lesz, a magyar irodalom történetének nehezen leírható, bonyolult intellektuális alkatú szereplője[1]. Máról-holnapra élő, a külső eseményekkel sodródó, már-már a "kávéházi tarhások" körébe sorolható bizonytalan egzisztencia, akinek írásai közt szép számmal vannak a "szükséges pénzért" (Ady) írott megnyilatkozások (még könyvei egy része is ebbe a csoportba tartozik), valamiféle "főműve" pedig igazában nincs is. (A József Attiláról írott könyvei csak látszólag "főművek"; ezeknek anyaga, a költőre vonatkozó adalékok gazdag tárháza az, ami nagyobb és tartósabb érdeklődést kelt szerzőjük iránt. Gondolatilag azonban esszéi egy része ezeknél fontosabb.)

Ugyanakkor sem széleskörű irodalmi és kulturális tájékozottsága, nagy műveltsége, sem esztétikai érzékenysége, "műérzéke" nem tagadható. Java kritikái és esszéi tanúsítják, hogy benne a 20. század első felének egyik legjelentősebb, szinte minden újra fogékony, kitűnő kvalitásérzékű irodalmárát kell látnunk, akit legjelentősebb kortársai mindig is nagyra tartottak. Közismert például, hogy József Attila - állítólag - legszívesebben vele íratta volna tele a *Szép Szó*t, s versben is elismerte róla: "Tudja mindazt, mit én tudok, de nem onnan tudja, ahonnan én./Eszét külön, szívét külön szárnyalja be az egyröptű szó"[2]. A nyitott és empatikus, ám némileg esszéírói pendantjának tekinthető Fejtő Ferenc pedig (esszéírói alkatuk nyilvánvaló különbsége ellenére) szinte glorifikálta: "Még mit mondjak? Egy bölcs ember volt, aki nagyon kevéssé volt politikus, talmudista volt, azaz szent ember, írástudó, fanatikus könyvböngésző, enciklopédikus műveltségű, a szépség, az igazság érdekelte őt, s állandóan, minden találkozás vele újat nyújtott emberileg. Csak egyetlenegy embert ismertem akkor, aki [...] ugyanilyen világpolgár volt műveltségében, ez Hamvas Béla volt."[3] Hogy Németh Andor életművének java mindezek ellenére nehezen hozzáférhető (még válogatott írásainak gyűjteménye, *A szélén behajtva* [1973] is ma már nehezen beszerezhető könyvritkaság); hogy szerepének kritikatörténeti földolgozása mindmáig nem történt meg a kellő alapossággal; hogy inkább csak a József Attila-kutatók figyelnek rá - mindez nem őt, hanem mai irodalomtörténet-írásunkat minősíti.

Sajnos, röstelkedve vallom be, ez az írás is voltaképpen csak a József Attila-kutatás egyik melléktermeke, s a költő életművének mélyebb megismerése motiválja megszületését. Németh Andor élete (s egyáltalán nem utolsó sorban: szellemi kalandozásainak sok-sok ága) ugyanis oly mértékben összefonódott József Attiláéval, hogy ami őt jellemzi, vagy vele kapcsolatos az gyakran a költő megértését is segíti[4]. Így, egyebek közt összeköti őket az is, hogy egy ideig közös analitikusuk volt: Rapaport Samu (1888-1970). Németh Andor személyes tapasztalatokon alapuló Rapaport-képe (s az analízisnek a páciens tudatosult tapasztalatain is túlterjedő története) pedig olyan "adalék", amellyel a Rapaport-karakterisztikának, s így a József Attila-kutatásnak is számolnia kell. (Ez egyben, értelemszerűen, a magyar pszichoanalízis történetéhez

is érdemi hozzájárulást jelent, hiszen a szokásos értelmezői közösségen kívülről szembesíti az analitikus szakmát saját múltjának némely tapasztalatával.)

2.

József Attila valamikor 1931 őszén lett Rapaport Samu páciense[5]. A költő és analitikusa kapcsolata az első időkben meglehetősen szoros és összetett volt, jóval túlterjedt a szokásos páciens-orvos kapcsolaton: József Attila egyebek közt pszichoanalitikus szakirodalmat is kapott orvosától. Ez a gyakorlat - egészen pontosan az *Imago* egyik, irodalmárokat is érdeklő száma - hozta össze Rapaportot és Németh Andort. A megismerkedésről önéletrajzában Németh így tudósít: "Attila jelentette nekem, hogy az *Imago* nevű pszichoanalitikus folyóiratban megjelent egy közlemény Kafkáról. Az orvosának megvan ez a szám, menjek fel hozzá, és kérjem el tőle. Erre én meglátogattam Attila kezelőorvosát, Rapaport Samut. Előadtam neki a kérelmemet, amit hosszabb beszélgetés követett, amelynek során Rapaport azt mondta, hogy énrám is rám férne egy kis analízis, s ő szívesen elfogad páciensének."[6] A fizetség kérdése ugyan némi gondot okozott, hiszen Némethnek ekkoriban sem volt pénze, de "Rapaport erre azt mondta, hogy rá fogok jönni, hogy ha a beteg valóban meg akar gyógyulni, akkor meg is tudja keresni a kezeléséhez szükséges összegeket. >- Ezen tehát ne gondolkozzam egyelőre.< Hiszen Attila is koldus, gondoltam, és lám, ő is összekaparja valahogy azt a kis pénzt, amit az orvosnak fizet. Így hát belementem az alkuba, és azonnal megkezdtem az analízisbe járást."[7]

Mikor kezdődött ez az analízis? Az időpontot Németh Andor nem adja meg, de amennyire a rendelkezésünkre álló adatokból kikövetkezhető, az analízis valamikor 1932 tavaszán kezdődhetett. Erre vall legalábbis, hogy 1. az *Imago* Kaiser Kafka-tanulmányát is tartalmazó száma 1932. februárjában József Attilánál volt kölcsönben (26-án levélben kérte, hogy küldjék utána Hódmezővásárhelyen maradt könyveit, így a Rapaporttól kölcsönkért Imago-példányt[8] is). A költő olvasmányélményéről ezt követően számolhatott be Némethnek, s az *Imago* minden bizonnyal ezt követően került vissza Rapaporthoz, majd Rapaporttól Németh Andorhoz. 2. Némethnek az a novellája, amelyet az analízis során közösen elemeztek, *A kegyszerkereskedő* 1932. március 20-án jelent meg *A Tollban*. Azt ugyan nem tudjuk, hogy ez a novella az első, analízis során elemzett szöveg volt-e, de valószínűleg nem véletlen, hogy az analízisben önmagával szembesülő Némethben a szembesülésnek ez az élménye maradt meg. Úgy vélem tehát, ez az epizód is az 1932 tavaszi analíziskezdést valószínűsíti.

Sajnos, ahogy a kezdést, az analízis befejezését is csak kikövetkeztetni tudjuk. Maga Németh csak annyit mond, hogy: "Majdnem két évig jártam Rapaport Samuhoz. E két esztendő során sok minden kiderült rólam. Sok mindent megtudtam, amit nem tudtam magamról."[9] Egy másik alkalommal kb. másfél évnyi analízisről beszél.[10] Mindebből, ha az analízis kezdetét jól határoztuk meg, az következik, hogy az analízis 1933 végéig, esetleg 1934 elejéig tarthatott.

Az analízis - legalábbis kezdetben - reggelenként zajlott; Németh egyik emlékezése szerint délelőtt kilenckor kezdődött, "közvetlenül Attila után"[11], s analitikus szokás szerint egy órás volt. Egy másik emlékezésében az időpontot korábbra teszi, e szerint nyolckor kezdtek[12]. Ez a differencia lehet az emlékezet játéka, de az is lehet, hogy menet közben időpontot módosítottak. Az analízis gyakoriságáról Németh nem beszél, így nem tudjuk, heti hány alkalommal került rá sor. De ha csupán heti egy alkalommal számolunk (ami valószínűleg nagyon szerény föltételezés), a közel két éves analízis során így is összejön kb. 100 analitikus óra, amely minden valószínűség szerint inkább több volt; akár háromszorosával is számolhatunk. Ez önmagában is figyelemre méltó fejlemény, s jelzi, hogy gyors és átütő sikert a kezelés nem hozott. (Van

analitikus, aki szerint, ha 10-15 "óra" nem hoz eredményt, a hosszan elnyúló analízis már nem is fog. Ugyanakkor tudjuk, hogy az egykorú analitikus gyakorlat hosszú kezeléssel számolt. Rapaport tehát itt csak a szokásos gyakorlatot követte.) A kezelést maga Németh eredménytelennek tartotta: "Az analízis voltaképpeni célját, hogy kedvem legyen dolgozni, mégpedig komolyan dolgozni, nem értük el. Most már azt is értem, hogy miért. Egyszerűen azért, mert az orvosommal [...] nem tudtam megértetni, hogy tulajdonképpen mit akarok elérni."[13]

Nagy kérdés, igaza volt-e? S csakugyan Rapaport értetlenségén múlott-e a siker elmaradása?

A válasz (amely József Attila analízisének megítélése szempontjából is oly fontos lenne), meglehetősen nehéz. Amit erről Németh Andor emlékezése elmond, legföljebb kiindulópont lehet. Szerencsére van egy-két olyan szöveg, amely bevonható az elemzésbe, s kiegészíti, egyben ellenőrizhetővé teszi az emlékezést.

A terápia alaphelyzetét Németh így jellemzi: "Az analitikus kezelés titokzatos dolog. Néhányszor összetalálkoztam az előszobában Attilával, aki rendszerint igen zavart volt, könnyes volt a szeme, és nem állt meg velem beszélgetni, hanem elrohant. Engem nem izgattak fel annyira ezek a szeanszok, mint Attilát. Rapaportot persze egészen máshogy láttam most, mint első alkalommal. Akkor feszes volt és távoli. [Most] Megvárta, míg kényelmesen elterülök a díványon, aztán odaült a fejem mögé, és türelmesen hallgatott. Cigarettáznom nem volt szabad ilyenkor. A dolgot sokszor kellemetlennek tártottam, mert előfordult, hogy semmi nem jutott eszembe. Ilyenkor Rapaport türelmesen tovább hallgatott, és eszébe sem jutott, hogy forszírozza a beszélgetést, sőt, nyílván annak örült, ha néha-néha elakad a társalgás, és nyilvánvalóan neki volt igaza, mert általában a páciensek túl sokat locsognak, és magam is azt tettem, hamisan értelmezett társadalmi kényszerből: főképpen pedig azért, hogy másról beszéljek, és ne arról, ami komolyan foglalkoztat, hanem hogy a kellemetlen gondolatokat elhessegessem."[14]

A dolog természete szerint azt lenne jó tudnunk, hogy ezeken a kezeléseken Németh miről beszélt, s e beszédfolyamra Rapaport hogyan reagált: mikor, mit s hogyan értelmezett? Az emlékezés persze, erről nem ad, nem adhat fölvilágosítást; minden utólagos leírás már per definitionem értelmezés: interpretáció. Azaz magában hordozza a leíró (értelmező) külső nézőpontját, miközben a leírt a megtörténtnek csak egyik - érdekesnek, fontosnak ítélt - részét tartalmazza. Az utólagos rekonstrukció tehát már-már elvileg is elképzelhetetlen. Ám az elvileg is lehetetlen teljes rekonstrukció helyett, ha szerencsénk van, s ha forrásadottságaink lehetővé teszik, megadható páciens és orvosa dialógusának egynémely csomópontja. S ez nem kevés; ebből is sok minden érthetővé, megítélhetővé válik.

Esetünkben két ilyen csomópont adható meg. 1. Az alapprobléma - az emlékező Németh szerint - az volt, hogy "szenvedélyes olvasását" miért nem alakítja át - legalább bizonyos mértékig - írássá: alkotássá? Erre a problémára az emlékezés kétféle orvosi reagálásmódot tesz láthatóvá. Egyrészt, s ezt az analízis eredményének tudja be az író, Németh számára nyilvánvalóvá vált az olvasás és az írás eltérő lélektani természete: "az analízis során kiderült, hogy az olvasás szöges ellentéte az írásnak, az olvasás merőben passzív valami, az írás pedig aktív." S az is "kiderült, hogy én miért olvasok, hogy miért nem megyek el soha könyv nélkül hazulról". "Azért, mert a könyv a mankóm, mint másnak a sétabot."[15] Mindez azért érdekes, mert ez a distinkció, amit Németh az analízis - s az analitikus - javára ír, meglehetősen problematikus, legföljebb félig-meddig, mint korspecifikus álláspont fogadható el. A mai hermeneutikai álláspont az olvasásnak éppen aktív, kreatív oldalát hangsúlyozza; az analízisnek ez a vívmánya tehát legalábbis kétséges. S az emlékezés szerint a probléma lényegét Rapaport nem is értette: "De hol voltam az

aktivitástól, a nem külső kényszerűségtől hajtott, hanem belső szükségből fakadó aktivitástól? Ez az utóbbi volt az, amit Rapaport már nem értett. Ezt az ő derék, polgári zsidó eszével nem tudta megérteni. [...] Láttam, hogy az íróságot foglalkozásnak tekinti: az írókat pedig aszerint becsüli, hogy mennyit keresnek havonta, vagy évente a munkájukkal."[16] Ha tehát hiszünk Németh tapasztalatainak, az alkotás speciális problémáinak megértéséhez Rapaport intellektusa, társadalmi beágyazódottságából fakadó előítélet-rendszere nem volt elegendő. E területen az analitikus egysíkú, "egyszerűbb" képletet mutat, mint kreatív páciense. 2. A másik csomópont, amely megadható, s viszonylag jól értelmezhető utólag is, Németh érzelmi életének A kegyszerkereskedő című novella alapján adott rapaporti értelmezése. E csomópont szempontunkból azért különösen fontos, mert itt Németh emlékezésén (s az emlékezésben fölidézett rapaporti reagáláson) túl maga az értelmezés alapjául szolgáló szöveg is rendelkezésünkre áll.

*A kegyszerkereskedő*ből levonható tanulságok azonban egy kicsit hosszabb időzést igényelnek.

3.

A novella "képbe" kerülését az önéletrajz így idézi föl: ". elmeséltem neki [ti. Rapaportnak] az egész Lili-ügyet, és oda adtam neki egy kis novellát, aminek ez volt a címe: A kegyszerkereskedő, amelyet nagyon jó novellának tartottam. Azt hittem, hogy nagyszerűen megírtam benne P.-t és Lilit. De aztán ugyancsak elszégyelltem magam, mikor Rapaport, a hűvös, józan Rapaport szépen, hűvösen elmagyarázta, hogy én egészen mást képzelek a novellába, mint ami abban van."[17]

Az 1932 tavaszi *A kegyszerkereskedő*, amely *A Toll* viszonylag kis szedéstükrével szedve is csupán pár nyomtatott oldal (69-76.), voltaképpen két kegyszerkereskedőről szól: Seress úrról, a Seress-féle kegyszerkereskedés tulajdonosáról, és Ferenczi Feriről, aki előbb ugratja Seresst, majd maga is alkalmazottja lesz, azaz maga is kegyszerkereskedővé válik. A szöveg nem dönti el teljes bizonyossággal, ki is a címszereplő: kegyszerkereskedőként ugyan a narráció általában Seress urat nevezi meg, de a novella egésze félreérthetetlenné teszi Ferenczi kegyszerkereskedő-voltát is. A szerző szövegen kívüli önéletrajzi utalásai arra engednek következtetni, hogy - a fikcionálás keretei közt - Ferenczi a szerző alakmása: ő az a bohém figura, akinek szerelmét, Lillát (az életrajzi realitásban Lilit) az első számú kegyszerkereskedő elhódítja. Az önéletrajzi-szerelmi szálnál azonban szempontunkból érdekesebb, hogy a másodlagos narrátorként mesélő Ferenczi (mint a történeti Németh Andor alteregója) milyen történetet mond el. Pontosabban az, hogy mivel indokolja, hogy Lilla az ő menyaszszonyából Seress feleségévé "alakul át". A kiindulópont e vonatkozásban az ugratás: Ferenczi bevezeti Seresst saját társaságába, s ott a kaján társaság megtréfálja a - szerintük - komikusan viselkedő kegyszerkereskedőt. A tréfa sikere felülmúlja a várakozást. "A kegyszerkereskedő méltóságteljesen helyet foglalt, szolgálatkészen hajlongott, nem is sejtette, hogy bolondot űznek belőle, s készpénznek vette a hölgyek minden szavát"[18]). A kegyszerkereskedő társaság-idegen föllépése azonban váratlanul "mélységes átalakulás"-t indított meg a társaságban: "Hölgyeink eddig kevés megértést mutattak az élet némely valósága iránt. Az ötletességre és a céltalan magasabb rendűségre való törekvés eltérítette figyelmüket attól, ami ésszerű és praktikus."[19] A kegyszerkereskedő "ésszerű és praktikus" elvei és életvezetése azonban most mindezt megváltoztatták; a társaságra "rideg és erkölcsös atmoszféra [...] nehezedett." S bár ez az új atmoszféra a másodlagos narrátortól, a történetet elheszélő Ferenczitől teljesen idegen volt, végül ő sem tudta kivonni magát hatása alól: "Rá kellett jönnöm, hogy ami velem történt, az az egész világ tragédiája, az életből minden szépség észrevétlenül elmúlik, a hasznosságok elve mindenütt érvényesül, s ebbe bele kell nyugodni"[20](...). Az eredmény: Lilla a hasznosság-elv képviselőjének, a kegyszerkereskedőnek

felesége lesz, a szépség-elvét föladó Ferenczi pedig maga is kegyszerkereskedővé lesz: "Számlázok, üzleti leveleket írok, nézegetem a vevőket. Az üzletmenet sajnos hanyatlik. Az élet egyre nehezebb. Az embereknek lassanként már kegyszerre sem telik" (ih.). Az átalakulást illető szerzői álláspont meglehetősen világos; ahogy Ferenczi ki is mondja: "Jött egy kegyszerkereskedő s mindenkit boldogtalanná tett." (ih.). S ezt a distanciáló értékítéletet a novella zárlata, ha lehet, még egyértelműbbé teszi, amikor fölveti, lehet, hogy "[m]in-den csak tréfa volt" (ih.), azaz kifejezi egy teljesen más finalitású jövő igényét.

Rapaport novella-értelmezésének két elemét ismerjük - Németh legalábbis két elemét vélte megörökítendőnek. 1. "Maga - mondotta Rapaport páciensének - nagyon hamisan képzeli el a novella kegyszerkereskedőjét. Vagy mondjuk ki nyíltan most már: P.-t. Úgy állítja oda, mintha oda volna láncolva az üzlethez, míg maga, akinek nem kell ilyen prózai dolgokkal foglalkoznia, mint a pénzkeresés, szabadon lebeg a világűrben, mint egy meteor"[21]). 2. Majd, miután kifaggatta az író riválisának, P-nek valóságos életviteléről, napi elfoglaltságáról, a kapott adatok alapján így interpretálta a novellát: "Nem P. ül egész nap az üzletben, hanem maga - mondotta Rapaport. - Maga ül egész nap a kávéházakban, belebújva az újságjaiba. Maga a kegyszerkereskedő" (ih.). Természetesen nincs semmi bizonyítékunk rá, hogy az önéletrajz híven idézi föl Rapaport szavait, sőt valószínű, hogy ez a két, idézőjelben visszaadott értelmezés - mint minden interpretáció - "félreértés": az van benne, amit az analitikus véleményében a páciens lényegesnek gondolt. Nem maga a valóságos, "történeti" interpre táció tehát, hanem csak annak "hatása", a másikban való lecsapódása. Mint ilyen azonban nagyon is tanulságos. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az analitikus a novellában kifejezett szerzői intenciót nem megerősítette, affirmálta, hanem - ellenkezőleg - megkérdőjelezte. A maga szempontjából persze Rapaportnak alighanem igaza is volt; ezt az "igazságát" ismeri el Németh, amikor önéletrajzában élete feledésbe merülő múltjából ezt a "szégyen"-élményt kiemelte s megörökítette. Nem is kétséges: Németh Andor kávéházi életvitele valóban a megkötöttség, a társadalmi determináltság egyik formája volt. A novella elsődleges intenciója azonban nem e síkon mozog; a novella valójában a szépség- és játékelvű öncélúság társadalmi ellehetetlenülését, és a hasznosság elvének kizárólagossá válását tematizálta. Azt a problémát, amely - egyebek közt - költő-kortársai közül Kosztolányi Dezsőt és József Attilát is erősen foglalkoztatta, s amely - nem lehet nem megjegyezni - magának a pszichoanalítikus elméletnek a genézisét is jócskán befolyásolta. A hasznosság, a technikai hatékonyság, mint kizárólagosan érvényesülő civilizációformáló elv, ma már jól tudjuk, nemcsak az egyén lelki háztartását határozza meg, de - ezen keresztül - magát a civilizációt, a civilizáció alakulástörténetét is. (Ennek fölismerése olyan jelentékeny filozófusnál is megvan, mint például Martin Heidegger.) Nem véletlen tehát, hogy Németh Andornak Rapaporttal kapcsolatos alapélménye az volt, hogy az analitikus nem érti őt. Ez az alapélmény különösen élesen jelentkezik akkor, amikor Németh Andor saját - a viszonyokba beletörődő de attól ugyanakkor valamennyire mégis elhatárolódó - magatartása lényegét s Rapaport ehhez való viszonyát idézi föl: "Szóval, azt csináltam, amit később a Carlton-ban, úgy akartam ott élni, hogy azért ne legyek ott, az ottlétemnek ne legyen jelentősége, súlya, és a legjobban szerettem volna, hogy bizonyos pillanatokban láthatatlanná váljak. Mikor ezeket kifejtettem, a derék Rapaport nagyon csóválta a fejét. Megint nem értett az egészből semmit." (ih.)

4.

1935. október 25-én - már túl az analízisen s még innen az önéletrajzi számvetés megírásán - Németh Andor *Röntgenfelvétel egy orvosról* címmel írt az *A Toll*ban. Mi ez az írás, nehéz eldönteni; valahol a hagyományos cikk és a novella között helyezkedik el. Leginkább

Kosztolányi egyik jellegzetes, átmeneti újságműfajára emlékeztet: történet nélküli, fiktív szöveg, amelyben azonban jól érzékelhetően személyes tapasztalatok jelennek meg. Az orvos, akiről ez a "röntgenfelvétel" készül, pszichoanalitikus, ám - a címmel ellentétben - a szöveg legalább annyira a páciensekről is szól. A szöveg, azt lehet mondani, lényegében Némethnek az analízisről s az analízis szereplőiről (orvos, páciens) kialakult tapasztalatait foglalja össze, az egyedi-konkréttól "elemelt", általánosított formában. A szöveg orvosa tehát Rapaport Samu általánosított, fikcionalizált alakja, a beteg pedig maga a fikcióanalizált szerző (s mindaz, amit analízise során tapasztalt, valamint olvasmányaiból megismert). Az orvosnak Rapa-port Samuval, az ideáltipikus páciensnek pedig Németh Andorral való közvetlen azonosítása tehát félrevezető volna, de nem teljesen alaptalan: az orvos s páciense ideáltípusának megalkotása kettejük konkrét, empirikusan érzékelhető személyiségéből és magatartásából, orvos-, illetve páciens- szerepéből indul ki.

Nem érdektelen tehát szemügyre venni, milyen is a Németh Andor megalkotta ideáltipikus analitikus, s milyen a párja, a páciens.

Az orvosról három részjellemzést kapunk; szerepe három, egymást kiegészítő metszetben jelenik meg. 1. "A pamlag feje mögött ült, naphosszat, hangtalanul és személytelenül, szóval előírás szerint és hallgatta az óránként váltakozó paciensek zavaros történeteit. Meditált és fülelt. A hanghordozásra, a mimikára, a közlés kísérő tüneteire, amik majdnem fontosabbak mint a szavak. Mélyebbről jönnek és többet árulnak el. Sőt olyan világosan beszélnek, hogy a gyakorlott analitikus már a felvételnél felismeri s beskatulyázza, a paciens habitusa alapján, a kóresetet. Csakhogy ez nem rövidíti meg a kezelés időtartamát. Azt le kell ülni az orvosnak, mint valami büntetést"[22]. 2. "Az orvos türelmes volt. Ez e mesterség előfeltétele. Maga is ki lévén analizálva, semmi sem hozta ki a sodrából és soha nem ragadtatta el annyira magát, hogy szubjektív véleménynyilvánítással - akárcsak egy arcrándulás erejéig is - befolyásolni próbálta volna a pacienst. Szenvtelen volt s merev, mint egy Buddha-szobor. Unalmán és emésztési zavaraiból keletkezett elborulásain tökéletes fegyelemmel uralkodott." (ih.) 3. "[A]z orvosnak szíve is volt, nemcsak esze. Mindig azonosította magát a betegeivel. A kínzókamrákban, amiket a betegek képzelete kiizzadt magából, majdnem olyan otthonosan mozgott, mint ők maguk. Természetesen annak a tudatában, hogy kulisszák között mozog, mint a vurstlik együgyűen borzadályos mutatványos bódéiban, vigyorgó viaszszörnyek és mázolótechnikával ábrázolt vérfagyasztó szituációk között - cinikusan talán, de nem érdektelenül - mert ezekbe a dekorációkba ő is sokat invesztált, érdeklődést, türelmet, időt. Hetek, hónapok kellettek hozzá, amíg megtanult eligazodni az értelmetlenül összehordott kellékek között, amíg kitanulta az összefüggéseket. [...] Hogy ő csak regisztrálta, amit azok [ti. a páciensek] megéltek, hogy betegeinek félelmetes lidércnyomását józanul rekapitulálgatta magában, az a dolog lényegén nem változtat. Elemébe érezte magát, büszke volt a memóriájára, mint aki megtanulta a menetrendet, vagy a logaritmus-táblát. Benn ült a bódéban s puszta jelenlétével halványította a szörnyűségeket."[23]

Ha e három orvosjellemzést abból a szempontból mérlegeljük, hogy vajon mennyire a konkrét, "történeti" Rapaport Samu jelenik meg bennük, s mennyire Némethnek olvasmányélményekből kialakuló analitikuseszménye, nehéz dolgunk van. Az 1. és 2. idézet jellemzése nagy valószínűséggel Rapaport Samuról szól, őt mintázza (ezek a jellemzések egyeznek a Rapaportról egyéb forrásból tudottakkal, illetve az emlékezés Rapaport-képével). A 3. idézet modellje azonban csak részben Rapaport; "az orvosnak szíve is volt, nemcsak esze" - ez a minősítés némileg ellentétes az önéletrajz Rapaport-karakterisztikájával, ugyanakkor egybevág Németh Andor első analitikusának, Alfred Adlernek önéletrajzbeli jellemzésével. Adlerről Némethnek kedvező benyomásai voltak. Adler, mint modell azonban csak színezhette a

szövegbeli orvos karakterisztikumát. Az ideáltipikus analitikus portréjához ő szolgáltatta a "pozitív" vonásokat. Ugyanakkor az sem kizárható, hogy a jellemzés bizonyos mértékig Rapaport Samura is áll; a beteg megismerésébe alighanem ő is "érdeklődést, türelmet, időt" "invesztált". Sőt, a hetekig-hónapokig tartó megismerési folyamat fölemlegetése Adlerre nem is vonatkozhat, Rapaportra viszont annál inkább.

A szövegbeli orvos modelljének ilyesféle föltérképezésénél azonban érdekesebb a megrajzolt analitikus típus. Ez az analitikus ugyanis, jól érzékelhetően, egy önmagát háttérben tartó, "elzárkózó", személytelen analitikus típus, mondhatnánk, hogy a kései Ferenczi Sándor előtti analitikus típus.[24] Az a típus, amely tudatosan elzárkózik az analízisbe való érzelmi belebonyolódástól, kivált az analitikus beteg általi "analízisének" kockázatától.

Németh Andor azonban - betegségértelmezése tanúsága szerint - igazában valami mást igényelt. A szimpla "gyógyulás", a "valóságos nehézségek világába" való visszatérés, minden előzetes várakozásunkra rácáfolva nemigen vonzza. Szerinte ugyanis a "valóság", amelyből a páciensek a betegségbe menekülnek, eleve taszító. "Ez a szféra - a valóságos nehézségek világa - mögöttük [ti. a betegek mögött] maradt, ők betegek, kiváltságosak, arisztokraták. Akármilyen szánalmasak is valamilyen általános kötelező szempontból, van a mosolyukban valami titkos fölény, valami alattomos boldogság, amit az ember, ha eltűnődik rajta, szinte irigyelhet is." "Mit mond ez a mosoly? Azt, hogy a lelkük mélyén egyetértenek magukkal, s a legszívesebben azok maradnának, amik. Állapotuk nem emberhez méltó, ez kétségtelen, de ezt mások hitették el velük, a környezetük, külső tudatuk - mert lám hogy ragaszkodnak magukhoz, makacsul kapálódzva a gyógyulás ellen. A gyógyulás megvilágosodást jelent, szegényes, szürke, nagyvárosi nappalokat, tülekedéssel, marakodással a koncért, a mindennapiért. Azért, amit nem akarnak látni, amit megtagadtak, mikor állapotukba menekültek volt, szelíd megadással a társadalom jóindulatára bízva magukat. Így hányódnak ügyefogyottan, alvajárón, szelíd részegek módjára a népek szánalmára apellálva, alattomban boldogan!"[25]

Ez a betegségértelmezés közhelyes igazság s mély fölismerés kombinációja. Hogy a betegség menekülés a valóságból, már akkor, 1935-ben is közhely, s mint ilyen leegyszerűsítés volt. A kortendenciák neurotizáló, "betegségbe" hajszoló szerepének hangsúlyozása azonban itt kiegészül azzal, hogy a betegségállapot "nem emberhez méltó" voltának tudata a betegbe kívülről, a társadalomból jön. Azaz a stigmatizáció egy neurotizáló, beteggé tevő társadalom normál funkciója; valami furcsa visszájára fordítás. Ám a beteg - a neurotizáló társadalom ellenében - valami emberileg értékesnek, az ember önmagával való azonosságának a paradox formában való védelmezője; ezért lehet "valami alattomos boldogság" letéteményese.

Nem kétséges, ez az értelmezés végső soron Németh Andor önapologetikája; életvitelének, "társadalomhoz" való viszonyának indirekt igazolása. Egyben azonban nagyon erős korkritika is: olyan attitűd, amelyet Rapaport Samu egyáltalán nem értett meg, ám József Attila gondolkodásában nagyon is jelen volt.

Irodalom

Déry Tibor: Németh Andorról. *A szélén behajtva.* Sajtó alá rend., utószó: Réz Pál. Bp.,1973.

Fejtő Ferenc: [Beszélgetés Huszár Tiborral] In: Huszár Tibor: *Beszélgetések.* Bp., 1983.

József Attila összes versei 1-2.(JAÖV) Kritikai kiadás. Közreadja: Stöll Béla. Bp., 1984.

Lengyel András: *A modernitás antinómiái.* József Attila-tanulmányok. Bp.,1996.

Németh Andor: A kegyszerkereskedő. *A Toll*, 1932. márc. 20.

Németh Andor: Röntgenfelvétel egy orvosról. *A Toll*, 1935. okt. 25.

Németh Andor: *A szélén behajtva.* Sajtó alá rend., utószó: Réz Pál. Bp., 1973.

Németh Andor: *József Attiláról.* Sajtó alá rend.: Réz Pál. Bp. 1989.

Réz Pál: Utószó. In: *A szélén behajtva.* Sajtó alá rend., utószó: Réz Pál. Bp., 1973. 745-773.

Tverdota György: József Attila és Németh Andor. In: T. Gy.: *Ihlet és eszmélet. József Attila a teremtő gondolkodás költője.* Bp., 1987. 182-203, 418-419.

Weimer, Martin: *Ferenczi Sándor jelentősége egy pasztorális pszichológia számára.* Thalassa, 1999. 2-3. sz. 83-105.

Jegyzetek

[1] vö. Déry 1973, Réz 1973, Tverdota 1987.

[2] JAÖV 2:155.

[3] Fejtő 1983:54.

[4] Tverdota 1987.

[5] Lengyel 1996:75.

[6] Németh 1973: 649.

[7] Németh 1973: 649.

[8] Lengyel 1996: 77.

[9] Németh 1973: 650.

[10] Németh 1989: 83.

[11] Németh 1973: 650.

[12] Németh 1989: 83.

[13] Németh 1973: 650.

[14] Németh 1973: 650.

[15] Németh 1973: 650.

[16] Németh 1973: 650.

[17] Németh 1973: 650-651.

[18] Németh 1932: 72.

[19] Németh 1932: 74.

[20] Németh 1932: 75.

[21] Németh 1973: 651.

[22] Németh 1935: 149.

[23] Németh 1935: 151

[24] Weimer 1999: 101

[25] Németh 1935: 150

KARAFIÁTH JUDIT

A cég

Németh Andor és Koestler Artúr Barátsága

Egyszerre vagyok szerencsés és nehéz helyzetben. Feladatom azért látszik könnyűnek, mert a kétszemélyes "cég" mindkét tagja részletesen írt a másikkal való kapcsolatáról. Németh Andor visszaemlékezéseit *A szélén behajtva* című kötetében olvashatjuk, Koestler Artúr pedig *A láthatatlan írás*ban örökíti meg Németh Andorhoz fűződő negyedszázados barátságának főbb momentumait. Másrészt viszont megnehezíti a kettőjük közötti kapcsolat értékelését az a tény, hogy e két önéletrajz mellett nemigen találtam más forrást, amit felhasználhattam volna, hacsak nem egy-két említést kortársakkal készített interjúkban vagy egy-két Koestlernek szentelt cikket. Ily módon viszont, egyéb korabeli visszaemlékezések hiányában, kénytelen vagyok csak a Németh és Koestler által írt szövegekre támaszkodni a kettőjüket összefűző barátság felidézésekor.

Ezen a ponton viszont belépnek mindazok a bizonytalansági tényezők, melyek az önéletrajz műfajában szükségszerűen felmerülnek. A híres le-jeune-i önéletrajzi paktumnak megfelelően én mint olvasó elfogadom, hogy amit az önéletrajz mond, az mind igaz, noha mindketten tudjuk, a szerző is meg én is, hogy ő bizony kihagyott egyes részeket, vagy áthelyezett súlypontokat, én pedig gyanakvásomat félretéve elfogadom a naiv olvasó szerepét.

De még ez a bizonytalanság sem lenne probléma abban az esetben, ha a két írás azonos súlycsoportba tartozna az önéletrajzi írás műfaján belül. Létrejöttük körülményei azonban nagyon is eltérnek egymástól. Németh Andor életének utolsó két évében írta, illetve diktálta visszaemlékezéseit, már nagybetegen, amint azt *A szélén behajtva* című kötet sajtó alá rendezője, Réz Pál megjegyzi. Nem valószínű, hogy publikálásra szánta volna írását, legalább is nem azonnali közlésre gondolhatott. Lehet, hogy csak a felejtés ellen védekezett, és nyersanyagnak szánta valami nagyobb emlékirat későbbi megjelentetéséhez. Maga a kor sem kedvezett a memoárírásnak, s ki tudja, mennyi belső öncenzúra akadályozta meg abban, hogy a hírhedt antikommunista Koestlerről többet vagy melegebben szóljon. Koestler viszont nem az élete végén, betegen, megviselten, hanem a *Sötétség délben* világhírűvé vált szerzőjeként vet számot életével. A *Nyílvessző a végtelenbe* című visszaemlékezését negyvenhat éves korában írta, tehát 1951-ben, *A láthatatlan írás*t pedig egy évvel később: mondhatnánk, szinte egy időben Némethtel. Visszaemlékezései irodalmi igénnyel készültek, tudatosan csoportosított és megszerkesztett tényanyag felhasználásával. A kétkötetes önéletrajzzal Koestler mérleget készít életének első harmincöt évéről, és pontot tesz politikai szereplésének végére: úgy is mondhatnánk, hogy a komisszárból átváltozik jógivá. Maguk az életrajzok 1940-ig követik életútját. Mint egy interjúban 1979-ben elmondta, amióta 1940-ben letelepedett Angliában, az élete már egyáltalán nem érdekes; de reméli, hogy az viszont érdekes, amit ír.[1]

Próbáljuk meg tehát rekonstruálni azt a barátságot, mely a XX. század e két jelentős alakját, Németh Andort és Koestler Artúrt mintegy negyed évszázadon keresztül összefűzte.

1. A cég

Ismeretségük a bécsi évekre nyúlik vissza: "Még iskoláskoromban olvastam a lapban egy-két novelláját, és úgy éreztem, hogy ez a legkülönlegesebb és legkifinomultabb magyar próza, ami

valaha is a kezembe került. Németh egy kicsit olyan, mint valami magyar Kafka, de ebben az időben - 1921-ben - Kafka még gyakorlatilag teljesen ismeretlen volt, és sem Németh, sem én nem olvastuk a műveit."[2] - emlékezik Koestler. Mint írja, összesen két embernek írt rajongó levelet életében : Thomas Mann-nak és Némethnek. Németh azonnal válaszolt, és arra kérte, hogy látogassa meg az irodájában. "Első találkozásunkkor a szerkesztőségi szobában megmutattam neki a költészet terén tett serdülőkori erőfeszítéseim eredményeit. Németh jóindulatú kétkedéssel olvasta végig őket. Egyetemi éveim alatt egyre gyakrabban találkoztunk, s a tíz év korkülönbség lassan elveszítette jelentőségét."[3]

Mi az oka annak, hogy Németh és Koestler így egymásra találtak? Alighanem a két kiemelkedő intellektus, a fogékonyság minden újra, az érdeklődés az irodalmon kívüli területek iránt is, a közös munkára való hajlandóság és nem utolsósorban a fáradhatatlan vitakészség.

Koestler megfogalmazásában így fest kettőjük barátsága:

"Korábban már röviden említettem Némethet; most kissé hosszabban kell beszélnem róla, mert a következő tíz évben intim és bizarr barátság kötött össze minket, amely egyformán magában foglalt irodalmi együttműködést, a lét abszurd oldalának hasonló szemléletét és közös nyomort. Budapesti tartózkodásom alatt, később pedig Svájcban és Párizsban mindvégig elválaszthatatlanok maradtunk, s közös barátaink csak úgy neveztek bennünket: a cég..."[4]

A cég elnevezés még többször előfordul Koestler könyvében, egyszer például akkor, amikor a József Attilával való közös barátságukról beszél: "bizonyos értelemben ő is a cég tagja volt, mert megbíztuk, hogy írja meg a készülő darab dalainak magyar változatát"[5] (A *Bar du Soleil* című színdarabról van szó, melyet Koestler írt németül és Németh Andor fordított magyarra).

A cég szót, bár nagyon kerestem, sehol sem találtam Németh Andornál. Ugyanerről az eseményről ő így számol be: "Mi különben akkor prezumptív szerzőkként szerepeltünk, a lapok már jelezték, hogy a mi színdarabunkkal nyílik meg a Belvárosi Színház a jövő szezonban. Ezekre a hónapokra nem túlságosan emlékszem, de arra igen, hogy ugyanebben az időben jelentkezett Pesten egy fiatal zongoraművésznő, Arányi Baba, aki felvitt Attilát és engem a Svábhegyre vacsorázni."[6] Prezumptív, azaz: feltehető, várható, vélhető. (Egyébként, mint tudjuk, végül is a Belvárosi Színház mégsem adta elő a darabot.) Nem szorul kommentárra az a különbség, mely a "cég" és a "prezumptív szerzők" között feszül, és az sem, hogy egy potyavacsora nagyobb jelentőséget kap, mint a Koestlerrel való barátság és együttműködés annak budapesti tartózkodása idején.

2. Egymásról

A *Költői közjáték* című fejezetben három portré színesíti az önéletrajzot: József Attiláé, akinek Koestler több versét is lefordítja a kötetbe, Karinthy Frigyesé és Ignotus Pálé. De még mielőtt a visszaemlékező rátérne a húszas-harmincas évek irodalmi életének bemutatására és az anyanyelvük börtönébe bezárt magyar írók elszigeteltségének taglalásába - ne felejtsük, hogy művét angolul írta, nem magyar közönségnek -, Németh Andor figurája már eleve plasztikusan kirajzolódik, zsenialitásával és hibáival együtt. "Németh volt a leginkább barokk személyiség, akivel valaha találkoztam. Fiatal korában nemzedéke legkifinomultabb prózaírójaként tartották számon Magyarországon. Az volt a tragédiája, hogy orvosolhatatlan lustasága, a maga elé állított túlságosan magas mérce és az ismertség iránti teljes közönye következtében soha

egyetlenegy regényét sem fejezte be."[7]

Valamivel később így ír: "Németh egyszerűen nem tudott elutasítani vagy gyűlölni, és tökéletesen hiányzott belőle mindennemű ambíció. Udvariasan és türelmesen unta az embereket, és nem emlékszem egyetlenegy esetre sem, amikor felismerhetően utált volna valakit. Magától értetődő dolognak tartotta, hogy a Föld reménytelenül abszurd hely, s az egész képtelenségre csak megvonta hajkorpás vállait."[8]

Koestler diagnózisával tökéletesen egybevág Németh Andor önjellemzése. "Gyakrabban is írhattam volna a lapba (a Literarische Welt-be), de lusta voltam hozzá."[9] Leírja például, hogy József Attila tanácsára pszichoanalitikushoz fordul, Rapaport doktorhoz, akihez két évig jár. De, mint megállapítja, "Az analízis voltaképpeni célját, hogy kedvem legyen dolgozni, mégpedig komolyan dolgozni, nem értük el."[10] Rapaport "azt se nagyon szerette, hogy Szegőékhez járok ebédelni, és nem fizetek az ebédekért. Ezt én magam is éreztem, és ezért, bár mindennap náluk étkeztem, folyton úgy ültem le, mint akit odakényszerítettek az asztalhoz, és desszertet nem fogadtam el, hogy miért, azt nem tudom. Mintha az már túlzás volna"[11] - írja ugyancsak önkritikusan Németh, s ezzel mintegy igazolja Koestler meghatározását: szent élősdi vagy élősdi szent.

Koestler kritikai megjegyzései ellenére nem hiszem, hogy sokan lennének, akik nagyobb szeretettel írtak volna Németh Andorról, jobban méltatták volna kiemelkedő kvalitásait, és érzékletesebben ábrázolták volna szeretetreméltó egyéniségét.

Találnánk-e bárhol nagyobb elismerést, mint Koestler e mondatában? "Ismét úgy éreztem, hogy minden lustasága és nemtörődömsége ellenére közelebb áll az igazán fontos dolgok megértéséhez, mint én, s hogy tétlen életigenlésének valami megfoghatatlan módon több értelme van, mint annak, ahogyan én szüntelenül rúgkapálok és küszködöm."[12]

Mert éppúgy, mint ahogyan Németh Andor tudatában volt a saját lustaságának és elhanyagolt külsejének, a hiperaktív Koestler maga is ismerte saját gyengéit, köztük sokakat, még a barátait is taszító modorát.

Lássuk először, hogyan ír Németh Koestlerről:

Berlinben, egy német író előadása után: "A vita során Koestler is felszólalt, elképesztő pökhendi módon és fölényesen."[13]

"A nyár derekán felbukkant Koestler. Körülbelül három hónapot töltött itt. Engem rettenetesen idegesített."[14]

A kortársak is hasonlóan számolnak be vele való találkozásaikról:

"Moszkvából jövet és a spanyol polgárháborúba tartva (...) néhány napra kiszállt Pesten Arthur Koestler, pihenőül egy kicsit lenézni szülővárosát"[15] írja nem kis iróniával Vas István.

Vezér Erzsébet szerint Koestler nem sok rokonszenvet gerjesztett barátaiban, és ezt ő maga is elismerte.[16] Másrészt azonban megjegyzi, hogy Koestler melegebben írt Németh Andorról, mint viszont.[17]

A két önéletrajz összevetésekor nekem is ez volt az érzésem. Nem anynyira azért, mert Németh szóvá teszi Koestler arroganciáját - hiszen ezt Koestler is megtette Németh Andor hibáival -, hanem mert nemigen találunk dicséretet vagy pozitív jelzőt. Sehol egy utalás Koestler képességeire, sehol egy elismerő mondat barátja előzékenységéről vagy éppen anyagi támogatásáról. Szinte csak a "barátom" szó utal kettőjük kapcsolatára.

Íme néhány példa Németh visszaemlékezéseiből a Koestlerrel való találkozásairól:

Jól érzi magát Berlinben, Koestler kis kétszobás garzonlakásában lakik, barátja az egyik szobát a rendelkezésére bocsátotta. Vasárnaponként, amikor nem kellett a szerkesztőségbe járni, "szép kirándulásokat tett velem."[18]

(Párizsban) "Este eljött értem Koestler, hogy megmutassa nekünk Párizst. (...) Pár nappal később még nagyobb utat tettünk, kirándultunk Ermenonville-be megtekinteni Rousseau sírját."[19]

"Koestlerrel folytattam a barátságot. . Akkor jelent meg spanyolországi fogság-naplója franciául, és rettentő boldog volt, hogy Térive, a Temps kritikusa egy egész tárcát szentelt a könyvének. Egyszer-másszor vacsorát rendezett nekünk kis garzonlakásában."[20] Koestler főzött.

Az olvasó számára természetesen azok a részek a legérdekesebbek, melyekben mindkét szerző ugyanarról az eseményről számol be. Ilyen Koestler lugánói tartózkodása és Németh Andor megérkezése. Míg Koestler hosszan ír arról, hogy meghívója és barátja között milyen titkos affinitás érzékelhető már találkozásuk első pillanatában, és hogy ő, a racionális kívülálló, ehhez képest csak barbár, Németh röviden elintézi a látogatást, de megjegyzi, hogy megérkezésének másnapján a szállásadónő Koestlerre panaszkodott.

Koestler így ír: "Hazafelé leginkább én beszéltem. Maria és Németh hallgatott. Nem volt szükségük szavakra. Egymásra pillantottak, nem fürkészően, inkább felismerőn, aztán hátradőltek, pihentek, és türelmesen viselték létezésemet, amely lassan annyira sokadrangúvá lett, hogy egyre elszántabban és kétségbeesettebben locsogtam, mert úgy éreztem, másként egyszerűen szétfoszlanék (...) mindketten beszéltek egy nyelvet, amelyen én csak bömbölhettem vagy dadoghattam. A dadogó, hebegő idegeneket a görögök - tudjuk - úgy nevezték: barbár."[21]

Ugyanerről a találkozásról Németh így számol be: "A következő évben levelet kaptam Koestlertől, hogy utazzam Svájcba, Caslanóba, egy Kloepfer Mária nevű hölgyhöz, akinél lakik. Én kaptam a meghíváson."[22] Németh azon nyomban el is utazik Svájcba. Luganóban Koestler és a meghívó hölgy várja, s együtt utaznak villamossal Caslanóba. Németh így folytatja a beszámolót: "Másnap reggel a háziasszonyom azzal fogadott a reggelinél - Koestler még nem volt jelen -, hogy ő halálosan unja már Koestlert, és lám, most még magát is a nyakamra hozta. Én erre azt feleltem, hogy sajnálom, hogy így történt, de hiszen vissza is mehetek. Ezen aztán ő sértődött meg, és sírva fakadt. Mikor Koestler megjelent, rögtön összevesztek egymással - nyilván valami politikai kérdésen."[23]

És még egy idézet, mely a pénzügyekkel kapcsolatos. Németh így ír: "Még egy napra emlékszem, amelyet együtt töltöttem Attilával és Koestlerrel Berényék villájában. Hangulatom nagyon fanyar volt pillanatnyilag, mert már két hónapja tartoztam a lakbérrel a háziasszonyomnak, s az már nagyon szorongatott, Koestler pedig éppen el akart pályázni Pestről A Párizsi Áruház-as Balog Laci adott neki pénzt útiköltségre. Most azonban, mikor Koestler

látta, hogy milyen rossz a hangulatom, hirtelen egyebet gondolt, félrehívott, és a kezembe nyomta a jegy árát. - Majd szerzek máshonnan - mondotta. Erre megnyugodtam, és Attila kérésére ötször-hatszor eljátszottam Berényék zongoráján Bartók *Medvetánc*át. A verset néhány nappal ezután írta Attila."[24]

Érdemes ezt az epizódot kiemelnünk, mert a kettőjük közötti barátság éppen egy pénzadomány miatt szakadt meg. Talán soha nem fogjuk megtudni, kinek van igaza: Koestlernek-e, aki azt állítja, hogy egy jelentős összeget elküldetett Németh párizsi szállodájába, vagy Némethnek, aki másnap hazautazott Budapestre.

"Kapcsolatunk szörnyű jelenettel ért véget, amely máig kísérti emlékeimet"[25] - vetíti előre Koestler a barátság megszakadását a Költői közjáték fejezetben; magára a fájó eseményre csak a könyv végén tér ki. "Utolsó találkozásunkra, amelyről nem is sejtettem, hogy az utolsó lesz, 1946-ban egy párizsi szállodában került sor. A háború utáni első párizsi látogatásomkor történt"[26] - írja. Ekkor Koestler már hat éve el volt vágva a világtól, Angliában élt. Amikor Párizsba érkezett, éppen a tetőfokára ért a *Sötétség délben* körüli felhajtás és felzúdulás.

"Mámorító volt és egyben keserű csalódás is, mint minden valóra vált ábránd ; egyszerre voltam részeg és másnapos. Ez részben megmagyarázza, hogy Némethtel való utolsó találkozásunkkor hogyan történhetett olyasvalami, amitől egy huszonöt éves barátságnak vége szakadt."[27] Koestler elmeséli, hogy akkor készültek előadni a *Bar du Soleil* új változatát (a régi, melyet Németh fordított magyarra, elveszett. Az újat, melynek címe *Twilight Bar*, Jean Vilar készült színre állítani).

"Némethék a próbák kellős közepén érkeztek. Koestler a próbák és tárgyalások miatt csak röviden tudott velük találkozni, és kétszer is el kellett halasztania a következő találkozást. A harmadik napon Németh nyugodtan és lágyan ezt mondta nekem: Nézd, nem kell mentegetőznöd. Juci és én mindent megértettünk. A mi helyzetünk nem változott. A tied igen. Egészen természetes, hogy túlságosan elfoglalt vagy, és nem tudsz találkozni velünk. Csak azért hívtalak, mert reméltem, hogy egy sürgős, gyakorlati dologban segítségemre leszel. Még hevesebben kezdtem mentegetőzni, de tudtam, hogy ami történt, orvosolhatatlan."[28] Majd Koestler így folytatja a kínos jelenet leírását:

"Ott ültünk egymással szemben a félhomályban, elfelejtettem meggyújtani a lámpát, s csak akkor jutott eszembe, amikor már egészen besötétedett. Olyan volt, mintha halott barátságunk ravatalánál beszélgettünk volna. Beszéltem Angliáról, a villámháborúról, a politikai jövőről, de neki mindez nem jelentett semmit. A kisvárosról beszélt, ahol éltek, meg a Juci készítette táskákról. Az elmúlt hat évben egy sort se írt. Minek? Ő csak magyarul tud írni. Ki fordítaná franciára? És ugyan ki lenne az, aki kiadja?"[29]

Németh pénzt kért, hogy félévig megélhessen, s megvethesse végre a lábát. Különben nincs más választásuk, mondta: vissza kell menniük Budapestre.

"Mondtam neki, hogy Budapestre menni öngyilkosság lenne. Az oroszok egyre fokozták fojtogató szorításukat a csatlósországokon; mindenki gyanús, aki Nyugaton élt, s aki gyanús, elveszett. Németh egyetértett velem."[30] Mint írja, Koestler másnap elküldte a pénzt. A szállodában azt mondták, hogy Németh visszautazott Budapestre.

"Ehhez nem nagyon lehet bármit is hozzátenni. Németh még egy üzenetet sem hagyott nekem,

és soha többé nem hallottam felőle"[31] - állapítja meg szomorúan Koestler, s így búcsúzik ifjúkora nagy hatású szellemi élményétől:

"Fiatalkorunkban reménnyel teli szívvel alapítottuk meg a céget. Dr. Rappaport, Németh pszichoanalitikusa így kommentálta az eseményt: >Az irodalmi partnerség két olyan ember kapcsolata, akik egymásban látják az apjukat.< Ebben az esetben Németh volt számomra az irányító, számára pedig én voltam a gondviselő. Amikor a párizsi hotelszobában utoljára találkoztunk, ennek a kapcsolatnak már csak egyik oldalát lehetett feltámasztani. Ez szolgálhat mentségemül, ha van értelme mentségről beszélni egyáltalán. Freud írja valahol, hogy az apa halála az ember életének legkritikusabb eseménye, de sehol nem említi, hogy ez az esemény bekövetkezhet többször is."[32]

Így állít méltó emléket a világhírű Koestler Artúr a sajnálatos módon homályban maradt Németh Andorhoz fűződő barátságának. Többet nem is lehetne hozzátenni.

Jegyzetek

[1] *L'Express*, 1979 február. Idézi Phil Casoar. In: Arthur Koestler: *Ouvres autobiographiques.* Édition établie par Phil Casoar, Paris, Laffont, 1994, 9.

[2] Arthur Koestler: *A láthatatlan írás.* Fordította: Makovecz Benjamin. Bp., 1997, Osiris, 188.

[3] Uo.,188. (egyébként 14 év volt közöttük)

[4] uo., 187.

[5] uo., 201.

[6] Németh Andor: ii>A szélén behajtva. Válogatott írások. Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Bp., Magvető, 1973, 661.

[7] *A láthatatlan írás.*, 187.

[8] Uo., 189.

[9] *A szélén behajtva*, 652.

[10] Uo., 650.

[11] Uo., 651.

[12] *A láthatatlan írás*, 329.

[13] A szélén behajtva, 655.

[14] Uo., 671.

[15] Vas István: *Miért vijjog a saskeselyű?* Budapest, Szépirodalmi, 1981., II. 334.

[16] Vezér Erzsébet, NV, 1984, 1240.

[17] Uo.

[18] *A szélén behajtva*

[19] Uo.

[20] Uo.

[21] *A láthatatlan írás*, 344-345.

[22] *A szélén behajtva*

[24] Uo., 661-662.

[25] *A láthatatlan írás*, 187.

[26] Uo., 481.

[27] Uo., 481.

[28] Uo., 482-483.

[29] Uo., 483.

[30] Uo., 484.

[31] Uo., 484.

[32] Uo., 485.

Veres András

Kalandorok játékos vállalkozása

Koestler és Németh „nagyvárosi" történetei

1.

Két kalandor talált egymásra, amikor Koestler Artúr és Németh Andor barátok lettek. Igaz, Németh csak a kultúra világában volt otthon, kalandozásai erre korlátozódtak. Ezzel szemben Koestler nem maradhatott ki a rettenetes 20. századi történelem egyetlen valamirevaló politikai fordulatából sem. Egy helyütt azt írja, hogy a tökéletes Ügy iránti sóvárgás az "Ügyek Casanovájává" tette, de ennyi joggal akár az Ügyek Don Quijotéjának is nevezhette volna magát. Az őt űző nyugatalanság szentimentális természetű inkább, mint romantikus - egyszerre archaikus és modern: a megváltás módozatait keresni egy közösség vagy nép, de akár az emberiség számosabb része számára. A Budapest és Bécs között ingázó, panziókban élő nagypolgári család egyetlen, szükségképpen magányos és szenzibilis gyermekeként Koestler szinte predesztinálva volt arra, hogy nyitott legyen a kollektivista kihívásokra.

Először a húszas évek elején Bécsben, a cionista egyetemi mozgalomban talált közösségre, ennek hatására 1926-ban megszakította mérnöki tanulmányait, és kivándorolt Palesztinába. Az ott eltöltött három év végül teljes kiábrándulással végződött, s amikor a német Ullstein-lapok immár neves tudósítójaként megtehette, hasonló hirtelen elhatározással tért vissza onnan. A Nobel-díjas De Broglie-val készített, feltűnést keltő interjúja a liberális lapkonszern berlini központjába, a tudományos rovatszerkesztői székbe segítette őt. 1931-ben a Zeppelin léghajóval utazó északi-sarki expedíció tagja, s csaknem ezzel egy időben belépett a német kommunista pártba, ellensúlyt keresve a rohamos náci térnyeréssel szemben. A következő években (jóllehet külföldről jött) beutazhatta a Szovjetuniót, megismerkedhetett Közép-Ázsia képtelenül nyomorúságos viszonyaival is. De a hit olyan mértékben vakká tette, hogy az ott tapasztaltakból csak annyit vont le tanulságul: "másutt jobban fogjuk csinálni" - azaz nem az orosz példa miatt, hanem az orosz példa ellenére kell megvalósítani a kommunizmust. Időközben Hitler hatalomra került, s ez alapjaiban változtatta meg Koestler életét, immár nem utazgató német állampolgár volt, hanem politikai menekült.

A Szovjetunióban tett utazás után, s életének újabb, még veszedelmesebb kalandokban bővelkedő szakasza előtt, mintegy kivételes adományként töltött el Koestler hosszabb és nyugodalmasabb időt Budapesten 1933-ban. Németh Andor vezette be a budapesti szellemi életbe, mutatta be Karinthy Frigyesnek és József Attilának. (Koestler éles szemmel ismerte fel József Attila világirodalmi jelentőségét, később megkísérelte angolra fordítani, s amikor eljutott hozzá halálhíre, ő írta a legmegrendítőbb nekrológot.)[1] Nemcsak barátság fűzte Németh Andorhoz, hanem közös üzleti vállalkozás is (mint maga nevezte utóbb önironikusan, "cég"-et alapítottak). Az 1930-as évek elején színdarabokat és bűnügyi elbeszéléseket írtak együtt, amelyek nem hozták meg a remélt sikert; a detektívtörténetek teljes kiadására csak 1997-ben került sor.[2] Talán nem kellene újabb évtizedeket várni Koestler Artúr és Németh Andor közös műveinek értelmezésével. Rövid írásomban a bűnügyi elbeszéléseikhez fűznék néhány észrevételt.

2.

A Nagyvárosi történetek címen megjelent kötet öt novellát tartalmaz. Csupán kettőről bizonyítható, hogy közösen írták (*A Sanda Kandúr. Hajsza egy mesterhegedű körül, Kérem a következő urat*). A másik három történet esetében legfeljebb valószínűsíthető, hogy Koestlernek is köze lehet hozzájuk (*A Sárga Kimonó, A 313-as akta, A kék szappanhab*). Sajnos az első két szöveg értékéből is levon, hogy az alapötlet nem a két szerzőtől származik. Emlékirataiban Németh Andor részletesen beszámol *A Sanda Kandúr* megszületésének körülményeiről:

"Financiális helyzetem kilátástalan volt. [...] Volt egy Hadik-beli ismerősöm, dr. Baron Gyula, aki egy orvosi lapot szerkesztett, s akinek néha írtam egy-egy cikket. Ez a barátom, aki rendkívül elmés ember volt, és vetekedett Karinthyval a kecskerímek szerkesztésében (ő találta ki ezt a remek kis versikét: >A padláson egy pipás császkál, nyílván ez a csipás Pascal!<), egyszóval, ez a rendkívül ötletes Baron Gyula egyszer elmesélt nekem két detektívregény-témát. Az egyik egy hegedűművészről szólt, akinek egy nagyon érdekes Stradivari hegedűje van. Egy szélhámos el akarja rabolni, de nem erőszakkal, hanem előbb hipnotizálja a hegedűművészt. Elhiteti vele, hogy az ő Stradivari értéktelen, ócska hegedű. A művész erre nem törődik többé a hegedűvel, és mikor a szélhámos ellopja, nem csinál kázust a dologból, mert nem hiszi, hogy az olyan értékes. Mondott egy másik témát is, egy fogorvosról, aki úgy gyilkolja meg az áldozatát, hogy valami mérget helyez a plombája alá.

Én felajánlottam Baron Gyulának, hogy megírom ezeket a regényeket, miután ő úgysem ér rá ilyesmikkel foglalkozni, én viszont hivatásos író vagyok; adjon ő nekem egy kis heti összeget, hogy ne kelljen más dologgal foglalkoznom közben, amíg a regényt megírom, és ha majd elhelyezem, a neki járó részesedésen kívül visszaadom az előleget is. Baron Gyula elfogadta az ajánlatot. Néhány hétig minden héten jelentkeztem nála a megbeszélt ötven pengőkért. Mikor aztán megunta az ötven pengőket, és én még mindig nem készültem el a regénnyel, beszüntette a pénz folyósítását. Úgy emlékszem, hogy mikor először beszéltem meg Baronnal ezt a két témát, Koestler Artúr barátom jelen volt a döntő megbeszélésen. Koestler akkoriban Palesztinában tartózkodott, és csak egy-két napra látogatott fel Pestre. De emlékszem, hogy mikor a kávéházból hazamentünk, rögtön azt mondta, hogy a regénytéma tényleg nagyon jó, és ő is megpróbálja megírni. Azzal visszautazott Palesztinába. Én végül mégis megírtam a megbeszélt regényt, érdekes pszichoanalitikus motívumokkal. [...]

Visszatérve mármost a hegedűregényhez, odaadtam a kéziratot Déry Tibornak, hogy vigye el Berlinbe Koestlernek. A regény már meg is jelent, sőt magyarra is lefordították, és Baron vagy másfél évvel később, mikor egyszer a Pesti Hírlap képes mellékletében meglátott egy folytatást, jött rá, hogy kijátszottam. Baron erre ünnepélyesen fölkeresett a lakásomon, akkor a Pannonia utcában laktam, és egy nyilatkozatot íratott alá velem, amelyben elismerem, hogy a regényt az ő témájából írtam, igaz, hogy tudtával és beleegyezésével, de heteken át felvettem tőle bizonyos összegeket, és nemcsak ezeket nem fizettem vissza, de a kettőnk között megállapított részesedési arányt sem, és egyáltalán nem tudattam vele, hogy a regény megjelent. A nyilatkozat aláírása után azt mondotta, hogy ő a maga részesedéséről lemond, ahhoz azonban ragaszkodik, hogy a tőle kapott összegeket, ha mégoly kis részletekben is, de múlhatatlanul fizessem vissza. Végül kijelentette, hogy ezzel a nyilatkozatával soha élni nem fog, a magam részéről tehát meg nem történtnek tekinthetem az egész ügyet, ha megállapodásunknak eleget teszek."[3]

Az idézett szöveg is megérdemelne (úgy is, mint bűnügyi történet) némi értelmezést, mert betekintést enged Németh Andor életvezetési gyakorlatába, meggyőzhet zseniális üzleti érzékéről: nem ő fizet a mástól kapott ötletért, hanem még ő kér rendszeres apanázst a kidolgozásért. Fény derül benne arra is, hogy a Palesztinából egy-két napra Pestre fel-felránduló Koestler (aki olykor Berliben érhető el) még élelmesebb, hiszen Németh nyakába varrja magát,

és részesedést kér barátja üzletéből. Ugyanakkor munkakapcsolatuk valamiképp homályban marad, hiszen Németh maga írja meg a regényt, mégis németből kell visszafordítani. Végül bepillantást nyerünk Németh praktikus esztétikai ízlésébe is, különös tekintettel arra, ahogy Baron "remek kis versiké"-jét ünnepli.

Koestler önéletrajza csak részben oszlatja a homályt: "Valahányszor Palesztinából, s később Párizsból Budapestre látogattam, egymás társaságában töltöttük az idő legnagyobb részét. Egyik ilyen látogatásomkor Németh egy detektívregény ötletével állt elő. Utolsó palesztinai évem unalmas óráiban megírtam a történetet, de túlságosan melodrámai lett. Három évvel később Németh pénzszűkében volt, újraírta a sztorit, és elküldte nekem, de most meg nagyon is emelkedettre sikerült a dolog. Most én írtam át, és kettőnk nevében elküldtem a második legnagyobb német magazinnak, a *Münchener Illustriert*ének. Így született meg a cég.

Ekkoriban Berlinben éltem, és épp kidobtak Ullsteinéktől. Németh arra fordította honoráriuma felét, hogy meglátogatott, és nálam maradt két-három hónapig. Megírtuk egy következő detektívtörténet szinopszisát és egy filmforgatókönyvet is. Egyiket sem sikerült eladnunk, de nagyszerű mulatság volt egy üveg bor mellett elvitatkozni egy-egy teljességgel eszement és jelentéktelen részleten. [...]

A cég egyéb terveiből szintém semmi se lett. [...] A magyar sajtó nem érdeklődött turkesztáni cikkeim iránt, mert bár nem voltak kifejezetten politikai jellegűek, kiérződött belőlük a Szovjetunió iránti szimpátia.[4] Az egyetlen írás, amit el tudtam adni, a boharai emír háreméről szóló történetecske volt. Pénzünk elfogyott. Végül néhány detektívtörténetet sikerült kiizzadnunk bizonyos ponyva-folyóiratok számára, hogy ki tudjuk fizetni a lakbérünket. Kedvenc kávéházunk apró asztalainál írtuk meg őket, egymásnak háttal ülve, miután gondosan kiosztottuk egymás között a fejezeteket. Németh magyarul írt, én németül, de mivel mindketten beszéltük a nyelveket, ez nehézséget nem okozott. Egészen kellemes elfoglaltság volt, amíg tartott, de ismét be kellett látnunk - először még Berlinben kényszerültünk rá -, hogy irodalmi együttműködésünk eredménytelen."[5]

3.

Az öt detektívtörténetet egybegyűjtő 1997-es kötet címe, a *Nagyvárosi történetek* valószínűleg Réz Páltól származik, akinek *A szélén behajtva* című Németh Andor-válogatáshoz írt utószavában szerepel: "Németh a bécsi Atlantis-ból átcsöppen a budai Hadik-ba; élvezi a társaság intellektuális játékait, a szerelmi viszonyokat és viszályokat, a látszólagos felelőtlenséget; folytonosságot igyekszik építeni múlt és jelen között. -Irodalmi szegénylegény-, fordítások után futkos, ha nincs munkája, naphosszat a kávéházban üldögél és vitatkozik, szakmányban diktálja >világvárosi regényké--it, könnyű kalandokba bonyolódik, mohón bújja a legújabb francia, angol, német, amerikai verseskönyveket, regényeket, esztétikai és filozófiai munkákat."[6]

Réz Pál szövegében a kifejezés (a "világvárosi regényke") természetesen idézőjelbe van téve, s valójában zárójelet jelez, nem átvételt. Ugyanis a "cég" bűnügyi történetei kialakult konvenciót követnek abban, hogy a színhely mindig világváros: London (sőt - mint az *A kék szappanhab* alcímében olvasható - "Nagy-London Soho nevű külvárosa"), Párizs, valamint Budapest és Bécs (*A Sanda Kandúr*). Valójában a színhelyek megválasztása közömbös, kivéve az utolsó esetet.

Jelentősége van a műfaji bizonytalanságnak is. Réz Pál kifejezése (a "regényke") sokkal találóbb, mint a Németh Andor által emlegetett regény. Ugyanis valamennyi történet rövid és

kevéssé bonyolított, ismét csak az egy *Sanda Kandúr*t kivéve. Azokat a műfaji konvenciókat követik, amelyek a két háború között Európában divatos bűnügyi történeteket jellemzik, érintetlenül az amerikai naturalista és "keménykötésű" iskola (Hammett, Chandler) újításaitól.

Mindegyik írás középpontjában mintegy feladványként áll a bűneset, amely csak egyetlen esetben mindennapos tolvajlás (*A kék szappanhab*), a többi történetben - ahogy illik - rendkívüli. *A Sanda Kandúr. Hajsza egy mesterhegedű körül* bonyodalma arra épül, hogy először káprázatnak tűnik az értékes hegedű eltűnése, később azonban valóban ellopják. A Kérem a következő urat esetében már a kiinduló helyzet rejtélyes: a színpadon előadás közben hal meg a színész, méghozzá méregtől, s kézenfekvő, hogy a szerepe szerint neki kávét felszolgáló másik színész legyen a fő gyanúsított, de mégsem ő a tettes (az olvasó is azért szurkol, hogy ne ő legyen az). A *Sárga Kimonó* bonyolultabb, de ötlettelenebb gyilkolási módot mutat be: a kávéházi énekessel saját zongorája végez, melybe elektromos drótot vezettek, s így az átmenetileg villamosszékként működik. A 313-as akta viszont meglehetősen régimódi cselekménybonyolítással él: a gyanúsított kémnőnek mindig sziklaszilárd az alibije, ám a fontos államtitkokat mégis mindig ellopják.

A keresztrejtvényhez hasonló klasszikus bűnügyi történet két alappillére: a rendkívüli Feladvány és a nem kevésbé rendkívüli Megfejtő. A Feladvány annál jobb, minél különösebb és rejtélyesebb; ám a különösség nem a bonyolultat jelenti, hanem a váratlant, a meglepőt (ami utólag persze mindig egyszerűnek tűnik). A keresztrejtvény megfejtést igényel, nem kalandot. Ezért a mese bonyolításában a késleltető erők szerepe elsősorban a megfejtés szellemi (nem pedig fizikai) akadályozása. A szálak összekuszálása, a gyanúsítottak megsokszorozása, a bűnügy körülményeinek egyenrangúsítása a fő cél.

Mindez együtt valamelyest korlátozza a cselekmény terét (mint a klasszicista drámában): míg a kalandok száma szinte tetszés szerint növelhető, a feladvány lehetséges ismeretlenjeinek száma erősen korlátozott. Sherlock Holmes történetei nem véletlenül rövidek (*A sátán kutyája* az egyik kivétel az életműben, s a műfajtól idegen kalandokkal növeli meg jelentősen a szöveg terjedelmét). A "cég" bűnügyi történetei betartják a konvenciót - ezért "regényké"-k inkább, mint regények.

Abban viszont eltérnek a hagyománytól, hogy lemondanak a zseniális és egyben különc mesterdetektív típusáról. A *Sanda Kandúr, Hajsza egy mesterhegedű körül* rejtélyét egy dr. Kondor nevű rendőrfogalmazó fejti meg (igaz, ebben szerepet játszik az is, hogy nem akármilyen segítséget kap). A Kérem a következő urat történetében a gyanúsított színésznőbe szerelmes újságíró, Henry Laval jön rá a turpisságra. A *Sárga Kimonó* esetében ugyancsak újságíró derít fényt az ügyre (aki a nyomozással megbízott rendőrfelügyelő barátja). A 313-as akta fondorlatos fordulataiban a detektív és újságíró barátja példás összjátéka vezet eredményre. *A kék szappanhab* meséje abban is rendhagyó, hogy egy éles eszű kamaszfiú döbben rá a turpisságra.

Annyiban érvényesül persze az eredendő konstrukció, hogy a Megfejtő egyetlen fegyvere a logika, amely - végső soron - intuitív módon nyilvánul meg. Conan-Doyle kettős szereposztása (a mesterdetektív és hűséges famulusának duettje) azért volt telitalálat, mert egymás mellett tudta megjeleníteni a látszatok mögé hatoló és a látszatoknak mindig lépre menő tudatot. A keresztrejtvényhez hasonló bűnügyi történet csak statikus hősöket tud mozgatni, mert a hősei valójában funkciók, nem jellemek. Csaknem lehetetlen megoldani, hogy a detektív "fejlődjék": azaz először elhiggye a látszatokat, később viszont átlásson rajtuk. Az "előbb" és "utóbb" értelmezése csupán a rejtvényfejtés folyamatán belül, az eredmény (a megoldás megtalálása)

felől végezhető el.

Sajnos a "cég" detektívnovelláiban a megfejtők kezdetben annyira bambák, hogy teljesen érthetetlen: mitől változnak később agyafúrttá. Az egyetlen kivétel *A kék szappanhab* inverz eljárása: kamaszfiú hőse, Johnny (aki egyben elbeszélője is a történetnek) az első pillanattól okosabb annál, mint amilyennek mondja magát, és mint amilyennek környezete látja őt. Így feladványfejtő képessége nem ébreszt kétségeket.

4.

Az öt bűnügyi történetből kettő tér el a szokványtól. Az egyik a már sokat emlegetett *A kék szappanhab*, a másik *A Sanda Kandúr*. A továbbiakban az utóbbit mutatom be kissé részletesebben.

Németh Andor nem pontosan idézi fel emlékirataiban az eredeti ötletet, vagy ha igen, a kidolgozás mindenképpen eltér attól. A címben szereplő Sanda Kandúr egy bécsi lokál neve. Itt találkozik dr. Kondor rendőrfogalmazó bécsi barátjával s egyben kollégájával, s itt lesz figyelmes egy különös jelenetre, amely mintegy elindítja a megfejtéshez vezető úton. A történet négy nagyobb egységre szegmentálható.

Az első: Spohr János hegedűestje a budapesti Vígadóban. A koncert második részében - miután a szünetben fogadta a látogatók üdvözlését - a hegedűművész észreveszi, hogy kicserélték hegedűjét. A nyomozás azzal a meglepő eredménnyel végződik, hogy a művész tévedett: hangszerét - az értékes Guarneriust - azonosítja a biztosító társaság is.

A második rész: Spohr lelkileg belebetegszik a dologba, s pszichoanalitikushoz fordul. A terápiát végző dr. Bárány György arra az eredményre jut, hogy a budapesti koncert alkalmával a művész megpillantotta a közönség soraiban azt a nőt, aki korábban kis híján tanítványa lett, s akibe valójában szerelmes. Miközben szíve mélyén kicserélte volna feleségével, vágyát kivetítette hegedűjére, s így támadt az a kényszerképzete, hogy a hangszerét cserélték el.

A harmadik rész: a lelki egyensúlyát visszanyert Spohr Bécsben ad koncertet, s ismét kitör a botrány, mert azt állítja, hogy ellopták hegedűjét. De a bécsi rendőrség - szemben a budapestivel - elismeri igazát. Éppen a budapesti Orvosegyesületben tart előadást dr. Bárány a Spohr-esetről (persze név nélkül meséli el kollégáinak a szakmai szempontból különösen érdekes történetet), amikor értesül a bécsi fejleményről, s ezek igen kínosan érintik mind őt, mind a fiatal pszichoanalitikus tudományt. Szorult helyzetéből úgy vágja ki magát, hogy a budapesti és bécsi történés nem állhat fent egyidejűleg, s hogy melyik érvényes a kettő közül, azt eldönteni már nem az ő kompetenciája.

Mindhárom részben szerepet kap dr. Kondor rendőrfogalmazó is, aki hivatalból van jelen a budapesti koncerten. Szinte az első pillanattól gyanakszik a különc Nikolics Miklós professzorra. Felkeresi lakásán, ahol a professzor hasonló módon viselkedik vele, mint a hegedűművésszel a koncert szünetében: elhiteti vele, hogy tüzet adott neki, s ég a cigarettája, holott valójában mindez nem történt meg. Később édesnek ismerteti el vele a keserű teát is, de itt - ahogy maga a professzor értelmezi - "kis rendezési hiba" csúszik be a kísérletbe: a rendőrfogalmazó ugyanis szacharint tett közben a teájába, s így az valóban édes. Utóbb kiderül, hogy e különös kísérlet mintegy megismétlése és egyben kulcsa a mesterhegedű körüli bonyodalomnak.

De ahhoz, hogy dr. Kondor ráébredjen az igazságra, még sok más útbaigazító jelre van szüksége. Véletlenül tanúja lesz egy gyanús produk- ciónak és jelenetnek a Sanda Kandúr lokálban, s ösztönösen megérzi, hogy ott rejtegetik az igazi hegedűt. Amikor Spohr felesége öngyilkos lesz, maga Nikolics professzor küld táviratot utána, melyben a szacharin eset rendezési hibájára figyelmezteti.

A negyedik rész a megfejtés fordulatokban gazdag kibontása. A hegedűművész valóban "pszichikai merénylet áldozata" lett: Nikolics a szünetben hipnotizálta őt, ezért hitte azt, hogy elcserélték hegedűjét. Ám a professzor boszorkánymester ugyan, de nem tolvaj. Valójában "kis rendezési hiba" történt ebben az esetben is: a budapesti botrány után Spohr felesége - attól tartva, hogy férje labilis lélekállapota anyagi romlásukhoz vezet - kicserélte a hegedűt, hogy felvehesse a biztosítási pénzt. Az igazi hangszert egy rokonának ajándékozta, így került az a Sanda Kandúrba.

Az "érdekes pszichoanalitikus motívumok", amelyekre Németh Andor utal emlékirataiban, valóban nem mondhatók szokványosnak a két háború közötti bűnügyi irodalomban. De (számomra legalább) igencsak meglepő és tálányos fordulat, hogy a mélylélektan valamennyi korabeli irányzatát jól ismerő és a maga neurózisát terápiával kezeltető két szerző mégis meglehetősen kétes szerepet szán itt a pszichoanalitikus gyakorlatnak. Más szóval kiszolgáltatják a látszatnak a programszerűen látszatok mögé pillantani kívánó fiatal tudományt. Csak találgatni tudom lehetséges indítékaikat. Talán írói bosszúállás volt a mélylélektan képviselőinek túlzott magabiztosságáért vagy másért. Az sem lehetetlen, hogy a tréfa részének vélték ezt is; nem gondolva arra, hogy valaki is komolyan veheti az abszurditásba csomagolt kritikát.

Dr. Bárány persze nem téved, amikor pszichikai természetű okot sejt a hegedűcsere kényszerképzete mögött. Az a feltételezése is megalapozott, hogy a budapesti koncerten a művészt felzaklatta a szeretett nő látványa. De diagnózisa (legalábbis a bécsi fordulat után) pontatlannak bizonyul, s így az általa nyújtott gyógyjavallat is megkérdőjeleződik. Amikor a budapesti Orvosegyesületben (alig leplezett) kritika éri őt, az érdemi válasz helyett üres szofisztikába menekül. (Más kérdés, hogy logikai szempontból tulajdonképpen ekkor is igazat mond.) Az olvasónak az a benyomása támadhat, hogy a behelyettesítés nemcsak a beteg rávezetésében lehet a terapeuta eszköze, hanem a maga érdekérvényesítő életvezetésében is.

5.

A *Nagyvárosi történetek* indítékai közt a két szerző szorult anyagi helyzete mellett játékos kedvük is számításba jöhet. Nem véletlen, hogy Koestler is, Németh Andor is magától értetődően írt róluk emlékezéseiben, bár egyikük sem tekintette irodalmi munkássága centrumának. Kétségtelen, Koestler még előtte volt akkor szépprózai életműve megteremtésének, Németh Andor pedig íróként előbbre tartott ugyan, mint Koestler, de nem igazán tartott sehová sem. A *Sanda Kandúr* nem szokványos detektívtörténet, hanem kísérlet egy újszerű, a mélylélektant is a nagyközönség látókörébe, "helyzetbe" hozó bűnügyi novella létrehozására. Sajnos felemás eredmény született, a szöveg nincs elég jól megírva, irodalmi értékkel nem bír. Az öt szövegből egyedül *A kék szappanhab* mutat valamelyes esztétikai kvalitást, bűnügyi történetnek viszont ez a leggyatrább.

Németh Andor irodalmi újraértékeléséhez bizonyára nem ezek a "nagyvárosi regénykék" adják a megfelelő muníciót. De kultúrtörténeti szempontból nem akármilyen csemegék.

Jegyzetek

[1] Koestler, Arthur: Ein Toter in Budapest. *Das Neue Tage-Buch* (Paris-Amsterdam) [1939. május 13.] Kötetkiadás: Bokor László, Tverdota György (szerk.) *Kortársak József Attiláról*, II. kötet (1938-1941), Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. 1227-1230. Igen találó Koestler sommás jellemzése is József Attiláról: "Egyfajta huszadik századi Villon volt, kinek mind élete, mind pedig költészete korának két csalfa pólusa: Marx és Freud körül forgott, s halálában mindkettő áldozatának is tekinthető." Koestler, Arthur: *A láthatatlan írás*(Makovecz Benjamin fordítása), Osiris Kiadó, Bp., 1997. 195.

[2] Koestler, Arthur-Németh Andor: *Nagyvárosi történetek.* Polgár Kiadó, Bp., 1997.

[3] Németh Andor, Emlékiratok, in Uő, *A szélén behajtva.* Válogatott írások, sajtó alá rendezte: Réz Pál, Magvető Könyvkiadó, Bp., 1973. 648-649, 651-652.

[4] Ez eshetett 1933-ra, az említett hosszabb budapesti tartózkodás idejére.

[5] Koestler, Arthur: *A láthatatlan írás*, 190, 208.

[6] I. m. 761.

Mihályi Gábor

Barátság nehéz időkben

Németh Andorra emlékezve

Németh Andor szüleim barátja volt. Nevelt fiához, Kassai Györgyhöz engem fűzött régi barátság. Így aztán gyerek-státusomból kifolyólag barátom édesapjával nem alakult ki semmiféle szellemi kapcsolatom. Viszont Németh Andor nevelt fián keresztül - anélkül, hogy erről tudtam volna - közvetetten hatott nézeteimre, olvasmányaimra. Például a második világháború elején, még Franciaországban Kassai hatására bennem is feltámadt az Istenkeresés igénye Ez az én Istenkereső spiritualizmusom - gondolom - közvetett lecsapódása lehetett Németh kereszténység-zsidóság-vallás iránt akkoriban ébredő érdeklődésének. Az isteni gondviselésbe vetett bizalmunk azonban csakhamar el is párolgott Franciaország összeomlásával. Maradt Churchill, De Gaulle.

Ebben az írásomban nem Németh Andor irodalmi műveit szándékozom elemezni, ezt elvégzik nálam avatottabban a kor irodalomtörténészei, esszéírók, költők, akik Németh Andort írásai, kritikusi, szerkesztői munkássága, versei alapján fedezték fel a maguk számára. Én a személyes emlékeimet próbálom rögzíteni, felidézni, amit értelemszerűen senki sem tehet meg helyettem.

Bécstől Bogdányig

Németh Andor már édesapámnak, Mihályi Ödönnek jó barátja volt. Valamikor a húszas évek elején találkozhattak még Bécsben, amikor Németh Andor a hadifogságból, a "fekete kolostorból" szabadulva, Párizsból hazatérve kiszállt az osztrák fővárosban a Pestre tartó vonatból, és - talán önmagának is váratlanul - ott is ragadt. Magyarországon éppen győzött a Kommün, a baloldali érzelmű, a kommunista eszmékkel akkoriban rokonszenvező 27 éves fiatalember a bécsi követségen talált állást. A politika cselszövéseiben járatlan, a hivatali munkára fel nem készült követségi titkárként tette, amire képes volt. Nem akadályozhatta meg, hogy Horthy különítményesei ki ne rabolják a követséget.

A Kommün bukása után néhány évig a *Bécsi Magyar Újság* munkatársa. Déry Tibor visszaemlékezése szerint a megszállott olvasó hírében álló Németh Andor meglepő lelkiismeretességgel végzi szerkesztőségi munkáját, híreket szerkeszt, publicisztikát, interjúkat készít, sokat utazik, tudósításokat küld. A maga által is terjesztett, tétlenségéről szőtt legendákkal ellentétben később is, világ életében kötelességtudó, lelkiismeretes munkás volt. Nem állt mögötte jómódú család, így mindenkor pénzt kellett keresnie, meg kellett élnie. Amikor tehette, valóban sokat olvasott, de a szabad percekért, órákért keményen dolgoznia kellett.

Ha voltak is fenntartásai, Kassák vonzásának Németh sem állhatott ellent. Bekapcsalódott Kassák Bécsbe exportált *Ma* című lapjának a szerkesztésébe. Itt ismerkedhettek meg Mihályi Ödönnel.

Apám, akit egy kassai napilapban közreadott háborúellenes publicisztikai írásai miatt eltanácsoltak a piarista gimnáziumból, Pesten fejezte be középiskolai tanulmányait. A fővárosban ifjú költőként Kassák köréhez szegődött, első, aktivista ihletésű versei a *Ma* hasábjain jelentek meg. A Tanácsköztársaság idején már legjobb barátja, Márai Sándor is Pesten

van. Lelkesen üdvözlik a forradalmat, kapnak is valamiféle instruktori megbízatást. A velencei tanács munkáját kellene tollukkal segíteniük. A megmaradt levelek tanúsága szerint apámat megdöbbentette, hogy a helyi aktivistákat mennyire nem hatja át a forradalmi idealizmus.

Megvallom, nem sikerült tisztáznom, hogy az olyan értelmiségi fiatalok, mint Németh Andor, apám, Márai Sándor vagy az e körhöz kapcsolódó Sinkó Ervin számára mit is jelentett a kommunizmus, mit értettek meg belőle. Utólag már csak azért is nehéz ezt tisztázni, mert a fennmaradt levelek, visszaemlékezések tanúsága szerint elsősorban saját műveik fogadtatása, íróvá válásuk sikerei, kudarcai foglalkoztatták őket. Feltételezhető, Kassák személye és nézetei számottevően közrejátszottak világnézetük, a kommunizmusról vallott elképzeléseik kialakításában. Mint tudjuk, Kassák már a Kommün idején összekülönbözött Kun Bélával. Íróink romantikus lelkülettel forradalmároknak hitték magukat, a húszas évek elején még bízhattak a világforradalom eljövetelében, ami számukra a kizsákmányolás megszűntetését, a szegénység felszámolását, a társadalmi egyenlőség megteremtését jelenthette. De mindenekelőtt a művészet forradalmárainak, a különféle avantgárd mozgalmak támogatóinak, csodálóinak vallották magukat. Kassák tanítványaiként el is jegyezték magukat az aktivista költészettel, ahogy azt apám is tette a húszas évek elején. Ami némi bizonyossággal elmondható, nem voltak ideológusok, nem is követték beható figyelemmel a mozgalmon belüli ideológiai harcokat. És ami a legkevésbé érdekelte őket, az maga a mozgalom volt. Nem is voltak kaphatók arra, hogy taggyűlésekre járjanak, és mozgalmi aprómunkát végezzenek. Ez nem költői, írói feladat - vélték.

A családi legendák szerint apámat Kassán a húszas évek elején azért zárták ki a pártból, mert taggyűlés helyett teniszezni ment anyámmal. Azt pedig a mozgalomban még kevésbe fogadták volna el, hogy az anyámmal kötött házassága érdekében apám felhagyott a szabad értelmiségi életformával, és elvállalta, hogy a család több száz holdas bogdányi birtokán fog gazdálkodni. Bogdány egy kis szlovák falu Kassától ötven kilométernyire, északra, ahol a község szélén kerttel, gyümölcsössel övezett kúriaszerű házban laktunk. Látható jómódban, de villany még nem volt. Két lovas bricskán jártunk át a szomszédos Körtvélyesre, Lesznai Annáékhoz. Náluk mindig volt vendég, főként festők meg írók. Akik azóta a magyar irodalom, illetve a művészettörténet nagyjai lettek.

Bogdányban is szinte állandó volt a vendégjárás. Természetesen nemcsak arról volt szó, hogy szüleim unatkoztak ott, misszió is volt a szerte sodródott baloldali közéleti emberek, írók, művészek összetartása. Ebben a munkában apám jelentős szerepet vállalt. E vendégjárás sorában így töltött nálunk, 1929 áprilisában két hetet - immár Pestről érkezve - Németh Andor és Déry Tibor is. Ezeknek a napoknak az emléke, maradványa egy géppel írt újság, a *Bogdány és vidéke*, amit a házigazdák és vendégek írtak, állítottak össze. Ebben a lapban tréfás, ironikus hangnemben többek között szólnak a járhatatlan bogdányi utakról, amelyeket szánt szándékkal nem hoznak rendbe, hogy elriasszák a nem kívánt dekadens, "sémita" vendégeket, akik egyre nagyobb számban lepik el a falut. De szó esik a lapban a vendégek nagyszabású, soha meg nem valósuló írói terveiről is.

Időközben a húszas évek derekán világossá válhatott, hogy a világforradalom reménye elhamvadt. Sztálin eldöntötte, a forradalmi erőket most már arra összpontosítják, hogy felépítsék a szocializmust egy országban, Oroszországban. Magyarországon a bethleni konszolidáció sikerrel járt, a baloldali érzelmű, gondolkodású emberek számára is elviselhető életkörülmények teremtődtek. A változások következtében az emigráns értelmiség számottevő része hazatért. Ezt tette Déry, Márai, Lesznai Anna. Németh Andor is. Sőt, maga Kassák is. A *Nyugat* újra szellemi központtá vált, most Babits, Kosztolányi, Karinthy, Móricz lettek a hazai szellemi élet vezérei.

Apám számára is nagyon fontossá vált, hogy a *Nyugat*ban írjanak az új verseskötetéről.

Feltételezem, hogy a világpolitikai fordulat hatott apám gondolkodására. Különös módon bármennyire nem szerette a falusi életet, Bogdány jót tett költészetének. Kassákkal valamelyest megromlott a viszonya, a mester feltehetően nem tartotta nagyra apám költészetét, aki Bogdányban letelepedve szakított az aktivista irállyal, a központozás nélküli hosszú sorokkal, az igésített, kifacsart főnevekkel. Mából visszatekintve, Illyés útját követve szép, szomorú verseket írt a bogdányi sárról, a vidéki élet unalmáról, a reménytelenségbe fulladó paraszti életről. Jellemző, hogy levélben fel is vette a kapcsolatot Illyéssel, aki válaszában dicsérte az új verseket. Szó volt róla, hogy apám legújabb verseskötetéről ő ír a *Nyugat*ba.

Horváth Zoltán - Budapest

Négy évvel apám váratlan, tragikus halála után - egy autóbaleset áldozata lett - 1933-ban felköltöztünk Budapestre. Anyám rövidesen újra férjhez ment, ezúttal Horváth Zoltánhoz, aki akkor a Pantheon Könyvkiadó főmunkatársa volt.

A régi barátságok újraszövődtek, többek között Déry Tiborral és Németh Andorral is. Mindkettőjükkel halálig tartó, összejáró barátság alakult ki. Némethék esetében fontos összekötő kapcsot jelentett Juci néni, a két Szegő lány egyike, akit - mint azt Déry visszaemlékezésében olvashatjuk - Németh Andor úgy vett el, hogy elfelejtett a nászéjszakára hazamenni. A hölgy, akinél Németh Andor az éjszakát töltötte jó humorú, művelt polgárasszony volt. Nálunk azonban áspiskígyó hírében állt, akivel nem szabad érintkezni. Gondolom, Németh Andornak már évek óta viszonya volt Jucival, és a házasságkötésnek már nem volt különösebb érzelmi jelentősége. A bohém írástudó szerepének része vőlt, hogy nem veszi komolyan a szexuális hűség nyárspolgárinak ítélt követelményét.

Nemcsak baráti, de munkakapcsolat is kialakult Horváth Zoltán és Németh Andor között. Akkoriban Németh a maga nagy erudíciójára támaszkodva sorra írt élvezetesen olvasmányos, regényes történelmi életrajzokat, többek között 1936-ban*Kegyenc* címmel egy Teleki László-életrajzot. Ezt Zoltánnal közösen hozták létre.

Horváth Zoltán számára is fontos kérdés volt a forradalom ügye. 18 évesen Kúnfiékkal együtt lelkesen csatlakozott a magyar októberi forradalomhoz. De az 1919-es kommünt már nem érezte magáénak, és az októbristákkal ő is Bécsbe emigrált, és csak a bethleni konszolidáció után tért haza, amikor az emigráns lét értelmét vesztette. De nem vállalt politikai szerepet. A szociáldemokraták úgynevezett Peyer-paktumát elfogadhatatlan kompromisszumnak tekintette, ahogy Teleki sem vállalta az óvatos deáki politikát. Horváth értelmezése szerint Teleki azért lett öngyilkos, mert felismerte, hogy amit ő követel Deákkal szemben, a forradalom folytatását, az járhatatlan út, az emberek csak szavakban támogatják követeléseit. Valójában már nem akarnak újabb felfordulást.

Németh Andorék 1939-ben követtek bennünket a párizsi emigrációba. Horváth Zoltán az Anschlusst, Ausztria bekebelezését követőn felismerte, hogy Magyarországról menekülni kell. Mi Prága 1939. tavaszi megszállásának napján hagytuk el az országot.

Már nagy létszámú magyar kolónia élt odakint. Mindannyian Franciaország szerelmesei, csodálói voltak, nem tudva azt, hogy két Franciaország létezik. Van a felvilágosodás, a francia forradalom, az írók, költők, művészek Franciaországa, de létezik a szűk látókörű, ostoba, önző, sovén, idegengyűlölő polgárok Franciaországa is. Nem volt könnyű felismerni, hogy most éppen

az utóbbiak, a Daladier-k, a Lavalok, a Pétainek Franciaországa van hatalmon, akik szívük legmélyén Hitlerrel tartottak volna, és csak a másik Franciaország nyomására indultak háborúba, amikor már nem tehettek mást.

Horváth Zoltán Párizsban betársult egy kulturális javakat exportáló agentúrába. Ez az ügynökség elsőszámú feladatának tekintette, hogy az emigráció magyarjainak eladható írásait, grafikáit, karikatúráit főként külföldön terjessze. A bolt ment is volna, csak éppen a tulajdonosok nem számoltak Hitler hadainak előrenyomulásával. Sorra vesztek el a Dániába, Norvégiába kihelyezett munkákra fizetendő honoráriumok. Hollandia, Belgium és Franciaország lerohanásával végérvényesen csődöt mondott az egész vállalkozás. A Párizshoz közeledő németek elől menekülni kellett, Némethék meg sem álltak a Földközi-tenger partjáig, egy Cassis nevű kis helyiségben telepedtek le, és vészelték át a nehéz időket.

Mi egy Chamonix környéki tüdőszanatóriumban kötöttünk ki, ahol anyám már egy-két hónapja feküdt, mivel régi TBC-je kiújult. Nem volt mit tenni, vissza kellett térni Magyarországra, ahol akkor Franciaországhoz képest még többé-kevésbé normális állapotok uralkodtak. Zoltán fantasztikus energiáinak köszönhetően ez a hazatérés jó döntésnek bizonyult, a nyilas érában Zoltánnak sikerült hamis iratokat gyártó irodát nyitnia. Az innen származó papírok segítségével sikerült a miénken kívül a fiának, rokonoknak, jó néhány barátnak az életét megmentenie.

A háborús nyomorúságot átvészelve Némethék is hazatértek. Többen, de mindenekelőtt két barát is sürgette hazatérésüket, Horváth Zoltán, a szociáldemokrata párt vezetésének szürke eminenciásaként Németh Andorra szerette volna bízni a pártja által támogatott, finanszírozott, *Kortárs*nak keresztelt kulturális folyóirat szerkesztését. A másik barát, Déry viszont, az alakuló *Csillag* szerkesztését kínálta neki.

Németh Andor érthető módón a *Csillag* főszerkesztését választotta. Tudni lehetett, hogy a két lap közül az utóbbi lesz a jelentősebb. Az elismert baloldali írók ákkoriban a kommunista párttal rokonszenveztek, és várható volt, hogy majd a *Csillag*hoz viszik kéziratait. Csak az nem volt előre látható, hogy a koalíciós idők szabadsága időleges. Amikor bekövetkezett 1949-ben a sztálinista fordulat, a *Csillag* tényleges vezetése olyan keményvonalas kommunisták kezébe került, mint Méray Tibor majd Király István. Németh egyszercsak azt vette észre, hogy egy olyan lapnak a szerkesztője, amelynek kultúrpolitikai, irodalmi koncepciójával nem ért egyet. 1950-ben végül úgy döntött, miután számos megalázó helyzetbe került, lemond a főszerkesztői titulusról, és nyugdíjba vonul.

Horváthnak természetesen rosszul esett, hogy barátja nem mellé állt. Pláne, hogy Németh Andorék hazahozatala érdekében egészen odáig menően angazsálta magát, hogy - hírek szerint -, anyagi segítséget is szerzett a hazatérés költségeinek a fedezésére. Csakhogy hamarosan kiderült, hogy az SZDP Kassáknak ajánlotta fel folyóiratuk, a *Kortárs* főszerkesztői stallumát. Németh Andor itt Kassák mellett eleve a második ember szerepébe szorult volna. Igen kevés eséllyel arra, hogy az autoriter költő-vezér mellett érvényesíteni tudja a maga elképzeléseit. Nota bene, Németh rosszabbul járt volna, ha a *Kortárs*at választja. Azt a lapot már egy évvel korábban, a munkáspártok úgy nevezett egyesülése után megszüntették, hogy Németh a *Csillag* elhagyására kényszerült.

A sztálini évek

A háború utáni évek féldemokráciájának a felszámolása után 1949-ben nálunk is kezdetét vette a sztálini terror, a rettegés korszaka. A Rajk-per nyitánya után sorra csuktak le, ítéltek el, részben

ki is végeztek baloldaliakat, szociáldemokratákat, sőt kommunistákat is. Horváth Zoltánt, akit Rákosi különlegesen veszélyes embernek tartott, még e periódus elején, 1949 nyarán tartóztatták le. Ő még azon kevesek közé tartozott, akiknek a lecsukását hírül adták. Egy lakonikus kommüniké annyit közölt, hogy leleplezték imperialista ügynök voltát. A többiek csak eltűntek máról holnapra. Valahogy sejtetni engedték, hogy az illető valójában az imperialisták ügynöke volt. A kinnlevők fantáziájára bízták, hogy valamiféle racionális magyarázatot keressenek. Így csukták le a baloldali szociáldemokrata csoportosulás teljes vezérkarát. Egy ember kivételével. Hogy az illetőt miért nem, ez esetben is csak találgathatlunk.

Bennünket, Horváth Zoltán családját iszonyú tragédiaként ért a letartóztatása. Anyám nem volt egészséges, az orvosok kímélő életmódot írtak elő számára. Ő itt maradt teljes anyagi bizonytalanságban. A barátok, ismerősök széles köre egyszerre csak eltűnt, ha tehették, nem ismerték meg. Megörtént, hogy a neves orvosprofesszor, akadémikus, aki addig anyámat kezelte, és akivel privátim is összejáróban voltak, egy koncerten nem ismerte meg anyámat, holott mellette ült. Félt. Féltette önmagát, pozícióját. Ez nem volt egyedülálló, kivételes eset. Ez volt a viselkedési norma. A sztálini, rákosista diktatúra terrorja el akarta szigetelni a letartóztatottak hozzátartozóit, hogy ne tudódjon ki, az illető férjét, fiát, gyerekét ártatlanul tartóztatták le.

Minden félelem ellenére mégis voltak néhányan - nem is akárkik - Fischer Annie, Szabolcsi Bencéék, Déry Tiborék és Németh Andorék, akik kitartottak anyám mellett. Horváth Zoltán megírta a régi barát emlékét idéző szép cikkében, hogy letartóztatása másnapján Németh Andor felkereste anyámat, az ő Dusikáját, és úgy folytatta a beszélgetést, mintha mi sem történt volna. Igaz, ezek a barátok hihették, hogy elég nagy nevek ahhoz, hogy nekik nem eshet bántódásuk. Alapjában azonban saját erkölcsi kódexükkel, emberségükkel nem fért össze, hogy cserben hagyják anyámat. Még pénzt is adtak össze, hogy anyámat havi támogatásban részesítsék.

Horváth Zoltán az utolsók között csak 1956 májusában szabadult Rákosi börtönéből. Németh Andor ekkor már három éve nem volt az élők sorában. Baráti adósságát Horváth Zoltán végül tíz évvel később, *Lírai emlékezés*ében ércnél maradandóbb írással törlesztette, amikor is egész alakos, élethű szobrot emelt Németh Andornak. Mire ez az írás egy évvel később megjelent, már ő ült le az égi mezőkön barátja mellé a karosszékbe, hogy folytassák - mintha mi sem történt volna - az abbahagyott beszélgetést.

Jó lenne hinni, ahogy ezt az antropozófusok vélik, akik nemcsak a túlvilági életben hisznek, hanem abban is, hogy kellő koncentrációs képesség esetén, beszélgetni lehet az eltávozottakkal. Horváth Zoltán egy alkalommal elpanaszolta a közös barátnak, Pethő Andrásnak (ő alapította a halála után róla elnevezett, nemzetközi hírű mozgásterápiai intézetet), hogy mennyire fájlalja, hogy a börtönből szabadulva Németh Andort már nem találta az élők sorában, és hogy a régi beszélgetéseket már nem lehet folytatni.

- Én pedig éppen tegnap beszélgettem Bandival - válaszolta Pethő, olyan nyugalommal, mintha ez a világ legtermészetesebb dolga lenne. Horváth persze tudott Pethő antropozófus voltáról, ezen a válaszon mégis annyira meglepődött, hogy nem kérdezte meg, mit is beszéltek.

Németh Andor és Pethő András barátsága igen régi keletű volt. Párizsban, az emigrációban a társaság tagjaként a fura figurák sorába tartozott, tízezer történet kapcsolódott a személyéhez. Élete, munkássága egy külön kötetet érdemelne. Minden bizonnyal komoly része volt Németh Andor spirituális érdeklődésének a felkeltésében.

FERENCZI LÁSZLÓ

Németh Andor történelmi trilógiája

1938-39-ben, Németh Andor három könyvet adott ki: Mária Teréziáról, Metternichről és III. Napóleonról. Műfajukat tekintve regényes életraj- zok vagy történelmi regények, szereplői nem fiktív személyek, hanem az európai történet ismert alakjai. Kronológiai sorrendben elbeszélt történetek, amelyekben az államférfiúi tevékenység és a magánélet eseményei szorosan összekapcsolódnak.

Fejtő Ferenc, egy II. Józsefről szóló könyv szerzője, kritikájában megjegyzi, hogy Strachey óta olyan szellemes könyvet nem olvasott, mint a *Mária Terézia*. Strachey a két világháború közt rendkívül népszerű angol szerző, Szerb Antal is becsülte. A viktoriánus kor frivol, felelőtlen bírálóját, őszintén szólva olvashatatlannak tartom, de Fejtő hasonlata jelzi, hogy sokra becsülte Németh Andor könyvét. Ő egyébként Mária Terézia és II. József jobbágykérdéssel kapcsolatos vitájában a királynő álláspontját tartja haladóbbnak, amellyel túl messzire ment volna II. József szemében. Évtizedekkel később egy angol történész, Vangerman azt állítja, hogy II. József azért vonta vissza rendelkezéseit, mivel hívei az uralkodó szándékán messze túlhaladtak.

E rövid kitérő után visszatérek a műfaj kérdésére. A biográfia besorolása vitatott, a *Párhuzamos életrajzok* írója, Plutarkhosz nem tártotta magát történetírónak, és a múlt század nagy francia történetfilozófusa, Aron, szintén nem tekintette a biográfiát történeti diszciplínának. De a szaktörténészek sem fukarkodtak biográfia írásával, elég csak Marczali Henrikre hivatkoznom, akivel Németh Andor vitatkozik Mária Terézia-könyvében, vagy a francia Jacques Bainville-re, akinek nevét mindenképpen - de valószínűleg egy-két könyvét is - ismerte Németh. Ugyanakkor a történészek zöme, a 19. század utolsó harmadáig a történetírást a múzsák gyermekének tartotta, és ha a 20. század elején Angliában Bury ki is jelenti, hogy a történetírás tudomány, és semmi köze sincs a szépirodalomhoz, Clio ellentámadása nem váratott magára, angol szakmai körökben sem. A 19. század nagy német történésze, a ma is megkerülhetetlen Mommsen, a költői képzeletet a történetírás alapvető feltételének tartotta. (Az agg Mommsen az elsők közt kapott irodalmi Nobel-díjat.)

A két világháború között óriási divatja volt a történelmi személyiségekről szóló életrajzoknak, ugyanúgy, mint a művészekről szólóknak. Elég csak André Maurois-ra hivatkozni, aki megírta Shelley és Disraeli életrajzát, és akinek Anglia-történetét Németh Andor fordította magyarra, vagy Stefan Zweig, E. Ludwig számos életrajzára. A névsor tetszés szerint bővíthető, én csupán a teljesen elfelejtett Vághidy Ferenc kitűnő Wellington-biográfiájára hívnám fel a figyelmet.

Semmi szokatlan nem volt abban, hogy Németh Andor Mária Terézia, Metternich és III. Napóleon életrajzát megírta. (Az utóbbi írása közben fordította magyarra a francia Aubry erőteljesen császárellenes, rojalista szemléletű III. Napóleon-életrajzát.)

A műfaji problémákat jeleztem ugyan, de számomra sokkal fontosabb, hogy 1938-39-ben, nem sokkal a II. világháború kirobbanása előtt írt három könyvével Németh Andor összefüggő történeti trilógiát alkotott. A Mária Terézia-könyv mögött még csak - kimondottan az abesszin háború áll, a Metternich könyv mögött - kimondatlanul, utalásszerűen - az Anschluss és a müncheni egyezmény is.

A három könyv száz-százötven év történetét mondja el, három életrajz segítségével. Mária

Terézia, Metternich és III. Napóleon központi figurák, ha nem is egyenlő súlyú és hatalmú alakok, akiknek politikai tevékenysége meghatározó Európa történetében.

A történet 1711-ben kezdődik, amikor I. József halála után Károly kénytelen feladni spanyol királyi ambícióit, és visszatérni Bécsbe, és közép-európai Habsburg uralkodóvá válni. A történet 1870-71-ben végződik, III. Naóoleon bukásával, a német császárság kikiáltásával, és a Habsburgok végleges kiszorulásával Németországból. A szűkebb történet kezdődhet 1740-ben, amikor Nagy Frigyes porosz király a német hegemónia megszerzése érdekében megtámadja Mária Terézia birodalmát, és véget ér ténylegesen Metternich bukásával és Bismarck felemelkedésével, Sadowával és Sedánnal.

Van egy rejtett történet is, amely vissza-visszatérően átszövi a három kötetet: másfél évszázad francia külpolitikájának bírálata.

A spanyol örökösödési háborút követően az agg XIV. Lajos Anglia döntőbírói szerepét észrevéve rádöbben arra, hogy a csaknem két évszázados francia-Habsburg ellentétek anakronisztikusakká váltak. Ugyancsak ő tiltakozik az ellen, hogy a brandenburgi nagyválasztó felvehesse a porosz királyi címet. Erről nem beszél Németh Andor, de mintha utalna rá. Beszél viszont Fleury bíborosról, aki másfél évtizeden keresztül a francia politika irányítója volt, és aki akarata ellenére viszi bele országát a Mária Terézia elleni háborúba a porosz király oldalán. Fleury királyával, és a francia uralkodó körök más személyeivel szemben gyengének bizonyul, éppen úgy, mint harmadszázaddal később Talleyrand, aki Napóleonnal ellentétben már 1805-1806-ban az erős Ausztriát Franciaország létérdekének tekinti. III. Napóleon osztrák politikája pedig teljesen katasztrofális, Németh Andor idézi az angol nagykövetet, aki a császár kérdésére, hogy mi baj van vele, azt válaszolja, hogy kiszámíthatatlan. Ez a kiszámíthatatlanság vezet Sedanhoz, a német császárság kikiáltásához, és ahhoz, hogy Ausztria, azaz, akkor már Osztrák-Magyar Monarchia Németország uszályába kerül. A másik oldalról Németh Andor jelzi a Habsburg-ház külpolitikai fordulatát. A francia szövetség megteremtője Kaunitz, a francia szövetséget folytatni, illetve megújítani akarja, akárcsak Metternich. Mindketten a párizsi követség éléről lesznek a külügyek irányítói. Metternich felesége - ezt Németh többször is hangsúlyozza - Kaunitz unokája. Az eredmény: Mária Terézia lánya XVI. Lajos, I. Ferenc lánya Napóleon felesége lesz. (De az előbbinek életét, az utóbbinak pozícióját a Habsburgok nem tudják megvédeni). Metternich utódai Sadowa előtt hiába próbálkoznak a francia szövetség életrekeltésével.

Mindhárom könyv vezérfonala a forradalmaktól való irtózás, és a legitimáció dicsérete. Metternich valóságismeretét dicséri, és nem győzi hangsúlyozni Németh Andor, hogy idejében észrevette, hogy a bitorlók, I. Napóleon, Lajos Fülöp, III. Napóleon illegitimitásuk miatt bukásra vannak ítélve. Németh Andor nem vitatja Metternich nézetét: a forradalom egy állam erőforrásait emészti fel.

Talán némi kommentár szükséges most. 1938-39-ben Európa vezető államai: Németország, a Szovjetunió és - a ki tudja miért, nagyhatalomnak tekintett - Olaszország forradalmi államnak tekintik magukat. Vezetői pedig vagy illegitim módon kerültek hatalomra, vagy a hatalom megszerzése után szakítottak a legitimitással. Reménykedett Németh Andor abban, hogy Metternich megfigyelése a 20. században is érvényes? Sajnos, semmit sem tudok e trilógia hátteréről. Önéletrajzának posztumusz publikált fejezeteiben semmi sem olvasható ezekről a könyvekről. A legcélszerűbb volt őket elfelejteni. Már csak azért is, mert Németh Andor azt írja Metternichről - egyébként helytállóan -, hogy 1812 után úgy tartott az orosz hegemóniától, mint korábban Napóleonétól. 1945 után ez nem kívánatos asszociációkat kelthetett volna.

Meglepő következtetések vonhatók le Németh Andor könyveiből, talán a szerző szándéka ellenére is.

Metternichnek 1815 után Talleyrand hiányzott. Mert ugyanúgy a francia-osztrák szövetséget képviselte, és mert ugyanúgy a legitimitás szószólója volt, mint Metternich. Ellenfelek is voltak: mert Talleyrand zseniális húzásának volt köszönhető, hogy Sándor cárral együtt visszahozták a Bourbonokat, és ezzel megakadályozták azt, hogy Mária Lujza netán régens legyen, amit Bécs szívesen vett volna. De Talleyrand és Sándor gyorsabbak voltak, a manővert, amit Németh csak megemlít, Ferrero részletesen leírja az *Újjáépítés* című, 1940-ben Párizsban megjelent könyvében. Ellenfelék voltak akkor is, amikor a bécsi kongresszuson a legitimitásra hivatkozó Talleyrand megakadályozza osztrák kollégáját abban, hogy megtartsa Napóleon sógorát nápolyi királynak. De egyek voltak abban, hogy éppen a legitimizmusra hivatkozva próbáltak ellenállni a porosz és orosz hatalmi törekvéseknek, egyfelől, másfelől minden felforgató törekvésnek. Napóleon száz napja súlyos következményekkel jár. Németh Andor leírja, hogy Waterloo után a szövetséges hatalmak már mint legyőzött országgal bántak Franciaországgal, 1814 tavaszán nem tekintették annak. (A Waterloo után elvesztett területeket 1919-ben sem kapta vissza). A francia-osztrák szövetség felbomlott, ami Metternich helyzetét gyengítette. És a Waterloo után visszatérő XVIII. Lajos a rojalistákat már nem tudja megfékezni, kiprovokálja és elfogadja Talleyrand lemondását. Metternich sztár lesz 1815 és 25 között, de elvi szövetséges nélkül.

A másik meglepő következtetés szintén Metternich személyével kapcsolatos. Bismarck akkor győzött, amikor Metternich megbukott. Igaz, 1848. március 13-tól, amikor a császári család kikényszeríti Metternich lemondását, Sadowáig 18, Sedanig 22 évnek kellett eltelnie. A száműzetésből visszatérő Metternich, aki befolyás nélküli tekintély marad, hiába bírálja utódai politikáját, elsősorban a németesítést.

Németh Andor Metternichet a felvilágosodás képviselőjének nevezi. Ugyanez lesz Henry Kissinger véleménye is, akinek talán több fenntartása van Metternich politikáját illetően, mint Németh Andornak, de ez már szétfeszítené e tanulmány keretét. Egy dologra szeretnék csak utalni. Kissinger, a történész, a készülő politikus részletesen leírja azokat a problémákat, amelyek 1814-15-ben adódtak. A német-római császárság, ha nem is megszűntéig, de legalább 1801-ig adott bizonyos keretet. A napóleoni intézkedések mindent felforgattak, de a császár bukásával az ő rendezése is megbukott. Németh Andor csak utal ezekre a problémákra, és megelégszik azzal, hogy az osztrák külügyminisztert idézze: "ezért nem akartam megbuktatni Napóleont". Egyébként nemcsak ő nem akarta megbuktatni, az angolok sem, és az utolsó percig az egyéb szövetséges hatalmak sem. Mindvégig tárgyaltak Napóleonnal, ha a hadieseményeknek megfelelően a feltételek súlyosbodtak is. Az anarchiától tartottak. Az anarchiát Talleyrand és Sándor cár gyors megállapodása, a Bourbonok visszahívása akadályozta meg.

Az új világháború árnyékában író Németh Andor azt állítja a Szent Szövetségről, hogy legalább két évtizedre békét teremtett Európa számára. Előző könyvében, a *Mária Teréziá*ban Fleury bíboros kétszínűségéről többször is ír, más vonatkozásban pedig - a pozsonyi eseményekkel kapcsolatosan - idéz Voltaire *Précis de siècle de Louis XV* című könyvéből. De valószínűleg nem ismeri az *Histoire de la campagne de 1741* című művét, mert akkor egy nagyon tanulságos részletre hivatkozhatna. Voltaire gúnyosan mondja, hogy Fleury ismerte az udvart, de nem ismerte Európát. A hadsereget Prágába küldte Bécs helyett, és így elmulasztotta a soha vissza nem térő alkalmat, a Habsburg birodalom felbomlasztását. Nevetségesnek tartotta Fleury indokát, miszerint a Habsburg birodalom összeomlása esetén nem tudná kezében tartani az eseményeket. Talleyrand az agg bíboroshoz hasonlóan gondolkodott. És az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása (1918-ban) a bíborost igazolta a nagy íróval szemben. (E ponton talán

nem tudálékosság némi kommentár. Az első világháborúban a német katonai erő a nyugati szövetségeseket hagyományos politikájuk elhagyására kényszeríti. 1915 tavaszán az orosz-német különbékétől rettegő Anglia felajánlja Oroszországnak a tengerszorosokat, mintha a krími háború nem azok védelmében robbant volna ki. Igaz, 1915-ben Törökország Németország szövetségese volt. 1918-ban a bolsevista Oroszországgal különbékét kötő központi hatalmak esélyesnek látszottak a háború megnyerésére. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlasztása csupán 1918 nyarán került a nehéz helyzetbe jutott antant hatalmak háborús célkitűzései közé. Igaz, a Wilson féle 14 pont ezt már néhány hónappal korábban "megelőlegezte".

Németh Andor nem volt történész. Tárgyi ismerete gyakran bizonytalan, sokszor hiányos. Egy példát csak: lehet, hogy Mária Terézia, akit nem készítettek fel az uralkodásra, trónra lépését követően feltétlenül bízott Nagy Frigyesben, de az agg Savojai Jenő - akinek különben Németh Andor egy külön rövid fejezetet szentel - már az 1730-as évek elején tartott Poroszországtól.

A mai olvasó - tanári tapasztalatom alapján mondom - sokszor magyarázatra vár, olyan dolgokat illetően, amelyeket Németh Andor hajdani olvasói még tudtak. Miért volt olyan égetően szükséges Károly császár számára a Pragmatica sanctio? Mert a birodalmat nemcsak az 1730-as években, de még 1790-ben is csupán a dinasztia tartotta össze. Mária Teréziának, mivel nő volt, német-római császár nem lehetett, a legelőkelőbb címe az volt, hogy Magyarország királynője. Miután Napóleon létrehozta a rajnai szövetséget és megnyerte az auschterlitzi csatát, I. Ferenc 1806-ban lemondott a német-római császári címről, és felvette az Ausztria császára címet.

Németh Andor nem volt történész, de kitűnő író volt, akiből nem hiányzott a Mommsen igényelte költői képzelet. Történeti trilógiája egységet alkot, nemcsak a közös szereplők, hanem a történet összefüggései miatt is. Őszintén mondom, nagy élmény volt e három könyvet egymás után olvasni, (holott kitűnően dokumentált monográfiákat olvashattam Fleury bíboros külpolitikájáról vagy Talleyrand hercegről, és a többi főszereplőről is), és ezt az élményt szerettem volna megosztani önökkel.

BENEY ZSUZSA

Németh Andor és József Attila

Ha Németh Andornak a huszadik század magyar irodalmában betöltött jelentőségéről beszélünk, annak egyik legfontosabb momentumának József Attila életében betöltött szerepét, és a költőről fennmaradt emberi portré megörökítését tarthatjuk. Ennek a portrénak legtöbb vonása

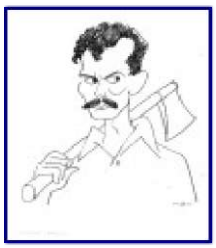

meghatározta képünket a költő emberi arculatáról, és valószínűleg hosszú időn keresztül befolyásolni is fogja. Németh Andort ma - és feltehetően a jövőben is - József Attila egyik legérdemesebb méltatójának tekintjük, és ennek jelentőségét fokozza az is, hogy költői nagyságát már akkor felismerte, amikor ezt még nagyon kevesen látták meg. Egykori véleménye nem csak e költészet sajátos vonásainak, hanem a befogadás, a felismerés egy korszakának, e költészet legfontosabb, in statu nascendi állapotában látható jelenségeit is tükrözi.

Amikor az írásra vállalkoztam, kettős portrét - a két barát egymásban tükröződő arcának megmutatását - tűztem célomul. Menet közben a kettősség más értelmet nyert. Megmaradt belőle az a kép, amit Németh Andor közvetített József Attiláról - és kialakult egy másik, sokkal homályosabb, nehezebben kivehető tükörkép: a bennünk élő Németh Andornak, a barátnak és a segítő kritikusnak az arca. Ezt a második látványt azonban jóval nehezebb körvonalaznunk. Kétismeretlenes egyenlettel dolgozunk, de a kettőnek, a Németh Andor-i kritikusi magatartásnak és a mi Németh Andor-kritikánknak valójában nincsenek szilárd viszonyítási pontjai. Éppolyan kevéssé, mint amennyire a teóriáktól mentes, inkább empatikusan megközelítő kritikusi magatartásnak, minden költészettel kapcsolatban hiányoznak.

A magunk - vagy talán helyesebb így mondanom: a magam - József Attila-képét sem tartom kontrollálhatóan autentikusnak. Versértelmezéseim is tele vannak kétkedéssel, bizonytalansággal, időről időre változó szempontokkal. Németh Andor csak nagyjából kontinuus József Attila-képét sem látom ellentmondásmentesnek, véleményét ismeretségük és a történelmi, a múló idő befolyásolta. Újra és újra felmerül bennünk a kérdés, valóban hitelesnek tarthatjuk-e, és ha igen, minek alapján tarthatjuk hitelesnek ezt a portrét, mely tárgyát tekintve egyszerre referenciális, megírásának módját tekintve nem is titkoltan önreflexiókkal gazdag. Megengedik-e a barátság és a szeretet, valamint a szeretett személy jelenléte, a hozzá fűződő, pillanatonként változó viszony, a kapcsolatban résztvevő én érzelmi aktusai azt, hogy a barátról készített arcképet hitelesnek fogadjuk el? A szubjektív és az objektív hitelesség nem azonos jellegű, a tükrözés fogalmán, ebben az esetben rezonanciát is érthetünk, a preformált befogadói attitűdöt, melyet a rásugárzott mű kelt életre, és ami majd visszasugárzik a műre. Németh Andor József Attila-képét éppen e rendkívüli közelség, a szeretet érzelmi befolyásoltsága miatt egyszerre könnyebb és nehezebb értelmeznünk, mint azokét akik vagy távolabb álltak tőle, vagy azokét, akiknek saját szempontjai is belejátszottak a leírásba. De joggal kérdezhetjük: úgy az irodalmi befogadásban, mint az emberi emlékezésben mit érthetünk a hitelesség fogalmán? Nem én találtam ki azt a gondolatot, hogy objektív véleményt csak arról mondhatunk, akit vagy amit szeretünk. De vajon milyen jogon cseréljük fel az objektivitás és a hitelesség egymáshoz közelálló, de korántsem azonos fogalmát? Mindannyiunkban, együtt és külön-külön kialakult egy kép József Attiláról, de ebben a képben az irodalomtudomány mai állapota és ennek ismerete mellett a magunk várakozása, érzékenysége is kiemelkedő jelentőséggel bír. Nem minden költészet kívánja meg azt a személyes involváltságot, mint amit a József Attiláé, elsősorban nem életrajzi adatainak látszólagos fontossága, hanem gondolkozásmódjának

egyszerre ösztönös és logikus egysége miatt. Németh Andor többek között ezt a jelenséget is regisztrálta.

József Attilát személyiségünk egészével olvassuk, azzál a személyességgel, amit valaha Németh Andor is érzett, bécsi emigrációja szomorú és mélyen depressziós korszakában egy élettel és szellemmel, mint ő annyiszor írja: játékossággal bíró fiatalember feltűntekor. Egy fiatalember, aki nem csak azért lehetett kedves és fontos a számára, mert a ragaszkodás vágyát, az idősebb férfi iránti feltehetően áttételesen, apát kereső vonzalmat, hanem azért is, mert egy új költői magatartás erejét sejtette meg benne.

De valóban csak sejtette. Megismerkedésük idején, a bécsi emigráns kávéházakban, Kassák körében, akihez József Attila mindenképpen közel akart férkőzni, a *Nem én kiáltok* kötet nem bizonyította szerzője erejét. Németh Andort sem vonzották József Attila versei. Annál is különösebb ez, mert ezek a versek jócskán magukba szívták Kassák hatását, (talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hasonlítani akartak Kassák verseihez) és expresszionizmusuk nem idegen Németh Andor akkor írott költeményeitől sem. Feltehetően az riasztotta el tőlük, hogy József Attila verseinek nagy része túlságosan ideológikus, és túlságosan kemény. Az pedig, ami vonzotta, e kötet egyes verseinek játékossága, könnyed tónusa, a dalforma, mely később a mi szemünkben is József Attila egy nagyon fontos költői korszakának lényege, és aminek jelentőségét, gyakran szürreális gazdagságát már Németh Andor észrevette. Lényegében az egész költői életmű méltatásakor ezt tartotta a legnagyobb értéknek, még azt a kettősséget is kiváltva vele, hogy későbbi köteteinek (pl. a *Nagyon fájnak*) kritikájában is e megosztottságot, a költői forma varázsának és a tartalom szinte elviselhetetlen súlyának diszkrepanciáját észlelte.

Mindvégig, az élet és az életmű utolsó fázisáig, ízlése, finom irodalmi érzéke, nem kevéssé pedig az irodalom művelőjének szempontjából a leginkább kitartó, úgy is mondhatnók, a legmélyebben elfogadó barát volt. Maga is költő, és nem is rossz költő - a versek írását azonban, elképzelhetően éppen ízlése, ítélőképessége miatt abbahagyta, nem tekintette élete céljának. Fordító, a húszas-harmincas évek egyik legkiválóbb irodalmi kritikusa, az irodalmi élet egyik centruma volt, elképesztően jó szemű, kritikáiban élesen látó, gyengéd figyelemmel fogalmazó, "olvasó" - abban az értelemben, ahogyan a kritikus vagy recenzens egy típusát nevezhetjük. Nem analitikus, hanem inkább szintetizáló, rálátó, meglátó kritikus, aki egy-két oldalon a korabeli irodalom műveinek lényegét tudta összefoglalni, krónikás, aki soha nem törekedett az irodalomtörténet tanújának elismert szerepére, akinek egyik legcsillogóbb erénye szerénysége volt. Ez a tény emlékezéseinek minden sorából kiviláglik, és ez teszi olyan letehetetlenül vonzóvá József Attiláról szóló írásait is. Az ő emberi szeretetének melege lehetett az egyik legfőbb kiváltója annak, hogy József Attilát, akinek szenvedéseitől, a gyötrelmek szinte elviselhetetlen fokától inkább féltünk, egy országgal megszerettette. A szánalmat és az empátiát ő ültette belénk, neki köszönhető József Attila emberi népszerűsége, mely lassan, de sajnos nem mindig a valódi költői nagyság felismeréséig vezeti olvasóját. De vajon magában, Németh Andorban, ez az emberi közelség nem okozta-e a valódi költői sajátságok felismerésének hiányát? Vagy úgy is mondhatjuk, hogy ezeknek a költői ismérveknek a mellőzését? Ezt a kérdést úgy is feltehetnénk, hogy Németh mit látott meg József Attila költészetének valódi értékeiből, természetéből, nem pszichológiait, nem tartalmi, nem is az életrajzzal összefüggő vonatkozásaiban?

Úgy vélem, nagyon sokat, és úgy vélem, mégis keveset - a sok azonban rávilágít arra is, amiről Németh nem ír, a kevés pedig nem zavarja a leírt dolgok általános érvényét. Emlékezéseimben nem tudtam megtalálni azt az időt, vagy azt az olvasmányélményt, mely valóban rádöbbentette barátja költészetének jelentőségére. De nem is vagyok biztos benne, hogy ő maga egyetlen élményhez kötötten meg tudta volna határozni ezt a felismerést. Sőt, mi több, abban sem vagyok

egészen biztos, hogy úgy, azt a József Attilát olvasta-e, akit mi ismerünk, ugyanazokat az értékeket látta-e költészete lényegének. Rengeteg pontos és jó megfigyelést köszönhetünk neki - olyanokat, mint a József Attila-i tárgyvilág életteliségének kérdése, mint Villon hatása, mint a Baudelaire-ihez hasonló, szürrealitásba hajló képalkotás, ennek merészsége, mint a képek átmenetele a konkrétumra utalástól, mondhatnók a metafora konkrét képi kifejezésétől a kép valódi konkrétumába. Vannak azonban megállapításai, amelyekkel, legalább is a magam részéről, nem tudok egyetérteni. Nem olyan kevéssé jelentős dolgokra gondolok, mint a fiatal József Attila szegénységének hetykesége, nem is a cinizmusáról írott részletekre. Nem zavar, hogy Németh sohasem értette meg József Attila marxista időszakának kettős indíttatását: a valahová-tartozás Judit által közvetített vágyát és a spekulatív gondolkozás ebben is megélt kényszerét. Nem is az zavar, hogy életrajzi adataiban, érzésem szerint, túlságosan ragaszkodott József Jolán nem mindenben őszinte és autentikus leírásához.

Amikor Németh Andor József Attila-kritikáit és a róla írott kritikákat olvassuk, a teljes elismerés mellett a mélyenszántó elemzés hiányát is meg kell éreznünk. Ez az ellentmondás az alapja annak az egyszerre hű és torzító tükörképnek, amit Németh Andor József Attiláról ránk sugároz. Ha mélyebben belegondolok, két ellenvetésem van Németh Andor József Attila-felfogásával szemben. Az egyik a forma és a vers értelme közötti diszkrepanciát érinti. Számos helyen, már a *Nem én kiáltok* kötetről szóló oldalakon (a bécsi hónapok leírásánál) elragadtatással, és nem is ok nélküli elragadtatással beszél József Attila dalteremtő képességéről, és már itt felismeri, hogy a kínálkozó három út közül leginkább ebben fogja önmagát megtalálni. Csakhogy Németh Andor legfőbb kifogása József Attila költészete ellen az, hogy gyötrő, fájdalommal telt mondanivalójának kifejezéséhez formailag a legtökéletesebb, bámulatra méltó tökéllyel művelt nyelvet, versformát használja. (Erre a felfogásra csak példának említem a *Nagyon fáj* kötet kritikáját.) A mi felfogásunk szerint pedig éppen forma és tartalom tökéletes összesimulása teszi József Attilát a huszadik század egyik legnagyobb költőjévé. Mi lehet az oka Németh Andor idegenkedésének? Vajon az-e, hogy nem mélyedt el a forma analízisében, vagy a saját korában általános idegenkedés a konzervatív formák csiszolt jellegével szemben? Mintha nem venné észre a hangzás, a szóismétlések, a szavak hangulatteremtő erejét, a költészet eredendő jellegzetességét.

A nézetkülönbség másik kiváltója, hogy Németh Andor mintha éppen azt nem tudná követni, amit mi, ma, József Attila egyik legfontosabb jellemzőjének és költészete egyik legnagyobb értékének tartunk: a szenvedés minden feltétel nélküli vállalását. Legyünk pontosabbak: e szenvedés kiváltó okait hangsúlyozottan mentális betegségében látja. Nehéz ezzel a kérdéssel vitába szállnunk, különösen annak ismeretében, hogy ő volt az, aki először fejtette ki a pszichoanalitikus kezelés lényegét, a sebek folytonos újrafeltárásának szükségletét, a pszichoanalitikus önvizsgálat kényszerének hatását e költészetre. Ennek a fájdalomnak s a múlt újra és újra felidézésének talán a kezelés hatására manifesztálódó, de mélyebb okai, egyéb tünetei is vannak. Többek között az a lelkiismereti, morális tartalom, amit Németh egyenesen tagad, amikor kijelenti, hogy József Attila morális életfelfogása az infantilis indifferenciá. (A *Tiszta szívvel* című vers kritikájában írja: Sokszor lesz még erről szó, sok versében tér vissza ez a motívum: "Jóról és rosszról nem gondolkozom", énekli, holott valójában folyton e két erkölcsi kategória foglalkoztatja. Már idéztük azt a szakaszát, amelyben arról panaszkodik, hogy zord bűnös, ki csak azt nem érti, mért nincs bűne, ha van. E megállapítás sorrendjét követve előbb elítéli, aztán fölmenti magát.)

Mi lehetett az oka annak, hogy a barátság empátiája nem tudott maradéktalanul átlépni a kritikus szemléletébe? Az egyik, valószínűleg az, hogy Németh Andor, József Attilával ellentétben, nem volt analitikus alkat, és az ő inkább észrevevő, egységben látó pillantásával nehéz követni a folytonos önanalízis gyötrelmeit. A másik okkal kapcsolatban most, az utolsó mondatban mégis

fel kell idéznünk a fiatal József Attila barátjáról készített medáliáját.

Németh Andor tiszta szívű és tiszta tekintetű ember lehetett. Arra a nagyon tiszta könnycseppre azonban, ami saját maga értelmezésében is az érzelmek vállalásának könnyét jelentette, talán élete végéig szüksége volt. Ebben különbözött József Attila minden szenvedést legmélyebben vállaló költői erejétől.

BIRCSÁK ANIKÓ

Egy polifonikus értekezés két szólama

A háromnyelvű Németh Andor kézirat textológiai rejtvénye

A tanulmányban egy három nyelven, németül, franciául és magyarul keletkezett kézirat magyar és német szövegrészeinek textológiai elemzésére vállalkozom. A szöveg genetikus feldolgozása előtt azonban részletesen kitérek a keletkezett szöveg tartalmi rekonstruálására, hiszen a szöveggenetika módszerének is az az első lépcsője, hogy az elemző az egyes fogalmazványok között kialakít egy feltételezett rendet a keletkezés sorrendjére utaló egyes nyomok, és a tartalmi összefüggések mentén.

Ez a munka elsősorban a fennmaradt szövegrészekre épül, de jelentős segítséget nyújtanak a szerző életének egyes eseményei, valamint a szellemtörténeti háttér. Ezért bár úgy tűnhet, hogy a tanulmány effektív elemző része csekély terjedelem a címben vállalt feladathoz képest, a genetikai elemzés egészét tekintve ez koránt sincs így, pusztán az egyes szövegtani előmunkálatok akár külön-külön is épp oly hangsúllyal kerültek a tanulmány ívébe, mint a klasszikus értelemben vett szövegtani elemzés.

Először tehát bemutatom a-kéziratot, és számadatokkal felvázolom a többnyelvűség néhány jellemző karakterét. Ezután ismertetem az elemzés módszerét, a szöveggenetika néhány irányelvét, amelyek indokolttá teszik a kézirat ilyen irányú elemzését. A kézirat két bevezetőjéből vett német és magyar nyelvű szövegrészeket közlöm az erre kifejlesztett genetikus bontásban, amit elemző gondolatok kísérnek. Ezt követően az értekezés keletkezésének történetét vizsgálom elsősorban a szerzői életrajz és néhány kortörténeti összetevő segítségével, hogy végeredményben valamelyest körvonalazódjék a kézirat szövegének elemző bemutatásán túl az értekezés szellemtörténeti háttere is.

A három nyelven írt kézirat

A kéziratos munka Németh Andor hagyatékának feldolgozása közben került elő. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött anyagot Tverdota György egészítette ki a család részéről Kassai György által megőrzött részekkel. Az így összeállított korpusz körvonalaz egy tervezett és jórészt formába is öntött értekezést, amely az egzisztencializmus egyik első, vaskos kötetnyi magyar nyelvű, bár publikálatlan recepciója. A kézirat gépirással készült, átlagosan minden második oldalon több-kevesebb kézírásos bejegyzéssel. Az eredeti, gépelt szövegek rendkívül vékony írógéppapíron vannak, míg az oldalak többsége fénymásolatban is megőrződött. Az egyes szövegrészletek - akár néhány oldalnyi, akár egész fejezettöredéknyi terjedelemben - többnyire két-három szövegváltozatban is megtalálhatók. A megmaradt anyag nem teljes: az oldalszámozások figyelembe vételével feltételezhető, hogy a teljes kézirat háromnegyed része került elő. A fennmaradt részek valószínűleg elvesztek, mert nincsenek sem az Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatéki anyagban, sem az örökösök tulajdonában.

A számozott, elkészült szövegrészek sem terjedtek ki a tervezett munka egész terjedelmére. A fennmaradt szövegrészek összesen 282 oldalt tesznek ki, duplikátumokkal és szövegvariánsokkal együtt a teljes kézirat ennél mintegy 50 oldallal több, összesen 338 oldal. Ebből 21 oldal francia nyelvű, 167 oldal magyar nyelvű és 150 oldal német, amennyiben eltekintünk a szövegközi többnyelvűségtől. Ez utóbbi jelenséget a magyar nyelvű részek

vizsgálatára korlátoztam. Az elemzés eredményeként a következők állapíthatók meg: a magyar nyelvű szövegkorpusz 3250 sorát megvizsgálva ezek 75 százaléka a magyar nyelvű, 3 százaléka francia és a maradék 22 százalék német nyelvű. Az egyedül német nyelven fennmaradt tartalomjegyzék szerint a kidolgozott fejezetek a bevezetőt és a tervezett első rész négy fejezetét alkotják.

A szövegben sok helyen megszakad a folyamatos oldalszámozás és a sok párhuzamos szövegváltozat. *Az egzisztenciális ontológia* című fejezetben például az 51-es oldal a fakti-szótöredékkel szárul, végén egy elválasztójel van. A kéziratban a következő oldal tetején megtalálható ugyan a citás szótöredék, viszont ezen az oldalon a 65-ös szám szerepel. Így - valószínűleg egyszerű félreszámozás miatt - fölösleges a fejezet 52-től 64-ig terjedő oldalai után kutatni, és ez a kézirat terjedelmét is befolyásolja, az utolsó számozott laphoz képest.

Elkészült tehát - több szövegváltozatban is - a bevezető rész, a fennmaradt szövegek további, jelentős része pedig az első rész fejezetének, *A létbölcselet ontológiájá*nak szövegváltozatai. Ugyancsak kiterjedt a második fejezet, amely elsősorban Sartre *Az undor* című regényének elemzése, míg a tervezett harmadik és negyedik fejezet, amely egy Camus-elemzés lett volna, valamint egy úgynevezett exkurzus (rövid összefoglalás "halálról, a félelemről és a kételyről"), hiányzik a kidolgozott részek közül. A töredékesebb szövegrészletek ennek legalábbis nem mondanak ellent.

A további részeknek nem maradt fenn szövegváltozatuk, címük mégis érdekes a tervezett mű egésze szempontjából. Ezek a következők: a második rész tervezett három fejezete: *Az egyes és a többiek, A közösségi tudat, Az egyes és a tömeg*. A harmadik rész fejezetei: *Az én-pozíció felrobbantása és a létfogalom leépítése, Ellentét a keresztény és a nem keresztény egzisztencializmus között, A formálódó mi-tudat nyomai és első megjelenései*. A kéziratban fennmaradt egy fejezet, amelyet alaposan, több szövegváltozatban is kidolgozott a szerző, címe mégsem található meg a tervezett munka tartalomjegyzékében. A szövegben található, rendkívül nagymértékű hasonlóságok alapján viszont elég nagy biztonsággal megállapítható, hogy ez a szöveg a munka bevezetőjének szövegváltozata. Németh a filozofikus hangvételű, értekező jellegű bevezetés elé - ugyanesak a tartalomjegyzékben való feltüntetése nélkül - írt továbbá egy igen rövid, egy oldalas szöveget, amely az egzisztencializmus ironikus alaptónusú kritikája, erős képi elemekkel megrajzolt látomás Hegel megfeneklett parádés hintajáról, amely az egzisztencializmus friss mázával tetszeleg a köré sereglő, szájtátó és tehetetlen tömeg előtt.

Az értekezés polifóniája tanulmányom címében mint képes beszéd hivatott felvezetni a szöveg három, egymással dinamikus viszonyban lévő részének összjátékát. Ezek önmagukon belül is feltételezik a rejtvényszerű felderítő aspektust, mivel - a kidolgozott szövegrészletekkel részint átfedésben lévő tartalmi vázlaton kívül - a francia, német illetve a magyar nyelv használatának szempontjánál szorosabb koherencia nehezen fedezhető fel az egyes töredékek között, bár - leginkább a dolgozat tárgyát nem képező francia szövegrészek alapján - rekonstruálható egy szerzői koncepció.

A szöveg magyar és német nyelvű részeit elsősorban textológiai szempontból vizsgálva azonban, leginkább nyelvi és a megformáltságban rejlő kérdések vetődnek fel.

Elemzési módszer: a szöveggenetika

A szöveg feldolgozására az egyes módszerek közül a szöveggenetika látszik a leginkább alkalmasnak, mivel a genetikus eljárás szerint végleges szöveg nincs, csak egymás mellett élő

variánsok. "A kéziratkiadás - ha sok szempontból hasonlít is a szövegkiadáshoz - egy másik kiadói univerzum része. Nem a művet kínálja olvasásra, hanem azt, amiből a mű létrejött: az írást mint lezáratlan folyamatot jeleníti meg, amely még nyitott a variációk végtelen tárháza előtt. Nem a szöveg helyreállítására törekszik, hanem a szöveg születésének egy adott fázisát próbálja megvilágítani, vagy e folyamat egészét eleveníti fel."[1] Németh Andor kéziratos munkájának ilyen szempontból hatalmas előnye, hogy a ránk maradt szövegek egy előrehaladott munkafázist dokumentálnak, viszont nem hagyományozódott ránk egy letisztult, nyomdakész mű. Az anyag töredékességében érdekes, viszont teljes terjedelme és valamennyi változata nem tarthat igényt a kiadásra.

Egy másik kínálkozó módszer a kritikai vizsgálat is lehetne, ez azonban a szöveg jellegzetességei miatt túlságosan önkényes eljárást eredményezne. A kritikai eljárás során eleve "csak egyetlen változat szolgálhat (alapszövegül), nem szabad a különböző változatokat önkényesen kompilálni. Az alapszövegül kiválasztott változat hibáit azonban szükséges a többi változat tanulságai alapján emendálni."[2]

A genetikus feldolgozás, illetve a genetikus kiadás karakterológiáját vizsgálva szembetűnő, hogy a "szövegkiadásnak és a kéziratkiadásnak (...) sem a célja, sem a tárgya nem teljesen azonos. Az elmúlt tizenöt év során kibontakozó szöveggenetikai iskola ezt a különbséget kívánta érzékeltetni a genetikus kiadás terminusával"[3]. "Röviden összefoglalva tehát, a genetikus kiadás (jelen esetben a genetikus feldolgozás B.A.) tárgya a szó szoros értelmében vett kézirat, és ezáltal világosan megkülönböztethető azoktól a kiadásoktól, amelyek tartalmaznak ugyan genetikus elemeket, ám alapvetően a szövegre koncentrálnak."[4] Németh Andor esetében ugyan szövegről ebben az értelemben csak hipotetikus értelemben lehet beszélni.

Bár a genetikus kiadások nem felelnek meg az említett szövegkiadások osztályozási rendszerének ("sem az alkalmazott átírási rendszer, sem a megcélzott közönség szerint, hiszen ezeket az osztályozási szempontokat csak akkor tudjuk alkalmazni, ha már rendelkezünk egy átfogó tipológiai rendszerrel, ezt pedig csak akkor tudjuk kidolgozni, ha a kéziratok jellegéből és a kiadás céljából indulunk ki"[5], az összes genetikus kiadás besorolható viszont két nagy funkcionális egységbe. Ez a két fő kiadói irányvonalnak felel meg: "a horizontális kiadások a genezis folyamatának egy adott mozzanatára koncentrálnak, a vertikális kiadások pedig e folyamat többé-kevésbé teljes rekonstrukciójára törekednek."[6] A genetikus szövegkiadás lépései két szakaszra bonthatók. Először a felhalmozott kéziratok sorrendbe állítása történik. Ennek érdekében szükséges rekonstruálni a levelek, visszaemlékezések segítségével a személyes élethelyzetet és az adott társadalmi és irodalmi kontextust. Eredménye a kézirat keltezése. Ezután minden egyes kéziratoldalt is külön elemezni kell: ezáltal rekonstruálható az írói munka folyamata. "Meg kell találnunk a kulcsot, amelynek segítségével minden egyes darabot a helyére illesztünk, és pontosan követni tudjuk az előszöveg különböző fázisait, vagyis a dossziét az írásfolyamat szempontjából is elemeznünk kell."[7] *A szorongó szabadság* című részlet szövegverziói például egymásra épülő, egyre tömörebb megfogalmazást mutatnak:

1. verzió, 6. o.: (Kierkegaard) Így lett Isten antiteológusa, így lett a törvény kapuja előtt álló őrré, aki fenyegetéseivel elriasztja az érkezőt az előtt a kapu előtt, amely kizárólag az érkezőé, s amelyen senki más nem juthat be, (áthúzott rész: csak ő) - de az őr becsukja az orra előtt.

2. verzió, 4. o.: "Kierkegaard a Törvény kapuja előtt álló őr, aki megfélemlíti a törvény elé szándékozót és becsukja előtte a kaput, mely számára és egyedül a számára nyittatott."

Ezek a szövegrészek bevezető előszövegei: apa és fia története ott jelenik meg Kierkegaard kapcsán.

Ezután következik a szövegtani munka második szakasza, ami elsősorban a kiadó munkája. A kiadásra előkészített szövegben ugyanis "Jegyzetek vagy függelék formájában hozzáférhetővé kell tennie a fontosabb forrásokat, a kéziratban fellelhető intertextuális kapcsolatokat, fel kell tüntetnie a legjelentősebb egyezéseket az előszöveg különböző fázisai és a végleges szöveg, illetve az életmű egyéb darabjai (korábban írt művek kéziratai; későbbi tervek, írások) között, nem szólva azokról a történelmi és enciklopédikus ismeretekről, amelyeket minden kiadásnak tartalmaznia kell. Hogy az olvasó értelmezni tudja a homályos vagy ma már nehezen visszakereshető utalásokat."[8] Véleményem szerint Németh Andor munkájából *A létbölcselet ontológiája* című fejezetet lenne érdemes ezen a módon kiadni, amelyben Heidegger és Sartre gondolatait hasonlítja össze a már említett két mű alapján. Ez a rész ugyanis érdekes szövegtani jegyeket hordoz. Sok helyütt kiegészíti egymást a magyar és a német szöveg (a fejezet az 5-től a 13. oldalig a magyar változatban töredékes, viszont a németben teljes), és néhány bekezdésnyi terjedelmű egyezés van a két szöveg között (az 1. és a 16. oldalon). A részlet különlegessége leginkább abban rejlik, hogy rendkívül sok a párhuzamos szöveghely: amikor a nyelvi korlátok engedtek volna pontosabb megfelelést a német és a magyar nyelvű szöveg között, de vagy teljesen eltér a két verzió gondolatmenete az adott helyen, vagy pedig átdolgozás során születtek. Ez utóbbira példa a fejezet 10. oldalán a következő részlet: "A könyv ilyenkor olyan benyomást tesz", illetve a német megfelelő részletben: "Man hat den Eindruck". Ezek a szövegkörnyezetből kiragadott szófordulatok is mutatják, hogy van némi alapja annak a feltevésnek, miszerint az értekezés megfogalmazásánál a német nyelvnek volt elsődleges szerepe, a magyarral szemben. A magyar megfogalmazás itt kevésbé frappáns, a német fordításának tűnik.

A német nyelv elsőbbségét a magyarral szemben alátámaszthatják a magyar szövegben sok helyen és terjedelmesen alkalmazott nyelvi váltások, amikor hirtelen, akár egy mondaton belül is nyelvet vált, és elkezd németül írni, mint például az első fejezet 4. oldalán: Bár Heidegger és Sartre - Kierkegaarddal szemben - hitetlen, "mégis mind a ketten felmutatják az exisztenciális tudat méhében rejtőző bűntudatot. Und keiner von dem beiden zeigt auf unsere Überheblichkeit die, von unseren Anderswissen, unberührt, die tief in uns versenkte, mit der viel besprochenem Sündenbewusstsein und Angst so seltsam kontrastierende Überzeugung, dass alles, was nur da ist - mehr noch, was da sein mag uns zu dienen hat, Gott selbst, diese Versicherung, dieser Herrschertraum legt auch in uns, verschüttelt zwar immer noch wirksam - ist mit dem Bewusstsein mitkonstruirt."[9]

A szöveg egészének, de konkrétan a kiadás szempontjából megfontolásra javasolt fejezet is, sajátosságaiból fakadóan, inkább a vertikális kiadásra tarthat igényt. Ehhez szükség szerint további terjedelmi korlátok szabhatók, viszont kivitelezhető lenne, míg a szöveggenezis egyes fázisait nehéz lenne rekonstruálni a rendelkezésre álló adatok alapján. A "sajátosságokból kiindulva a szövegállapotok alternatív megjelenítésére a lehető legváltozatosabb megoldásokat" lehetne ezen a módon szemléltetni. Mivel itt nincs vagy csak bizonyos helyeken tapintható ki a főszöveg, a szöveggondozói munka önálló és aktív szerepe minden szakmailag jártas olvasónak felkínálja a lehetőséget, hogy felülbírálja (egy lehetséges, és a rejtvényfejtéshez inkább közel álló, mint a tényleges kiadási folyamatra számot tartó) rendezői döntés folyamatát.[10]

A vizsgálódást a magyar és német nyelvű részekre szűkítettem. A feldolgozást egy hármas felosztású rendszerre építettem, amelyet a genetikus feldolgozás egyik lehetséges alkalmazásaként erre a szövegre dolgoztam ki. A szövegek hármas osztása balról jobbra a

következő: eredeti magyar nyelvű szöveg, eredeti német nyelvű részletek, majd az utóbbi szószerinti fordítása. A párhuzamosan futó szövegek azonos sorban szerepelnek, az egymás folytatásaként értelmezhető részletek egymás alatt.

Szövegközlés genetikus felbontásban, fordítással

A következőkben bemutatok néhány párhuzamosan és lineárisan kapcsolódó szöveghelyet a kéziratból. A kiválasztott részlet a tervezett munka eleje, mégpedig a rövidebb, két oldalas ironikus bevezető, meghatározó nyelve a német.

(1)	(2)	(3)
Mit bámul a tömeg? Mit tolonganak körül? Hintó!	Was begafft die Menge? Was bedeutet dies Ge-dränge? Eine Kutsche!	
	Eine steckengebliebene. (4)	*Egy bennragadtat.*
Mi ez uraim? Micsoda? Az exisztencializmus hintaja?	Was soll das sein? Wie? Sie die Kutsche des Existentialismus?	*Mire való ez? Hogyan? Ez az egzisztencializmus **hintája**?*
Nem értem.	Was soll das heissen?	***Minek** véljem ezt?*
Röppenjünk közelebb. Ó, be érdekes! Micsoda tengely! Micsoda hatalmas kerekek! Muzeumi tárgy, kétségtelen. A skolasztika fakerekei, frissen	Fliegen (5) wir naher. Ach, wie interessant! Was für eine Deichsel die Kutsche hat! Die grossen Räder!Ein Museumsobjekt. Alte, scholastische Holzräder, frisch	
vasalva!	befreit. (6)	*megszabadítva.*
S a hintó maga, milyen nemes ivelésű a bordázata,	Und die Kutsche selbst! Wie edel geformt die Karosserie! (7)	*Mily nemesen **megformált** a **karosszériája**!*
hogy van ez pácolva! Hogy van lakkozva!	Welch schönes, fein gebiez-tes Holz! Und die Lackie-rung!	
Ma már nem dolgoznak ilyen szolidan!	Heutzutage wird das nicht mehr so gediegen (8) gemacht!	*Manapság már nem készítik ilyen derekasan!*
S a két kocsilámpa elől! Két óriási szem!	Und vorne die beiden Wagenlampen! Wie leuchtende (9) Augen!	
De hisz én láttam már valahol ezt a hintót! De hiszen én ismerem ezt a hintót!	Aber diesen Wagen habe ich ja schon irgendwo ge-sehen! Ich kenne ihn sicher.	
A lelkem rajta! (10)		
Üssenek le légycsapóval, ha ez nem Hegel parádés	Man erschlage mich mit einem Fliegenpracker, wenn (11) das nicht	

hintaja. Csak át van festve.	Hegel's Paradekutsche ist. Nur frisch gestrichen!	
De miért nem mozdul?	Doch warum steht sie da? (12)	*De vajon miért áll ott?*
(francia)	Hü-Hott Für-Sich! Hü-Hott An-Sich! Losgefahren! (13)	*Hó-rukk önmagáért! Hó-rukk önmagának! Elindultava!*
	Vorwärts! Rührt euch!	*Előre! Mozogjatok!*
Semmi hatás!	Nützt alles nichts. (14)	*Ez mind semmit sem használ.*
	Was ist da los? (15)	*Mi történik ott?*
Lássuk, lássuk!	Schau, schau.	
De hisz ezek a lovak fából vannak! Lakkozott körhintalovak, rózsákkal a fülük mögött.	Das sind ja Holzpferde, Ringelspielpferde, lackiert, (16) mit Rosen hinter den Ohren.	*Hisz ezek falovak, körhintalovak, lakkozva, rózsákkal a fülük mögött!*
S az emberek miért nem emelik ki a hintót?	Aber warum helfen die Leute nicht, den Wagen wieder flottzumachen?	*De miért nem segítenek az emberek a kocsit újra üzemképessé tenni?*
Egy pap!	(17)	
Tisztelendő úr!	(18) He, Herr Pfarrer!	*Hé, tisztelendő úr!*
	Er hört nicht! (19)	*Nem hallja!*
A breviáriumába mélyed, elég az neki!	Er ist in sein Breviarium vertieft. (20)	*A breviáriumába mélyedt.*
S ti többiek, nektek nem mond semmit az exisztencia?	He, Ihr andern! Sagt euch die Sache (21) nichts?	*S ti többiek! Nem mond nektek semmit ez a dolog?*
A választás, az elkötelezés;	Die Wahl, die Freiheit, das Sich-in-der-Existenz-Verstehen.	*A választás, a szabadság, magát-az-egzisztálásban-megértés.*
nem akartok autentikusan exisztálni?	Wollt ihr nicht authentisch werden?	*Nem akartok autentikussá válni?*
Micsoda gyalázat! (22)		
(francia)		
Halljátok, mint mondanak? Mi beérnők, Uram, az exisztálással!. Ember módjára, természetesen!		
Nem értik!	Sie verstheen's nicht! (23)	

Semmit nem értenek.	Sie stehen nur da und rühren sich nicht.	*Csak ott állnak, és a fülük botját se mozdítják.*
Mi lesz már most a hintóval? Ej, mit bánom én,	Was soll mit der Kutsche nun werden? Ei, was geht es mich denn an?	
én csak sürgök-forgok, röpködök, fontoskodok,	Ich tummle mich nur, fliege hin und her, mache mich wichtig,	
(francia).	bin ja nur eine Fliege.	***hisz** én csak egy légy vagyok.*

(1) Ez az eredeti kézirat magyar nyelvű részéből származó folyamatos szöveg.

(2) Ez az eredeti kézirat német nyelvű részéből származó folyamatos szöveg.

(3) Az alábbiak a német nyelvű részek fordításai, amelyeket azokon a helyeken készítettem el, ahol az eredeti magyar nyelvű kéziratban nem volt párhuzamos szöveghely, illetve ahol ez a szó szerinti jelentéstől eltér.

(4) A magyar szövegből a némethez képest hiányzik itt egy mondat, így az az információ is, hogy a szövegben szereplő hintó beragadt a sárba. Itt a német szöveg pontosabb, a magyar egy későbbi, elnagyoltabb verziónak tűnik.

(5) Utalás a Bevezető mottójául szolgáló La Fontaine mesére a légyről és a kocsiról.

(6) A "befreien" igének, tudomásom és jónéhány egynyelvű, ill. kétnyelvű szótár tanúsága szerint, ilyen értelme nincs. Általában "megszabadít" vagy ehhez hasonló értelemben használatos. Megvasalni vagy vasalással ellátni németül: "beschlagen" vagy "armieren", befejezett melléknévi igenévként: "beschlagen" ill. "armiert", a német szövegben ezek egyikének használata lett volna indokolt.

(7) A karosszéria a német szövegben ironikus töltettel bír, míg a bordázat német megfelelője akár az "Ausstábung", akár a "Kannelierung" is lehetett volna. A magyarban esztétikailag feltétlenül jó, hogy a szerző nem az idegen eredetű szót használta.

(8) "Valamit szolidan elkészíteni" - ez a kifejezés a mai magyar köznyelvben tökéletesen elavult, bár néhány szótár még számon tartja "pontos, megbízható munka" értelemben. Németül a "solide" és a "gediegen" egymás szinonímái. A "solide" elsősorban személyre vonatkozik, a "gediegen" pedig elsősorban kézimunkára, ill. kézműves munkára.

(9) Mind az "óriási"-nak (riesig), mind pedig a "leuchtende"-nek (világító) van párhuzamos nyelvi megfelelője. A magyar így feltétlenül jobb megoldás, mintha két világító szemet írt volna. A legpontosabb megoldás magyarul talán a "két óriási, világító szem" lett volna.

(10) A "lelkem rajta!" idióma létezik a német nyelvben is. Dél-Németországban és Ausztriában használják: "Meiner Seel!", jelentése a magyarhoz hasonlóan megerősítés, bizonygatás. Eredete a joggyakorlat egyik mára elavult szokásához kötődik, amelyben a "schwören" esküdni igét is még régebbi vonzatával, a bei-jel mondták: "Ich schwöre es bei meiner Seele., jelentése: "lelkemre esküszöm".[11]

(11) Szintén utalás a mottóra (La Fontaine: *A kocsi és a légy*).

(12) A két megfogalmazás között a különbség leheletnyi, elhanyagolható.

(13) A "Vorwärts!" értelemben használatos szó valójában helyesen a "Losfahren!", "Elindulni!" lenne, de a köznyelvben előfordul ilyen helyzetben az ige befejezett főnévi igenévi alakja is, mint ahogy ez a német szövegrészben is áll.

(14) Szintén nem túl jelentős a nyelvi eltérés, lehet pusztán stilisztikai is, mintegy megtartandó mindkét nyelv tömörségét.

(15) A német verzió itt is teljesebb.

(16) Központozásbeli eltérés: a magyar verzióban a gondolat első fele a felkiáltó modalitású mondat miatt nagyobb hangsúlyt kap, és ezáltal a (megjátszott) megrökönyödés nagyobb, a szépírói eszköztár itt nagyobb szerepet kap, mint a németben.

(17) Van a magyar "kiemelni" szónak német megfelelője: "ausheben", ugyanakkor a németnek nehézkesen lehet magyar fordítást adni. Ez a hely szintén arra utal, hogy nem a magyar nyelvről, hanem a németről történt a fordítás. (Ugyanis ha a magyarról történt volna, akkor itt minden valószínűség szerint az "ausheben" szerepelne).

(18) Ez így lenne németül: "Ein Priester!". A történet folytonosságát tekintve indokolt, ha az elbeszélő előbb felfigyel egy felbukkanó szereplőre, majd megszólítja, ezért itt a magyar szöveg a konzekvensebb.

(19) A jelenség ugyanaz, mint feljebb, viszont a német nyelv javára.

(20) "Es ist genug für ihn!" - szintén egy ironikus kiegészítés, amit meg lehetett volna fogalmazni németül is.

(21) Nyelvileg semmi nem indokolja, hogy az eleve németül elterjedt filozófiai szakkifejezést miért nem használja a szerző a német változatban. A "die Sache" itt véleményem szerint ironikus távolságtartás. A következő mondat azonban épp a német verzióban filozofikusabb: az itt szereplő filozófiai kifejezés teljesen kimarad a magyar szövegből.

(22) Az itt következő négy magyar mondat lefordítható lenne németre. Itt a magyar verzió teljesebb.

(23) A magyar az előző gondolatot hangsúlyozza, a német valamit hozzátesz.

A rekonstruálás eszközei: a korszak és az életrajz

A Nyugat-korszak irodalomtörténetével foglalkozók előtt közismert, hogy Németh Andor a kor egyik meghatározó kritikusa és szépírója volt. A folyóirathoz fűződő kapcsolata azonban irodalmi és főleg kritikusi munkáinak többségét tekintve elhanyagolható. Kassák munkatársaként dolgozott mind a *Ma*, a *Bécsi Magyar Újság*, a *Diogenes*, mind pedig a kevésbé ismert *2x2* című irodalmi folyóirat szerkesztésén. További Kassákhoz fűződő irodalomszervező munkájaként a *Dokumentum* egyik szerkesztője, de volt *A Toll*, az *Újság* és a *Szép Szó* kritikusa is. József Attilához fűződő barátsága nem a *Szép Szó* közös elindítására korlátozódott. Köztudott,

hogy többek között József Attila-könyvével sokat tett a fiatalon meghalt költő elismertetéséért.[12]

Az egzisztencialista filozófiáról írott értekezésében egyaránt használja a francia, a német, illetve a magyar nyelvet is. Mindhárom nyelven szakszerűen és gördülékenyen fogalmaz, és igen sok helyen vált egyik nyelvről a másikra, akár egy mondaton belül is. Érdekes Némethnek az említett két idegen nyelvhez való viszonya, s ennek tekintetében számos külföldi útja bír nagy jelentőséggel, több éves franciaországi tartózkodásai, de még inkább neveltetése. A Deutsch-ról Németh-re magyarosított név[13] sokat elárul a család német gyökereiről, a német nyelvtudás is a családi légkör és közép-európai polgári kultúra intenzív hatásának természetes következménye. Az egyetemen francia szakon végzett, és életének jelentős részét Franciaországban töltötte. Párizsba először 1914-ben utazott. Az első világháborút követő internálása is Franciaországhoz kötötte, 1919-ben pedig a Tanácsköztársaság követségi titkára volt Bécsben. Hosszabb magyarországi tartózkodása után 1939-ben ment ismét külföldre: előbb Párizsba, majd a német megszállás elől előbb Marseille-be, majd Cassisba költözött. Valószínűleg Marseille-ben dolgozott filozófiai tárgyú írásán, Tverdota György datálása14 szerint feltehetően a háború alatt, vagy közvetlenül a háború után, tehát 53-54 évesen, 1944-45-ben. Az írás megszületését közvetlenül az az igény váltotta ki, hogy az író mintegy definiálja magát a szellemi támpontjait vesztett XX. század közepi világban. Részletesen elemzi Kierkegaard filozófiáját mint a heideggeri egzisztenciahzmus legtermékenyebb előzményét, és igen hehatóan értekezik az egzisztencializmus francia iskolájáról, különösen Sartre filozófiájáról.

Ez többek között a szerző akkori élethelyzetével is alátámasztható, mint Tverdota György írja: a "magány, a kritikusi, esszéista, publicista tevékenységében beállt többéves kényszerű szünet minden bizonnyal jelentős mértékben járult hozzá, hogy elmélyítse és aktualizálja ismereteit a filozófia területén."[15] Az élethelyzet meghatározó és ösztönző ereje tükröződik a *Bevezetés*ben olvasható célkitűzésen is: ami szerint az értekezés célja "Annak vizsgálata: van-e kapcsolat a létfilozófia problémái s korunk ideológiai válsága között." A nácizmussal és a világháborúval sújtott európai értelmiség egyik központi kérdésére épül tehát ez az értekezés, s a - bár töredékben - rá adott válasz talán épp oly intenzív hatást váltott volna ki a francia és a magyar szellemi életben, mint tette azt Julien Benda könyve[16] az írástudók szellemi felelősségéről értekezve, ha szerzője, akár fejezetenként is, publikálja. Közismert, hogy Julien Benda az első világháború utáni kataklizma és a két háború közötti szellemi és politikai krízisek hatására írta könyvét. Így Németh Andor munkája ezt mintegy kiegészíti, folytatja immár a második világháború utolsó éveiben, ha - bár alapvetően más koncepció egy filozófiai és irodalmi elemzés, mint egy esszéisztikus értekezés - pusztán a keletkezés történelmi pillanatát és az arra adható válasz keresését tekintjük.

A történethez azonban az is hozzá tartozik, hogy bár Babits valóban széles látókörű gondolkodó volt, a közhiedelemmel ellentétben nem ő fedezte fel a magyar nyilvánosság számára Bendát. *Az írástudók árulás*áról fél évvel a Babits-tanulmány megjelenése előtt, 1928 márciusában már írt róla könyvismertetést[17] M. Pogány Béla a *Nyugat* hasábjain. Babits szintén recenziónak minősítette saját írását, de a korábbival ellentétben az az egyik őszi szám indító tanulmányaként jelent meg. Babits meg sem említette itt az akkor Párizsban élő tudósító nevét és ismertetőjét, így az gyakorlatilag tökéletesen feledésbe merült. Ráadásul a Benda-könyv egyik vonzó oldala Babits szemében valószínűleg az volt, hogy filozófiai megalapozottsága nem egzisztencialista gyökerű, amely még Szilasi Vilmos - aki egyébként nyílt levélben reagált Babits Benda-cikkére[18] - baráti unszolására sem nyerte el Babits figyelmét. A Petőfi Irodalmi Múzeum által 1980-ban kiadott Babits-Szilasi levelezésből kiderül, hogy a Heidegger munkatársaként Freiburgban tanító magyar filozófus elküldte Babitsnak a *Lét és idő* első kiadását, de Babits, temérdek teendője, elsősorban a számára akkoriban igen sok bosszúságot jelentő Baumgarten-

per miatt, nem olvasta el.[19] Pedig Szilasi figyelemre méltó párhuzamokra hívta fel figyelmét: véleménye szerint Babits akkori legfrissebb regénye, a *Halálfiai* alakjainak megformáltságában filozófiailag nagyon közel jár a *Lét és idő* kérdésfelvetéseihez. Mint írja: "E könyv az egyetlen a világirodalomban, melyben az esszéista portrét rajzoló művészete egyesül az elbeszélő nagyszerű képességeivel, s melyben emberek atmoszférájukkal, >idejükkel< úgy élnének, mint ebben (...), az élet ábrázolásához elsőrendűen alkalmas az a filozófiai gondolat, hogy ami egy embernek legszemélyesebb tulajdonsága, (...) egyszersmind az, ami elmúlásának gyökere. Legszemélyesebb életünk tesz a halál fiaivá, épp az, amiről azt szokták mondai, hogy örök az emberben, épp az az elmúlás mozgatója, mindenikünknek saját ideje van, épp azáltal, hogy saját volta van."[20] *A Lét és idő* "véleményem szerint remekmű. Jelentőségében, formai szépségében és abban, hogy egy nemzedék problémáit és lelki szerkezetét kifejezi, azt hiszem, méltó társa másik nagy barátom, Babits Mihály regényének."[21]

Németh Andor a két nyelvterületen töltött évei alatt ismerkedett meg a francia és a német egzisztencializmussal. Eredetiben olvasta Heidegger és Sartre műveit. Elsősorban a Lét és idő, illetve *A lét és a semmi* elemzése alkotja munkájának meghatározó gondolatmenetét. Voltaképpen ő az egyike azoknak a magyar gondolkodóknak, akik a két világháború között, a német és a francia filozófiai gondolkodással lépést tartva olvasták az egzisztencialista filozófia alapműveit, és a negyvenes évek végén, nem sokkal a háború befejezése utáni, kötetnyi terjedelmű kéziratában aktívan hozzájárult a magyar egzisztencializmus terminológiájának formálódásához. Ez azonban korántsem letisztult, teljes fogalmi háló. Legfőbb jellegzetességei a két, illetve háromnyelvűség, a párhuzamosan fellelhető, egymásnak megfeleltethető szövegrészletek felbukkanása, és a német és francia eredeti terminusok beemelése a magyar nyelvű szövegbe. Ritkábban, de markáns példákban fellelhető a kevertnyelvűség mozzanata is. A letisztultság hiánya azonban véleményem szerint nem róható fel a szerzőnek, hiszen művét nem szánta kiadásra. Kézirat jellegében viszont burok-létre is kényszerült a szöveg: amennyire az eddigi kutatások látni engedik, a kortársak nem ismerték, ezért hatás nélkül maradt.

Az értekezés fő irányát Heidegger és Sartre filozófiájának összehasonlítása adja. Rendkívüli jelentősége tehát többek között az egzisztencializmus magyarországi recepciótörténete szempontjából érdekes. Ugyanakkor a szerző pályájának meglepően új arculatát tárja fel az irodalomtudomány előtt. Németh Andor leginkább esszéistaként, többnyire esztétikai tárgyú írásain keresztül ismert, s úgy tűnik, mintha gondosan ügyelt volna arra, hogy filozófiai műveltségének még csak látszatát se engedje beférkőzni munkáiba. Ám teljes mértékben indokolt Tverdota György észrevétele, miszerint filozófiai kéziratának tükrében újra kell olvasni franciául írt Kafka-könyvét, de leginkább és legsürgetőbben József Attiláról írt monográfiáját.[22] Filozófiai műveltségének ismeretében mindezek új tartalmakkal bővülhetnek.

Összegzés

Az európai filozófiai irányzatok naprakész magyar recepciója - közismert történelmi és ideológiai folyamatok hatására - rendkívül ritka. Németh Andor munkájának ezért is talán az az egyik legnagyobb különlegessége, hogy Sartre-nak *A lét és a semmi* című munkájára nyomban reagált, az 1943-as francia megjelenés utáni két évben írta töredékben fennmaradt filozófiai értekezését. A kézirat szövege viszont nem jutott el a letisztulás stádiumába, szerzője félretette a közel 340 oldálas iratköteget. Bár tartalmi jelentősége napjainkban kizárólag eszmetörténeti lehet, a három nyelv hol konzekvens, hol önkényes váltogatása figyelemre méltó összképet eredményez. A kézirat részleteinek genetikus kiadása több-, illetve kevertnyelvűségének speciális megnyilvánulási formái révén kuriózumként tűnhetne fel a magyar szövegkiadá-sok

között, amelyben a rejtvény megfejtését az aktuális olvasat hordozhatná.

Jegyzetek

[1] Pierre-Marc de Biasi: Horizontális kiadás, vertikális kiadás. A genetikus kiadások tipológiájának vázlata. (Francia terület, 1980-1995). In: *Helikon*, 1998/4. 414.

[2] Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. Összeállította: Péter László, Bp., 1988. In: *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába.* Szerk.: Hargittay Emil. Bp., Universitas, 1996. 79. Kompilálni = vegyíteni, emendálni = javítani.

[3] Biasi, uo.

[4] Uo. 419.

[5] Uo. 414.

[6] Uo. 419-420.

[7] Uo. 420.

[8] Uo.

[9] És egyikük sem mutat rá felfuvalkodottságunkra, amely az a másként tudásunktól érintetlen, mélyen bennünk rejlő, a sokat emlegetett bűntudattal és félelemmel oly különös kontrasztban lévő meggyőződés, hogy minden, ami csak létezik - még több is, mint ami szolgálatunkra kötelezve létezhet, Isten maga is; ez a bizonyosság, ez az uralkodói álom bennünk is él, bár még mindig hatékonyan felráz, - minden csak az öntudat alkotása. Ford. BA.

[10] A mondatban idézett helyek: Kelevéz Ágnes: íi>A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez. Argumentum, Bp. 1998.17.

[11] Dudenverlag, Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1992. 651.

[12] József Attiláról írt könyvei: Németh Andor: *József Attila.* (Összegyűjtött esszék) Cserépfalvi, 1944., Németh Andor: József Attila és kora (életrajz, 1947-48-ban közölte a *Csillag* folytatásokban). In: Németh Andor: *A szélén behajtva.*, Magvető, Bp., 1973. 377-540.

[13] Lásd erről Szántó Judit visszaemlékezését Naplójában, amelyet Tverdota György is felidéz Németh Andor és a francia egzisztencializmus című tanulmányában: "Hatvany Lajos egy cikket írt (...) Németh Andornak. A cikkben a Németh nevet h nélkül írta. Erre Németh Andor (válaszában) így kezdte a cikkét: Kedves Atvany. A név többször előfordult, mindig H nélkül. Befejező sorai így hangzottak: Miért sajnálja tőlem a H-t, hiszen magunk közt bevallhatjuk, mind a ketten Deutschok vagyunk." Tverdota György: Németh Andor és a francia egzisztencializmus. In: *Literatura*, 2001/2-3. 312. A Hatvany és a Németh Andor cikk adatait Szántó Judit közli: Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés.* Múzsák, Bp., 1986. 212. o.

[14] Tverdota György: Németh Andor és a francia egzisztencializmus. In: Literatura, 2001/2-3.

312.

[15] Uo.

[16] Julien Benda: *Az írástudók árulása.* Ford., előszó: Rónai Mihály András, Fekete Sas Kiadó, Bp., 1997. Első kiadása: *La trahison des clercs.* Grasset, Paris, Grasset, 1927.

[17] M. Pogány Béla: La trahison des clercs. Julien Benda könyve. *Nyugat*, 1928/I. 392-393.

[18] Babitsnak Az írástudók árulása című tanulmányára írt válaszában fogalmaz így Szilasi: "A tapasztalás mikéntje maga probléma, s így a módszer első feladta a tapasztalás feltételeit megállapítani. Husserl úttörő vizsgálata és Heidegger exisztenciális ontológiája, melyhez ez a fejtegetés is kapcsolódik, a módszer megállapításának feladatát már elvégezte. (...) Nincs egy izolált >valami< sem, amit szemléletem tárgyává tehetek. (...) Az igazi tapasztalás nemcsak a tényeket állítja maga elé, hanem végére jár a tények lehetőségeinek s e lehetőségek összefüggéseinek. (...) a szabad írástudó a tények szabad lehetőségében él. Áruló, ha e szabadságról lemond, kétszeresen áruló, mert elárulja saját lehetőségeit és elárulja vele az igazságot, melynek helye szintén a szabadság." Szilasi Vilmos: Az írástudók árulása. Levél Babits Mihályhoz. *Nyugat*, 1929. 474-484, különösen: 480.

[19] L. erről a PIM által kiadott Babits-Szilasi Vilmos levelezést. *Babits-Szilasi levelezés (Dokumentumok).* Összeáll,, bev.: Gál István. Jegyz.: Kelevéz Ágnes. PIM és NPI, Bp., 1980.

[20] Uo. 114-115. Szilasi Vilmos levele 1927. november 26-án kelt Feldafingben.

[21] Uo. 113. Szilasi Vilmosnak ez egy korábbi levele, 1927. augusztus 26-án kelt, szintén Feldafingben. Ez után írta születésnapi felköszöntő levelét, amelyből az előző idézet származik. A két levél között Babits nem írt válaszlevelet.

[22] Vö: Tverdota, 309.

ANGYALOSI GERGELY

Az amatőr filozófus

Németh Andor és az egzisztencializmus

Egy irodalmár viszonya a filozófiához általában nagyon személyes, sok mindenről árulkodó viszony. Ha a bölcseletet a második számú szerelmének vagy szeretőjének tekinti valaki (mint ahogy Németh Andor érzésem szerint annak tekintette), akkor ebből a másodlagosságból egyfajta szabadabb, oldottabb szellemi kapcsolat szokott következni. Ezt úgy értem, hogy a magát irodalmárnak tudó értelmiségi, ha filozófiáról ír vagy beszél, nem érez annyi szakmai kötöttséget, megfelelési kényszert, mint a saját területén. Ennek hasznos és ártalmas konzekvenciái egyaránt lehetnek. Hasznosak akkor, ha a megnövekedett belső szabadság olyan felismerésekhez vagy akár csak új megfogalmazásokhoz vezet, amelyekhez a szakmabeliek (esetleg éppen a profizmusból eredő vakfoltjaik miatt) nem jutottak el. Ártalmasak, ha az írói filozofálás irodalmias bölcselkedéssé, vagyis önmutogató dilettantizmussá fajul. Akár így, akár úgy történjék is a dolog, az író vagy a kritikus nagy valószínűséggel a világképére leginkább jellemző gondolatok megfogalmazását bízza a filozófiai vagy a parafilozófiai diskurzusra.

Nem lehetett ez másként Németh Andor esetében sem. Mielőtt rátérnék azokra a megjegyzésekre, amelyeket a hagyatékában fennmaradt magyar, francia és német nyelvű filozófiai tárgyú töredékek kapcsán szeretnék tenni, egy jóval korábbi, publikált írására utalnék. 1922-ben, a *Bécsi Magyar Újságban* recenzeálta Ignotus *Olvasás közben* című kötetének akkor megjelent *Új folyamát*. Akkori reflexióit relevánsnak érzem filozófiai érzékenysége természetének megvilágítása szempontjából is. Harmincegy éves volt ekkor, túl a világháború, a Monarchia széthullása és a Kommün történelmi tapasztalatán, kényszerű emigrációban, akárcsak két évtizeddel idősebb pályatársa, Ignotus. Azok a hiányérzetek azonban, amelyeket a *Nyugat* főszerkesztőjének írásai kapcsán megfogalmaz, nem csupán nemzedéki nézetkülönbséget vagy leszámolást, egyfajta "szelíd apagyilkosságot" fejeznek ki, hanem olyan világszemléleti alapelvekről is tanúskodnak, amelyek azután pályája végéig elkísérték. Ignotus írni tudását felületes tűzijátéknak, okosságát meddő elmeélnek minősíti; parádés érveléstechnikáját nagyjából üres retorikának tartja, amely félelmetes fegyvertára ellenére nem győz meg senkit semmiről. Ennek a különös hatástalanságnak nem az az oka szerinte, bogy Ignotus nem nyilvánít véleményt az általa felvetett kérdésekről. Éppen ellenkezőleg, az a probléma, hogy ennek a debatternek mindig mindenről van véleménye. Márpedig, sugallja Németh, akinek mindenről van véleménye, annak valójában semmiről sincs, s egy idő után nem a mondandója válik lényegessé, hanem stílusának sajátos egyedisége.

Ezekben a kritikai megjegyzésekben nincsen sok újdonság, a tízes években többen és több oldalról is megfogalmaztak hasonló bírálatot arra vonatkozólag, amit az ignotusi mentalitással azonosítottak. Németh Andor cikkének érdekességét inkább az adja, amit a kárhoztatott életfelfogással és irodalmári attitűddel szembeállít: az "abszolút író" eszménye. "Melyik az a kvalitás," - kérdi - "melynek megléte felér azzal az isten áldotta minden gazdagsággal, melyben Ignotus bővelkedik? Az az írás mögött rejlő, a szavak jelentésén túl levő, csak másodsorban éreztetett, e minden igazi dadogásból is kiérződő abszolútum, mely készteti az írót, hogy fokozza a hangját, ha kínlódva, ha vergődve is, mert hírt kell adnia valamiről, ami elmulaszthatatlan. Mert az abszolút író is szolga, de nem a saját anyagának, hanem a kialakulóban levő eszméknek a szolgája, bábája és anyja egyszerre: azok vajúdását segíti elő, miközben maga is vajúdik. Ami nem ez: az ékesszólás, gyakorlat és széljegyzet." Miért

gondolom azt, hogy ezek a vallomásos sorok fontosak Németh Andor és a filozófia viszonyának megértése szempontjából? Mindenekelőtt az abszolútum, valamint a hit és a meggyőződés jelentőségének hangsúlyozása miatt. Ezeket az értékeket, amelyeket a cikk végén "spirituális intuíciónak" nevez és nyíltvánít Ignotus alkatából hiányzónak, egyértelműen a szélesebb tömegeknek az adott történeti szituáeió által kitermelt szükségleteivel hozza összefüggésbe, és szembeállítja a puszta esztéticizmussal. Meglehet, hogy az avantgárd iránti vonzódása is szerepet játszott kultúraszemléletének ilyetén alakulásában; bár az sem elképzelhetetlen, hogy fordítva kell elképzelnünk a dolgot: lehet, hogy a "lényeglátás", az abszolútum nyers, robbanásszerű megnyilvánulásai iránt érzett csodálata vezette el az avantgárdistákhoz.

Kéziratos filozófiai jegyzetei, amelyekről a magam részéről csak anynyit tudok biztonsággal állítani, hogy életének utolsó évtizedében, s nagy valószínűséggel a negyvenes évek végén születtek, hasonló szemléleti alappillérek meglétéről tanúskodnak. Ránk maradt például egy francia nyelvű tanulmány (feltehetőleg egy egész könyv) vázlata *Les philosophes et l'homme moyen* címmel. Saját jellemzése szerint "néhány paradox filozófiai attitüdöt" kíván vizsgálni, kiindulva Georges Bataille-nak a "belső tapasztalatra" vonatkozó koncepciójából, Kierkegaard-nak mint az egzisztencializmus ősének példáján át a heideggeri *semmi*-fogalomig; majd az egzisztenciális ontológia elemzésétől Sartre és Camus nézeteinek tárgyalásához akar eljutni. Az esszé második részében (az előző témáktól és gondolkodóktól jellemző módon élesen elválasztva) következnék az elkötelezettség filozófiáinak analízise. A főszereplők itt Malraux, Koestler és Lukács. A *Condition humaine* írójával kapcsolatos véleményéről semmit sem tudunk meg; Koestler problémáinak elemzését érdekes módon a freudi "óceáni érzés" jegyében végezné el, ami már elárul valamit a tervezett értekezés gondolatmenetéről. Végül pedig Lukácsnál ? teljesen logikusan ? az individuum és a kollektív morál konfliktusát helyezné a középpontba. A harmadik részben a keresztény egzisztencializmus nagy témáit venné sorra, nevezetesen Gabriel Marcel *remény*-fogalmát, a velünk születetett tudás vagy az isteni jövőbelátás (*prescience*) kérdését Bergyajev, Buber, Max Brod és Ernst Bloch kapcsán, illetőleg a nyelvnek mint az igazság eszközének eszméjét Brice Parrain munkáiban.

Mint látjuk, nagyszabású és - enigmatikus pontjaival együtt - az adott időszakban teljesen korszerű elképzelés volt ez; csak sajnálhatjuk, hogy nem valósult meg. (Feltételezem, hogy 1945 és 1947 között írhatta ezeket a sorokat, és a könyv megírását talán Magyarországra való hazatérése hiúsította meg. A töredékek között szereplő *Compte-rendu d'une discussion* egy 1944 márciusában lezajlott vitát ismertet, amely éppen Bataille tapasztalat-koncepciója körül zajlott; Sartre pedig még egyértelműen Az undor, valamint A lét és a semmi szerzőjeként szerepel nála. Tehát fel sem merülhet, hogy átsorolódjék az elkötelezettség-problematikába, amelynek a negyvenes évek végén már első számú szószólója; Camus is csak az 1942-es Sziszüphosz mítoszának írójaként tűnik fel.)

Itt és most azonban leginkább a cím és a néhány soros tartalmi összefoglaló által sugallt érdeklődési irány foglalkoztat bennünket. Németh számára a filozófia alapkérdése nyilvánvalóan az, hogy mit képes adni a tömegeknek, az "átlagembernek". Számtalan olyan megjegyzését tudnánk idézni, amelyben kifejezi idegenkedését az értelmiségi elitizmus minden formájától. Ugyanakkor változatlanul az abszolútum iránti igény elementáris voltát hangsúlyozza, amelyre a szellem emberének (vagyis nem feltétlenül csak a filozófusnak) választ kell adnia. Akárcsak 1922-ben, most is úgy érzi, hogy a társadalmi és gazdasági rend átalakulásának előestéjét éljük, ennek megfelelően újra kell gondolnunk a múlt által ránk hagyományozott értékeket. Idézem: "A tudattalanba lefojtott igények a felszínre bukkannak. Meglepő igény mutatkozik az abszolútum iránt. A szükséglet tagadhatatlanul jelen van. Mármost a filozófusok által javasolt megoldások túlságosan elvontak, túlságosan ezoterikusak ahhoz, hogy elérhessék a tömegeket. Ennek következtében az említett szükséglet kielégítetlen marad, és a tömegek spirituális törekvései az

elérhető szellemi irányítás híján beleömlenek a politikába, amely minden jogosult és jogosulatlan remény letéteményese lesz." Németh Andor világlátásának erővonalai tehát nagyjából ugyanott húzódnak, mint a húszas évek elején (itt-ott persze a szemléletmódosulásra is akadnak jelzések, erre később visszatérek). Az Ignotus-cikkben a családját kiirtó német tanító esete már azt példázta a szemében, hogy a tömegemberben lefojtott tektonikus erők kitörése a nagy történelmi változások előjele. Ignotus szerinte éppen azért vált alkalmatlanná a szellemi irányító szerepére, mert nincs kapcsolata a tömegnek, az átlagembernek a transzcendenciára irányuló elemi erejű igényeivel. A negyvenes évek főbb filozófiai törekvéseivel hasonló a problémája: elitisták, elvontak és ezoterikusak, s ezzel a tömegeket a politika karjaiba taszítják. Azzal, hogy nem teljesítik a hivatásukat (vagyis az abszolútum közvetítését a tömegek felé), egyfajta árulást követnek el: az átlagembert kiszolgáltatják mindenféle politikai manipulációnak.

A befejezetlenül maradt vita-beszámolóban szintén a "banális tömeg" transzcendencia-igényének lefitymálása háborítja fel a legjobban. Ez a gőgösen elitista magatartás szerinte annak az implicit beismerése, hogy "ezeknek az uraknak a tevékenysége társadalmilag teljesen hatástalan". A filozófusoknak semmiféle jogalapjuk nincs arra, hogy "szociális kalóriák" szerint mérlegeljék a szellemi problémákat, ítéletet mondva arról, hogy melyik társadalmi osztálynak milyen szellemi igényei lehetnek. Ez a magatartás ellentétes a haladás bármiféle eszméjével, mondja; ezért azután az egész vitában van valami félelmetesen anakronisztikus. Megállapíthatjuk az eddig mondottak alapján, hogy Németh Andor lényegében kívülről közelít a filozófiához. Biztosan tudja, hogy mit vár el tőle, s hogy melyek azok a területek, ahol a filozófia illetéktelen betolakodónak számít. Ebből a szemszögből, vagyis az abszolútumhoz, a transzcendenciához való viszonyuk alapján értékeli a német és a francia egzisztencializmus vezéralakjait. Heidegger, véli, lényegében ugyanúgy jár el, mint Georges Bataille: egy, lényege szerint a vallásos hit talaján létrejött affektív attitűdöt, vagyis a lelki üdvéért küzdő keresztény szorongását abszolutizálja, kiemeli az emberi történelemből, ugyanakkor pedig megfosztja vallási jelentésétől. A német filozófust persze nagyra tartja Németh, érezhetően súlyosabb jelenségként értékeli, mint a sokoldalúbb, színesebb tehetségű, de helyenként szerinte nem elég mélyre ásó Sartre-ot. Gondolkodásának alapvető buktatóját azonban ismét csak az átlagemberhez való viszonyából vezeti le. Nagyszerűnek tartja a *Mitsein*, az *Etre-avec* fogalmának bevezetését, amely lehetővé teszi, hogy a magányos tudatból kiinduló filozófiák helyett minden Dasein, azaz jelenvaló lét konstitutív részének tekintsük a Másikat. Másfelől úgy látja, hogy Heidegger megveti a Mitseint mint egzisztencia-móduszt, hiszen azt állítja, hogy amennyiben a Dasein nem hanyatlik bele a Manba, vagyis az akárkibe, akkor a létezés egyetlen lehetőségeként a szorongás marad meg számára. Németh szerint Heidegger "inautentikusnak" nyilvánítja a *Mitseint*, az *Együttlétet*, mégpedig azért, mert Pascal és Kierkegaard értékein keresztül közelíti meg, egyidejűleg azonban kivonja belőle azt, ami náluk alapposztulátum: az individuum természetfölötti finalitását. Ez az értelmezés a mai Heidegger-szakirodalom tükrében aligha lenne elfogadható, mint ahogyan azt is tudjuk ma már, hogy az eigentlich-uneigentlich kategóriapáros visszaadása az autentikus-inautentikus kifejezésekkel, ami a francia hagyomány részét képezte, erősen torzító interpretációkhoz vezetett. Németh kommentárja ennek ellenére nem nevezhető egyszerűen tévesnek, és nagyszerűen mutatja a Heidegger-recepció egyik lehetséges arculatát a háború utáni években.

Másutt, a *Szorongó szabadság* címet viselő fragmentumban, ahol magyarázatot keres az egzisztencialista filozófia térhódítására, szintén utal arra, hogy ezek a filozófusok, éppen a szorongás fenoménjének kiemelésével, megérintettek valamit, ami széles tömegeket foglalkoztat. Szakfilozófiai szempontból is releváns problémát vet föl, amikor megkérdezi: hogyan válhatott a szorongás, ez az instabil pszichikai állapot egzisztenciális determinánssá a filozófiai nyelvben? A kérdés jogos és az általa adott válasz is pontos. Némethnek nyilvánvalóan igaza van abban - ha ez nem is falrengetően új felismerés -, hogy a szorongás Kierkegaard-nál

lesz filozófiai fogalommá, s hogy a XX. századi úgynevezett "egzisztencialisták" az ő nyomdokain járnak, amikor újabb és újabb összefüggésekbe ágyazva építik be rendszerükbe ezt a lelkiállapotot. Mindazonáltal meg is elégszik ennek megállapításával; szemmel láthatóan nem tartja szükségesnek, hogy elemezze azokat a funkcióváltozásokat, amelyek a szorongás fenoménjét érintik a dán filozófus kései utódainál. Ezeknél a valóban filozófiatörténeti szakkérdéseknél sokkal jobban izgatja az a feltételezése, hogy a filozófiai tradíció egyik alapeleme, a mindennapiság, az átlagember, a nyájszerűség megvetése milyen torzulásokhoz vezet az érintett gondolkodóknál. Hiába tapintottak rá széles társadalmi csoportok közérzetének alapstruktúrájára, a humanitás, a technika és a kereszténység értékeinek egyidejű megrendülésére, mégsem képesek utat találni hozzájuk. Vajon miért nem képesek lemondani a filozófia élvonalába tartozó értelmiségiek erről az elitizmusról, kérdezhetné Németh, amikor pedig nyilvánvaló, hogy az általuk megfogalmazott problémák gyökere a tömegekével közös életvilág talajában gyökerezik?

Nos, amikor szerzőnk ez utóbbi jelenségre akar magyarázatot találni, akkor egyértelműen az író vagy az újságíró diskurzusára vált át. Rendkívül éles szemű megfigyelő és jó emberismerő lévén általában rátapint a górcső alá vett gondolkodó emberi gyengéire. Heideggert például annak a fotónak az alapján jellemzi, amelyet egy francia hetilap közölt a hátizsákkal és hegymászóbottal felszerelkezett filozófusról, hegyvidéki villája előtt. Alighanem igaza van, hogy maga Heidegger szeret ebben a filiszteri pózban mutatkozni a nyilvánosság előtt, s hogy ez összefügg filozófiájának bizonyos sajátosságaival. Ebből némi rosszmájúsággal azt a következtetést vonja le, hogy a nagy gondolkodó igazi miliője egy német egyetemi város felsőbb köreinek, "Herr Doktornak és Frau Ratnak" a világa, akik mindent elítélnek, amiről nem tudják, hogy micsoda. Mint írja, "ez a gondolkodó, aki mély meglátásaival és szellemi szabadságával a preszókratikus filozófusokra emlékeztet, végeredményben csak egy német kispolgár, akiben mélyen gyökeret vert az az igény, hogy legyen mitől félnie". Sartre ugyancsak megkapja a magáét több helyen és többféle formában. A legsúlyosabb horogütés természetesen az a kézirat, amelyben Németh *A lét és a semmi*t egyfajta erotikus regényként értelmezi, az *en-soi* és a *pour-soi* szerelmi kalandjainak leírásaként, mint azt Tverdota György bemutatta egyik tanulmányában. [1] (Zárójelben jegyzem meg, hogy Németh alapvetően téved, amikor Sartre filozófiai koncepcióját úgy foglalja össze, hogy az a *pour-soi* arra irányuló vágya, hogy ismét *en-soi* legyen. Ez a vágy valójában az *en-soi-pour-soi* létezésre irányul, vagyis arra, hogy a "réalité humaine" *ens causa sui*-vá váljék; erre használja Sartre a *passion inutile* kifejezést. Enyhén szólva merész állítás az is, hogy a *magában-való* és a *magáért-való* párhuzamos kettőssége megfelel a hegeli idő-tér kategóriapárosnak. Általában véve pedig megállapíthatjuk, hogy Németh Hegel modernizált változataként olvassa Sartre művét, ami főleg azért problematikus, mert jóval kevesebb figyelmet szentel a sokkal fontosabb Descartes-Husserl filiációnak). Sartre gondolkodól alkatában alighanem az bosszantja a legjobban, amit egyfajta affektált pesszimizmusnak érez, vagyis a *nausée*, a létezéstől való undor atmoszférájának irodalmi megjelenítése. Regényhőséről, Roquentinről egy helyütt megjegyzi: "Lehet, hogy egyszer szarba markolt, és attól sokkot kapott", *A lét és a semmi*t taglalva pedig nem minden irónia nélkül konstatálja, hogy a francia bölcselő "még a segglyuknak is metafizikai értelmet ad". Ezzel - valószínűleg szándékán kívül - azokat az egzisztencializmus elleni támadásokat visszhangozza, amelyek ezt a filozófiai irányt nemes egyszerűséggel "a szar metafizikájaként" határozták meg.

A *szorongó szabadság* című töredék végén feltárja ennek a diskurzusváltásnak a szemléleti hátterét. Ezt írja: "Minden filozófiai mű kérdésekre válaszol. Kérdés és válasz túlmegy a szerző személyén. A kérdéseket a tudomány vagy a bölcselet veti fel fejlődésének kritikus pillanataiban. A szerző tolmácsa a válságnak. (...) Minden filozófiai műnek szabatosan elhatárolható tárgya van. A bölcselkedőnek vele való birkózása tárgyilagos. (Ezután franciául folytatja.) Ám terve mögött meghúzódik egy másik, ezúttal teljesen személyes terv; önmaga

terve, amelynek szempontjából a könyv tárgya csupán ürügy; önmaga kinyilvánításának, önértéke bizonyításának szükséglete. Vagyis minden filozófiai műben van egy tematizált tárgy, valamint - Sartre kifejezését használva - a személyes hatalomakarás nem-etikus kinyilvánítása." Ezek után térne rá annak kifejtésére, hogy "mi a személyes hozadéka Sartre-nak a létbölcselet tézisei körül". Láthatjuk: Németh Andort, az írót nem annyira a filozófia érdekli, mint a filozófiát előállító személy karaktere, individuális motivációja. Ezért hálás téma számára Kierkegaard, akinél a tematizált tárgy valóban elválaszthatatlan a legbensőbb személyességtől. Befejezésként hadd idézzek fel egy mozzanatot abból a kéziratból, amelyben Kierkekaard és Regina Olsen kapcsolatát elemzi, bírálva Lukács ugyancsak erről szóló ifjúkori esszéjét. Lukács fiatalkori drámakönyvéből idézi azt a megállapítást, hogy csak az lehet tisztességes ember, "akinek valami - mindegy, hogy mi és hogy miért - fontosabb mindennél, még az életénél is". Okkal feltételezhetjük, hogy az Ignotus-cikk idején még maga is ezt vallotta. A datálatlan, de nyilván évtizedekkél későbbi kéziratban viszont már a következő rezignált lábjegyzetet fűzi ehhez a riasztóan formalista morális elvhez: "Sajnos, ma már ezt az axiomát sem fogadhatom el, bármily általános is az". Fél évszázad történelmi tapasztalataival gazdagabban kimondhatjuk: szerencsére, hiszen máskülönben aligha rezonált volna ennyire érzékenyen korának legjelentősebb filozófiai áramlataira.

Jegyzetek

1 Tverdota György: Németh Andor és a francia egzisztencializmus. *Literatura*, 2001/ 2-3. 316.

Dr. Szabó Ferenc S. J.

André Gide köre ahogy Németh Andor látta

Dolgozatom Németh Andornak egy kiadatlan írásáról szól, amelynek a kritikus ezt a címet adta: "Alentour de Gide", Gide körül vagy Gide köre. A gépelt kézirat 145 oldal, jórészt francia (sok gépelési hibával, ami nyilván a diktálás miatt történt), részben magyar; sokszor egy mondaton belül is váltakozik a magyar és a francia. Ez még csak anyaggyűjtés: sok levél- és naplórészletet másolt le Németh, közben már megjegyzéseket is tett a készülő könyvhöz. Főleg a magyar kommentárokra figyeltem.

Egy magyar és egy francia bevezetés-tervezet jelzi a szerző szándékát:

"E könyv szereplői egymásból merítve bátorítást, magatartásukat is elkötelező feleletet keresnek a lét kérdéseire. Ma, amikor az emberiséget a világ túlnyomó részében katonás egyszerűségű jelszavakkal tartják kordában, különlegesen fontosnak tartom emlékezetbe idézni e -széplelkeket-, s ha lehet, sürgősen visszatérni azokhoz a nemes aspirációkhoz, melyek őket hevítették volt. (...) Írókról lesz szó, akik gőgösen többet követeltek maguktól, mint pusztán hivatásukat tisztességgel teljesíteni. (...) Ami a szabadgondolkodóktól élesen megkülönbözteti őket, éppen az, hogy semmit sem zárnak ki eleve, a természetfölötti hatalmakat sem. Hogy számukra mi fontosabb, Isten vagy a társadalmi berendezkedések emberekhez méltó rendje, azt nem előítéleteik szabják meg - ilyenekről nem akarnak tudni - hanem külső életük esetlegességei. (...) E nagyfeszültségű áramkör középpontja Gide. A gyűrűből, mely körülötte feszül, mint már mondottuk, minduntalan kihullanak egyesek, mások lépnek helyükbe, s csak ő marad meg középpontnak, a kozmikus rendszer napjaihoz hasonlóan (és itt franciául folytatja) időnként saját központjára hajolva, és így felkészülve még vakítóbb ragyogásra, maga személyiségéből merítve erőt megújhodásaiboz. (...) Nyitva maradni minden iránt, ami termékenyítő, megújhodva egyre többnek lenni, ez Gide ambíciója. (...) Ez az ambíciója Gide baráti körének is..."

Németh kéziratában találunk egy lapnyi francia bevezetőt is. Ebből idézek: "Ami leginkább jellemzi a XX. század legkiválóbb szellemeit, az a bizalmatlanság a közvetlen adottságokkal szemben. Bizalmatlanság érzelmeinkkel szemben (Proust), bizalmatlanság eszméinkkel szemben (Gide), bizalmatlanság mindazzal szemben, ami tudattalan, szemben az inspirációval (Valéry). Ennek felel meg a pszichológiában Mach relativizmusa, a morálisban Nietzsche kriticizmusa (önmagával szembeni gondolatok), miként Freud munkái is. Innen jutottak el aztán a szétválasztás segítségével az értékek lekicsinyléséhez, a maradandó, az állandó tagadásához, röviden: egy bizonyos szenzualizmushoz, amely - bár finomabb és mélyebb - visszavitt bennünket a XVIII. század eszméihez. De rögtön jött az ellentétes mozgolódás is. Semmi sem tanulságosabb, mint a különböző kísérletek, hogy újra integráljuk a tőlünk független értékeket. Az abszolútum szenvedélyes kereséséről van szó, ami annál inkább izgató, mivel nem valami már >adott< egyszerű elfogadásáról van szó. Mily hódító érzés felfedezni az Anyagtalant, követve a filozófiai gondolkodás fejlődését, amelyet századokon át szem elől tévesztettek, látni, hogy gondolkodásunk útjának egy kanyarulatánál hirtelen valami egészen új tűnik fel, mint a kezdeteknél, és annál inkább értékes, mivel nem kinyilatkoztatták számunkra, hanem mi magunk fedeztük fel".

Eddig a bevezetésnek szánt francia szöveg. Németh Andor felfigyelt arra a "szélfordulásra", amely a századfordulót jellemezte, és amelynek egyik meghatározó gondolkodója Henri

Bergson volt. Bergson spiritualizmusa számtalan író, gondolkodó, művész inspirálója lett, ahogy ezt olvashatjuk Raissa Maritain *Nagy barátságok* című visszaemlékezéseiben.[1] A francia filozófus, Jacques Maritain orosz zsidó származású felesége, aki férjével együtt katolikus hitre tért, leírja azoknak a konvertitáknak történetét, akik a Párizs melletti meudoni otthonukban megfordultak. Ezek közé tartozik Jacques Rivière is, akiről most szó lesz. Németh Andor kéziratának nagy része ugyanis Rivière lelki küzdelméről szól; jórészt Paul Claudel és Jacques Rivière levelezésének elemzése a téma, bár Gide körének más íróiról is találunk jellemzést (Valéry, Proust...).

Nyilván Németh Andor Rivière lelki küzdelmét, megtérése történetét elemezve - miként Liebermann katolizálásáról írt, még kiadatlan könyvében is - a saját lelki küzdelmét és konverzióját is vizsgálta. Ezért érdeklődött a létkérdésekkel foglalkozó egzisztencialista gondolkodók iránt is.

Rivière lelki küzdelme: vívódása Claudel és Gide között

Amikor most Claudel és Rivière levelezését ismertetem Németh Andor kézirata alapján, előttem van e levelezés 1984-es teljes kiadása.[2] Németh Andor e levelezésnek csak az 1907-1913 időszakra eső darabjait ismerhette az 1926-os kiadás alapján; ezeket sem teljesen. Az 1984-es kiadás teljes egészében közli az 1907-1913 közötti leveleket (85 levél), valamint az 1914-1924-közötti évek 49 levelét, továbbá az özvegyhez írt három Claudel-levelet, összesen tehát 137 levelet, alapos kritikai jegyzetekkel. Németh Andor dokumentációja tehát e téren hiányos; viszont teljesebb abból a szempontból, hogy bőven idézi Rivière és Alain-Fournier levelezését, tehát azokat a leveleket, amelyekben Jacques beszámol barátjának Claudellel folytatott levelezéséről.

Németh Andor röviden megadja Jacques Rivière életrajzát. 1886-ban született Bordeaux-ban; apja híres nőgyógyász professzor lett, anyja meghalt, amikor tízéves volt. 1903 óta bensőséges barátja volt Henri Alain-Fournier-nek, aki *Le grand Meaulnes* című regényével vált híressé. 1909-ben Jacques feleségül vette Henri nővérét, Isabelle-t. Jacques elveszítette gyermekkori hitét, szenvedélyesen keresi az igazságot. Felfedezi, hogy a *Tête d'or* (Aranyfő) szerzője, a Kínában működő diplomata, Paul Claudel, katolikus. 1907-ben felkeresi levélben, és elmondja neki lelki problémáit. Elindul tehát a levelezés. 1909-ben Jacques személyesen is találkozik Claudellal, de közben megismerkedik Gide-del is, aki meghívja titkárnak a *Nouvelle Revue Française*-hez. Rivière három évet tölt német fogságban, majd betegeskedik Svájcban, azután visszakerül a NRF-hez, egészen 1925-ben bekövetkezett haláláig itt dolgozik. Könyvet ír a katolikus költőről, Claudelről, a hitről; németországi naplójegyzeteit özvegye adja ki *A la trace de Dieu* (Isten nyomdokain) címmel.

Németh Andor kéziratában Gide jellemzése után Valéry, majd Claudel bemutatása következik.[3] Gide naplói alapján meglehetősen negatív képet fest a konvertita Claudelről, erőszakos térítő igyekezetéről, ami Rivière-rel folytatott levelezésében is megnyilvánul. (Hosszú ideig tart Gide és Claudel barátsága, amely akkor szakad meg véglegesen, amikor Claudel felfedezi Gide homoszexualitását.)

A kézirat 16. oldalán következik az átmenet Jacques Rivière lelki drámájához. "Franciaország legjobb fiataljai szemében csak ez a két jó számít a század elején: Gide és Claudel. De Claudel dogmatikus kíméletlensége, szigora folytán csakhamar ez elé az alternatíva elé kerülnek, hogy választaniuk kell vagy az egyik, vagy a másik mellett." Jacques Rivière és Henri Alain-Fournier

esete ide tartozik.

Amikor a két fiatal Gide-rajongását bemutatja,[4] Németh egyben jellemzi Gide világszemléletét is, *A földi táplálékok* szerzőjének megejtő retorikáját és szenzualizmusát is: "Ma, is magával ragadó hatást tesz az elfogulatlan fiatal olvasóra a *Nourritures terrestres* tavaszi viharra emlékeztető pátosza. Hát még milyen lehetett a hatása viszonylag frissen, mikor minden újság volt, amit hirdetett. (Nietzsche még ismeretlen volt szélesebb értelemben.)" Németh szerint Alain-Fournier lényegében megmarad Gide világszemléleténél, míg Rivière Gide és Claudel között ingadozik. De - mint majd megmutatom - Némethnél árnyaltabban kell értelmeznünk Rivière lelki küzdelmét, aki végül is visszatér katolikus hitéhez. - Lássuk most a (francia) levelezést. (Németh franciául másolja át a hosszú levélrészleteket.)

Jacques Rivière, aki már műveiből ismeri Claudelt, 1907 januárjában levelet ír a katolikus költőnek Kínába, és feltárja neki lelki küzdelmét. Így mutatkozik be: "Családom mindig keresztény volt: én vagyok az első, aki hitetlennek mondja magát. De ezt nem mertem bevallani anyai ágú rokonaimnak, mert e hír kellemetlen lett volna számukra." Jacques meg sem várja Claudel válaszát (Ázsiából lassan jár a posta), újra ír neki 1907. márc. 10-én: "Két dolog akadályozott meg mindig abban, hogy keresztény legyek: a semmi valóságának érzése és a tetszelgés kétségbeesésemben." Majd részletezi ezeket a nehézségeket, amelyekre Claudel később válaszol. Németh: "És most egyre-másra küldi a leveleket Paul Claudel-nek, az ismeretlen bálványnak, Kínába." Németh hosszan lemásolja a leveleket. Végre megérkezik a válasz Kínából. Jacques izgatottan számol be Henri barátjának 1907. ápr. 4-én. Claudel első levelében barátian szólítja meg a fiatalembert: "Gyermekem!" Buzdítást intéz hozzá: "Legyen testvérem! Legyen velem! Isten hívja Önt. Tudom, ez a rettenetes szorongás pillanata, de kell... A fiatalság nem a gyönyörre teremtetett, hanem a hősiességre..." Post scriptum: "Pünkösdre a Szent Asztalnál adok találkát. Be kell térnie a gyóntatószékbe. Szegény gyermek! Ez kemény dolog, de önnek nem jobban, mint másnak. Társaink átmentek ezen. Nem kell adni az emberi tekintetekre, Jacques Rivière!"

Rivière újra ír Claudelnek, akinek válasza Jacques második levelére megérkezik. Claudel sorra veszi a fiatalember nehézségeit. Többek között ezeket olvassuk: "Tudom, hogy szenved, de ez a szenvedés akkor lesz üdvös, ha győztesként kerül ki belőle. (...) Vagy keresztény lesz Ön, vagy, mint sokan mások, az élet gyönyörei és munkái csakhamar kigyógyítják minden metafizikai nyugtalanságból. Sokan írnak nekem, kevesekmek van meg a bátorságuk, hogy üdvösségüket elébe helyezzék gőgjüknek."

Németh Andor, aki sorra lemásolja Claudel és Rivière levélváltásait, megjegyzi, hogy Rivière közben Gide műveit olvassa, és azokban magára ismer: nyugtalansága, előítélet-mentessége, dogmáktól való függetlensége vonzó számára.[5] "Már az a tény különben, hogy egyszerre rajong Claudelért és Gide-ért, ellentmond mindennek, ami logikus. A két szellem: a dogmatikus Claudel és a nihilista Gide, tűz és víz. De Rivière nem akar választani. Claudel iránti rajongása épp oly őszinte, mint a Gide iránti. De Claudelben csak a költőt akceptálja, Gide-et maradéktalanul."[6] - (Mint később megmutatom, Némethnek ezt a megjegyzését árnyalnunk kell.) Németh így folytatja:

"A levélváltás folytatódik. De Rivière most már nem könyörög és siránkozik, hanem támad. De Claudel érzéketlen a kétellyel szemben. Mindkettőjük magatartása tökéletes."[7]

Claudel sorra veszi Jacques ellenvetéseit; nemcsak buzdít, hanem filozofál. Jacques visszavág, vitatkozik. Egymást keresztezik a levelek. Nagyon lényeges Claudel 1907. okt. 24-én kelt

hosszú levele,[8] amelyet Németh[9] csak töredékesen idéz. A legfontosabb szakaszt azonban lemásolta: "Bármit tegyek is, én nem tudom evidenssé tenni Önnek a katolikus igazságot, mert Isten nem akarja, hagy az evidens legyen, és tőlünk a nagylelkű akarást és a szabad csatlakozást várja el. Vere tu es Deus absconditus" (Iz 45,15). "Ne higgye azt, hogy ama ténynél fogva, hogy az ember keresztény, minden nehézség ipso facto megoldódik, vagy hogy e megoldásokra várni kell ahhoz, hogy belépjünk az egyházba. De ha már egyszer belül lesz, velünk, mindezek a viták inkább idegesítőknek, semmint komolyaknak vagy hasznosaknak tűnnek."

Claudel az idézet előtti szakaszban hivatkozott Pascalra, híres "pari"-jára, fogadására, valamint az izaiási versre, a rejtőzködő Istenre utaló gondolatokra. Pascal is azt mondja, hogy Isten fokozatosan tárja fel titkát az őt őszintén kereső, nyitott szívű embereknek.

Németh nem másolta át a levél végét:[10] "Nagyon örülök, hogy elkezdte a keresztény olvasmányokat. Menjen el a Notre Dame-ba, én ott tértem meg hajdan, és igyekezzék imádkozni a Szűz szép szobra előtt, amely alatt én oly sokszor térdeltem s adjon neki hírt rólam."

Claudel itt utal 1886 karácsonyán történt megtérésére, amelyről többször beszámolt (Ma conversion).

Rivière 1907. dec. 7-i levelében megjegyzi, hogy a semmi hamis eszméjével kapcsolatban elfogadta Bergson csodálatos kritikáját, amelyet a Teremtő fejlődésben olvashatunk, de nem akarja folytatni a vitát Claudellel. "Nem ellenkezem az Ön dialektikájával, és mégsem adom meg magam. Érzem, hogy mennyire különös ez a magatartás, de nem tehetek róla. Csak valami belső erő tud visszavezetni, ha valaha ennek meg kell történnie."[11] Németh itt megjegyzi: "E határozott kijelentésre Claudel felhagy a teologizálással. De nem szűnik meg bízni továbbra is Rivière megtérítésében." Claudel 1908. jan. 11-i válaszában személyesebb hangot üt meg. "Levelezésük személyesebb, szubjektívebb, meghittebb lesz. Időközben lezajlik Rivière-ben a nagy Gide-láz."[12] Megjelenik Rivière tanulmánya a költő Claudelről, ahol teológiai kérdésekkel is foglalkozik. Ez újra elindítja a vitát kettőjük között. Németh hosszú részleteket közöl Jacques és Henri, ill. Claudel és Rivière levelezéséből.[13]

1909 tavaszán Claudel visszatér Párizsba, és személyesen is megismerkedik Rivière-rel. Németh így sommáz (állítását majd később árnyalom): "Kapcsolatuk ezentúl már kizárólag irodalmi vonatkozású. A nagy Claudel-rajongás lezajlott Rivière-ben, terjedelmes levélváltásuk során pontosan definiálta viszonyát a katolicizmushoz; most már tiszteletteljes bámulat a költő és hála a résztvevő ember iránt köti Claudelhez. Viszonya a lét végső kérdéseihez közelebb áll Gide-hez, mint valaha. Itt volt az ideje, hogy megismerkedjenek."[14] 1909 novemberében találkoznak Rivière-éknél. Jacques aug. 24-én házasságot kötött barátja nővérével, Isabelle-lel. Aztán Jacques Gide-del is találkozik, aki meghívja titkárnak az akkor alapított *Nouvelle Revue Française*-hez. (1911 végén kezdi titkári munkáját.)

Németh utalva Rivière és Gide találkozására megjegyzi: "Vajon nem fogja lerombolni Gide, akivel most legszorosabb kontaktusba kerül, amit Claudel előkészített? S ezt annál könnyebben, mivel a keresztényi alávetettségről való véleményeik elejétől fogva azonosak. Rivière persze annyira szaturálva van Gide-del, hogy már nem is tudja, hol és mennyiben hatott gondolatvilágának kialakulására. Annyira vérévé lett mindaz, amit Gide magából kifejezett, hogy sokszor a saját megállapításának tartja olyan nézeteit is, melyek nyilvánvalóan gide-i eredetűek."[15]

Meg kell itt jegyeznünk, hogy most nem a "nihilista" Gide-ről van szó - Németh így minősítette -, hanem a vallásos/misztikus Gide-ről, a Numquid et tu korszakáról. Németh tehát kitér Gide "lappangó" vonásaira, vallási szomjára: "Gide alapjában véve sokkal vallásszomjazóbb lélek, mint Rivière." Ez utóbbi azzal, hogy felhagyott a vallásgyakorlattal, a katolikus vallásával, mostani hitetlen állapotát nem tartja elviselhetetlennek. "Annyira nem, hogy saját magát érezné megcsonkítva, ha alávetné magát annak a szellemi fegyelemnek, amelyből kiszakadt. Ilyen értelmű nyilatkozatai - Claudelnek intézett vallomásai - mind gide-i eredetűek."[16]

Németh idéz Gide első naplóiból:[17] feltárja milyen vallásos légkörben nőtt fel, mennyit foglalkozott az Újszövetséggel, az evangéliumokkal. Charles du Bos-ra hivatkozva rámutat, hogy Gide, aki elhagyta feleségét és világgá ment, lelke mélyén bizonyos bűntudatot érzett. "Mert ha nem is foglalkozik műveiben kifejezetten Istennel, minden problémája vallásos természetű, azaz nem morális, hanem kifejezetten vallásos fogalmazásban teszi fel magának és keres rájuk megoldást."[18] Ezután a Numquid et tu korszakának jellemzése következik.[19] Majd visszatér Rivière-hez: "A német hadifogolytáborban Jacques Rivière is keresztény meditációkban vigasztalja magát. Misztikus korszakából éppúgy kilábol a háború után, mint Gide. Özvegye ragaszkodik hozzá, hogy Rivière keresztényként halt meg, kiadta - halála után - *A la trace de Dieu* címmel jegyzeteit."[20]

A konvertita Jacques Rivière

Mint már említettem, Németh Andor nem ismerhette Claudel és Rivière teljes levelezését, az 1984-es kiadást, így Rivière és Claudel 1913-1924 közötti kapcsolatait sem. Jóllehet nemegyszer éleslátón jellemzi Rivière vívódását Gide és Claudel között, szerintem - a dokumentumok szerint - eltúlozza a gide-i hatást, és minimalizálja Cláudel hatását az 1909-es találkozás után. Rivière 1913-ban egy bizonyos szentimentális (szerelmi) epizódon esik át, ami nagyon megzavarja. Erről beszámol Claudelnek, aki - az ő kérésére - egy megértő papot ajánl neki: Fontaine abbét, akit Rivière 1913 májusában felkeres; elbeszélgetnek a hitről, Rivière lelki problémáiról.[21] Claudel 1913. máj. 29-i fontos levelében (most először!) halványan utal a saját lelki drámájára, szerelmi viszonyára, amelyet a *Partage de midi*ben dolgozott fel. Újabb életrajzok felfedték a "megtért" költő házasságtörő viszonyát Rose Vetsch-csel, amely Kínában négy évig tartott.[22] Most már világos, hogy Claudel "megtéréseiről" kell beszélnünk; sokáig küzdött benne a pogány és a keresztény, a földi és az égi szerelem! Így megértő tudott lenni Rivière-rel szemben is. Nyilván önmagára is gondol, amikor ezt írja: "Az emberi szerelem csak akkor szép, ha nem kíséri kielégülés. Ami pedig a kielégített szerelem gyönyöreit illeti, ezeket egyetlen író sem festette le, mert ezek nem léteznek: Az a paradicsom, amely egy nő teljes birtoklásában és e test és e lélek végső célnak tartásában állna, valójában maga a pokol szememben. - Nem beszélek a hitvesi szerelemről, amely végtelenül szebb és mélyebb..."[23] Egyébként Rivière futó szerelméből született *Aimée* című regénye, amely 1922-ben jelent meg. Yvonne Gallimard-hoz fűződő szerelmi vonzódását örökítette meg, ami nem csökkentette házastársi szerelmét.[24] Claudel 1923. jan. 2-i levelében reagál a regényre, dicsérve annak elegáns stílusát. Szerinte a nő (Aimée) alakja homályos marad. De megjegyzi, hogy a végén kiderül: nem birtokolta ezt a nőt, mert érezte, hogy ez rossz és Isten ellen van. "Ellentétben azzal, amit néha hittem, Önnél a szív sokkal fontosabb, mint az értelem."[25]

Visszatérve 1913-ra: Rivière elment Fontaine abbéhoz (május 8-án), hosszan beszélgettek Hitről szóló esszéjéről, a katolicizmusról.[26] Fontaine abbé közölte Claudellel, hogy Rivière meggyónt nála. Isabelle szerint Rivière is írt Claudelnek arról, hogy áldozott a karácsonyi misén.[27]

Nem részletezem az ilyen adalékokat, amelyek kiegészítik és árnyalják Németh Andor töredékes megjegyzéseit. Claudel és Rivière többször találkoznak, illetve tovább tart levelezésük irodalomról, világnézeti problémákról. Isabelle férjéről írt vallomásába[28] megmutatja, hogy Jacques, a Claudellel folytatott párbeszéden kívül - Gide ellenhatásaként - élvezhette a NRF-nél Istent őszintén kereső, megtért barátai támaszát: Jacques Copeau, Charles du Bos és Gabriel Marcel nevét említi. Tegyük hozzá, hogy Claudel tanácsára kapcsolatba kerül a Maritain-házaspár meudoni körével is, a sok konvertitával, írókkal, művészekkel, filozófusokkal. Erről számol be Raissa Maritain *Nagy barátságok* című könyvében. Ebből idézek (253.):

"Abban az időben, amelyről ez a könyv szól (és később is) barátaink közé sok megtért hitetlen, vagy a katolicizmushoz megtérőben lévő ember tartozott. Egyszerűen azért, mert a XIX. sz. végén és azóta is a katolicizmushoz való megtérés nagyon gyakori volt Franciaországban: A nagy hívők, mint például Léon Bloy és Paul Claudel, és még a hitetlenek, mint Maurras vagy André Gide körében is, közeli barátaik és tanítványaik közül sokan tértek meg. A Gide körüli megtérések különösek, ha figyelembe vesszük azoknak az embereknek a művészi és irodalmi szerepét, és intellektuális képességeit; akik tőle magától tanulták meg, hogyan szabaduljanak meg tőle. - Később ezek nála jobban értették a *Tékozló fiú* példabeszédét. Dupouey-re, Ghéonra, Francis Jammes-re, Copeau-ra, Jacques Rivière-re, J. P. Laurensra, Charles du Bos-ra, Gabriel Marcelre, René Schwob-ra, Julien Greene-re; Jean Pierre Altermannra gondölok. Az utóbbi pap lett, és papi, tevékenységével nagyon sok lelket vezetett vissza Istenhez. Jean Copeau egyik lánya misszionárius apácának ment, Rivière fia és lánya bencés kolostorba lépett, Francis Jammes egyik fiából pap lett. A megnevezettek között nagyon sok drága barátot tartunk számon, akiket Isten nekünk ajándékozott, anélkül, hogy elvette volna őket Gide-től. Isten szereti a hűséget.

De bizonyára nincs igazam, ha André Gide-et hitetlennek nevezem. Biztos, hogy nem volt hitetlen 1916-19-ben, amikor a Charles du Bos-nak ajánlott *Numquid et tu ...* című könyvét írta:

>Nem is annyira arról van szó, hogy Krisztus szavaiban azért higygyünk, mert Krisztus Isten Fia, hanem arról; hogy megértsük: ő Isten fia; mert szavai isteniek, és mert messze felülemelkednek mindazon, amit az emberi bolcsesség és művészet nyújt számunkra.

Ez az istenség elég nekem. Lelkem és szívem megelégszik ezzel a bizonyítékkal; amit e fölött adsz, elhomályosítja azt.<"

Amikor értesült Raisa Maritain haláláról, F. Mauriac ezeket jegyezte be Bloc-notes-jába, a meudoni találkozásokra emlékezve: "Mennyi megtérő a francia irodalomban! A luciferi Gide körül a kegyelem milyen pezsgése: Claudel, Jammes, Copeau, Ghéon, Rivière, du Bos, hogy csak a legjelesebbeket említsem, de még sokan voltak velük együtt; megremegtek az örömtől, Maritainék élete légkörétől. Valamennyien a maguk módján Magnificatot énekeltek. És a Magnificat nem szűnt meg visszhangozni a francia irodalomban Bloy-tól Huysmansig és Claudelig."

Itt még megjegyzem, hogy Paul Claudel portréját is jobban árnyalni kellene, figyelembe véve az újabb irodalmat. Szerintem Németh túlságosan Gide jellemzésére hagyatkozott. Claudel és Gide, Claudel és Mauriac levelezése, Claudel naplói nyomán teljesebben látjuk a költő bolső útját, lelki drámáját, a sokszor pózoló "főpap" álarca mögött a magát gyarló bűnösnek valló keresztényt. (Lásd erről az itt közölt irodalmat.)

Valóban, páratlan volt a XX. század elejének francia megtérőinek plejádja; a légkör megérintette

1906-ban Ady Endrét is (utána sorjáztak istenes versei), később pedig Illyés Gyulát is, vagy a Bergson-kurzusokat hallgató Dienes Valériát, aki később a Bergson-előadásokra vezette vissza 1922-es megtérését. Később Németh Andor is e konvertiták csoportjához társult, bár életének ez a jelentős mozzanata, portréjának ez a vonása mindeddig homályban maradt, illetve közzé nem tett kéziratokban van "eltemetve". Egészen világos, hogy Némethet azért érdekelte Rivière megtérése, vívódása vagy Libermann története (ez a konverziótörténet is még kéziratban), mert saját maga vívódásait látta vagy azokat vetítette bele "hőseibe".

A XX. század konvertitáinak lelki útja, küzdelme, a kegyelemmel való viaskodása sok változatot mutat, de mindegyik azt példázza, hogy e szekularizált korban is él az emberben az Isten, a Transzcendens, vagy az Abszolútum utáni szomj. Az Istent - vagy az igazságot őszintén keresőknek a "rejtőzködő Isten" feltárja misztériumát. Igazában Ő maga keresi az embert, Ő indítja kegyelmével az igazság keresésére és mozgatja soha ki nem elégülő nyugtalanságát. Erről vallott Szent Ágoston a Vallomások elején: "Magadnak (magadhoz) teremtettél minket, és nyugtalan a szívünk, amíg meg nem nyugszik Tebenned."

Irodalom

Correspondance Paul Claudel - Jacques Rivière 1907-1924, Cahiers Paul Claudel 12, NRF Gallimard, 1984. (Auguste Angles gondozásában, jegyzeteivel.)

M. Malicet-M.-C. Praicheux: *La vague et le rocher.* Paul Claudel-François Mauriac, correspondance 1911-1954. Lettres Modernes. Minard, Paris 1988.

Gilles Cornec: *L'affaire Claudel*, NRF Gallimard, 1993. (Kritikai tanulmány Claudel és Gide kapcsolatáról.)

Henri Guillemin: *Le "converti" Paul Claudel.* Gallimard, 1968.

Paul Claudel: Journal I (1904-1932), Journal II (1933-1955), Gallimard, 1968-69. François Varillon és Jacques Petit bevezetőivel és jegyzeteivel. (Bibliothèque de la Pléiade, 1500 és 1381!)

Gérald Antoine: *Paul Claudel ou l'Enfer du génie.* Laffont, Paris, 1988.

Marie-Josephe Guers: *Paul Claudel.* Biographie. Actes Sud, 1987.

Szabó Ferenc: *Szavak forrása csend.* (Claudel, Valéry és Emmanuel) Róma, 1985.

Szabó Ferenc: *"Csillag után". Istenkeresés a modern irodalomban.* Távlatok, Bp., 1995. (Claudelről 297-310.)

Jegyzetek

[1] Szent István Társulat, 1986.

[2] Correspondance Paul Claudel - Jacques Rivière 1907-1924. Cahiers Paul Claudel 12, Gallimard (CR rövidítéssel hivatkozom rá).

[3] NA 11-16.

[4] NA 20-24.

[5] NA 36-40.

[6] NA 39.

[7] NA 41.

[8] CH 92-96.

[9] NA 48-50.

[10] CR 96.

[11] NA 52. = CR 100.

[12] NA 53.

[13] NA 54-76.

[14] NA 76.

[15] NA 86.

[16] NA 87.

[17] NA 87-94.

[18] NA 100-101.

[19] NA 102-110.

[20] NA 111.

[21] CR 208-216.

[22] Lásd Szabó F.: Csillag után, 307-310.

[23] CR 216.

[24] CR 269.

[25] CR 270.

[26] CR 212.

[27] CR 219.

[28] Lelotte: *A XX. század konvertitái.* I, 179-194.

TVERDOTA GYÖRGY

Az első magyar Kafka-monográfia

André Nemeth: Kafka ou le mystère juif

Dolgozatom címe: "Az első magyar Kafka-monográfia" némi magyarázatot igényel. A könyv tárgya csakugyan Franz Kafka életműve. Ami azonban a könyvben igazán magyar, az csak a címlapon André Nemeth-ként szereplő szerző állampolgársága. A publikálás helye Párizs, nyelve francia, megjelenési időpontja: 1947. Franz Kafka, a monográfia hőse németül publikáló zsidó származású, prágai (cseh?) író. A cím magyar fordításban így hangzana: *Kafka vagy a zsidó titok*. Lehetne úgy is okoskodni: egy közép-európai, zsidó származású, kritikus egy közép-európai, zsidó származású íróról írt könyvet. Mi köze ennek a magyarsághoz? A filológiai érvek, amelyeket e mellett fel lehet hozni, szegényesek és ingatag érvényűek. A címlapon ezt olvassuk: Traduit du hongrois par Victor Hintz, azaz "Magyarból fordította Hintz Viktor." Csakhogy ez misztifikáció. A könyv kézirata birtokunkban van, s ez bizonyítja, hogy a szerző a szöveget német nyelven írta. A titok nyitja egyszerű. Victor Hintz, aki tudomásom szerint a lille-i egyetem magyar lektoraként dolgozott, német (sváb) származású volt, s a könyvet németből fordította franciára. Az azonban nagyon valószínű, hogy a német kéziratból született francia könyv üzleti és szakmai kérdéseiről a fordító és a szerző magyarul tárgyalt egymással.

A szövegben érthetően kevés magyar vonatkozású mozzanatot találunk. Igaz, köztük olyan is akad, amely *A per* hősének, Josef K.-nak a bűntelen bűnösség komplexusát tárgyalva egy, a francia közvéleményben ismeretlen magyar költőre irányítja a figyelmet: "Nem kevésbé érzi magát súlyos bűntudattól összezúzva, s következésképpen olyan állapotban, amelyet egy nagyszerű magyar költő, József Attila is leír: Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / de jól érzem magam. / Csak az zavar e semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van.". Később előkerül az a mondás is, amelyet mi, magyar olvasók Arany Jánostól ismerünk: "Lássuk, Uramisten, mire megyünk ketten!", de Németh nem említi Aranyt, csak "a mesebeli parasztra" utal. A kastélyban elmesélt Amália-epizódot pedig, amelyet Max Brod homályosnak ítél, egy Monarchia-beli, Magyarország déli határán történt eseményről szóló újsághír segítségével fejti meg.

Miért kell mégis igényt tartanunk nekünk, magyaroknak erre a monográfiára? Françoise Tabery francia Kafka-bibliográfiájában a következő annotációt olvashatjuk Németh könyvéről: "Az író - kulturális és családi - konfliktushelyzetei. Az életmű megközelítése (*A per*, *A kastély*, *Amerika*, a nagy elbeszélések); a vallási probléma, az életmű forradalmi jelentősége." Amikor ezeket a tárgyszerű, ámde igen csekély érdeklődésről tanúskodó mondatokat elolvastam, amelyek a 200 oldalas könyvről szűkszavúbban nyilatkoznak, mint egy-egy francia szerző által írott rövidebb tanulmányról, felrémlett előttem az a teljes érdektelenség, amely

a "magyarból fordított" monográfiát kísérhette a francia nyelvi közegben. Ekkor jutottam arra a következtetésre, hogy ez az igényes, értékes vállalkozás jobb sorsra érdemes. Nem maradhat a senki földjén. Ha a franciák megvannak nélküle, akkor nekünk, magyaroknak kell adoptálnunk, integrálnunk a hazai Kafka-recepcióba, amely ebben a korai szakaszban az ismert történelmi körülmények folytán nem büszkélkedhet más, ehhez fogható eredménnyel. És ha már nem olvasható magyarul, legalább beszélnünk kell róla. A *Kafka ou le mystère juif* tehát szerintem a külföldön született magyar szellemi termékek, a hungaricumok sajátos válfaját képezi.

A könyv címét és Németh vállalkozásának természetét az előszóból és az első fejezetből érthetjük meg, amely a *Franz Kafka, bevezetés a műveihez, amit posztumusz regényeinek egzegézise követ* címet viseli. Az előszó arról tudósít, hogy a szerző munkájának megírásához 1940-ben kezdett hozzá, a Marseille melletti Cassis-ban, s először talán csak egy esszét szándékozott írni *A per* című regényről. A szövegnek a kor történelmére tett utalásaiból kiderül, hogy a munka monográfiává a háború után kerekedett. A könyv címét adó "zsidó titok", amely azt a félreértést keltheti, hogy Németh az egyetemes érvényű üzenetet tartalmazó kafkai életművet a zsidóság számára sajátítja ki, ugyancsak az előszóban kerül szóba önálló témaként. A szerző felidézi a könyv fogantatásának idejét, amikor egy baloldali, antiszemita, lengyel emigránssal folytatott vitákat a zsidóság természetéről, értékeiről és hibáiról. A monográfiában tehát nem annyira valamely meghatározott misztériumról van szó, hanem a zsidó ember különös, bizarr, ellentmondásos, nehezen meghatározható arculatáról. Nem annyira titokról, mint inkább paradoxonról, s az erre épülő, az átlagostól, normálistól elütő magatartásmódról. Ez a különösség, egy nép ellentmondásos és nagyon egyedi alkata ölt testet Németh szerint Franz Kafkában.

Az első fejezet magában foglalja a könyv egészének koncepcióját, tartalmazza kulcsszavait, eljátssza vezérmotívumait, ezért a monográfia problematikáját ezen a fejezeten demonstráljuk. Kafka elementáris hatására keresve magyarázatot Németh úgy látja, hogy a prágai író műve az olvasót olyan végső, nyugtalanító kérdésekkel szembesíti, amelyeket egyfelől naivnak, gyermekesnek, másfelől obszcénnak tartunk, s ezért tudatunk alá szorítunk, vagy közkeletű válaszokkal igyekszünk előlük kitérni. E problémák magva személyes énünk miért-valósága, a kérdés, hogy mi végre vagyunk a világon? A jelenvaló létünk értelmére irányuló aggódó kérdés kapcsán felmerül egy olyan fogalom, amely végigkíséri a könyv egész gondolatmenetét: az abszurditás fogalma. Lehet, hogy jelenlétünk nem indokolható megfelelőképpen, hogy létünk abszurd, értelmetlen. Németh Andor három nyelvű töredékes filozófiai kézirata a bizonyíték rá, hogy a szerző szembesült Camus *Sziszüphosz mítoszá*nak abszurd-meghatározásaival, valamint Sartre *Az undor* című regényének megfelelő vonatkozásaival is. De az *absurdité* például az ún. egzisztencialista irodalommal éles vitát folytató Jean Starobinski 1945-ös Kafka-tanulmányának is központi fogalma. E fogalom reflektált használata tehát szorosan hozzákapcsolja Németh felfogását az egykorú franciaországi Kafka-recepcióhoz, amelynek az *absurdité* az egyik

kulcsszava, függetlenül attól, hogy az adott szerző hogyan definiálja és hogyan foglal állást vele kapcsolatban.

Vajon az istenhit vagy az Istenbe vetett bizalom meg tud-e szabadítani az abszurdtól, a világ értelmetlenségének élményétől? Biztosíthatja-e a lélek békéjét, el tudja-e hallgattatni a nyugtalanító kérdéseket? Németh úgy látja, hogy ezen a téren a bizonyosság élménye csak azoknak a keveseknek osztályrésze, akik az Istennel való egyesülés kegyelmében részesülhetnek, azaz a misztikusoké. Az Egyház, tanításai révén csak közvetítésre vállalkozik a kételkedéseibe visszazuhant hívő és a transzcendencia között. Hogy miért éppen én követek el bűnt, és hogy a bűnbánat eredményeként átélt megtisztulás után miért süllyedek vissza a bűnbe, erre az Egyház is csak az eredendő bűn homályos mítoszával képes válaszolni. A kérdezésnek ez a látszólag váratlan iránya megint csak mélyen jellemző a háború alatti és azt követő időszak Németh Andorjára. Szerzőnk ugyanis párizsi emigrációja előtt katolikus hitre tért át, s a francia fővárosban egy elzászi, zsidó származású, később boldoggá avatott misszionárius, Libermann atya örökségét kutatta és életrajzát írta meg. Az élet nagy kérdéseinek vallási megoldása tehát ezekben az években rendkívül mélyen foglalkoztatta őt. Ehhez érdekes adalék emlékiratának az a mozzanata, amelyben beszámol marseille-i beszélgetéséről Simone Weillel.

Németh Swifttel, a *Gulliver* és Voltaire-rel, a *Candide* szerzőjével példálózva szembeállítja az ember alacsonyságát, nyomorúságos voltát hangsúlyozó rosszmájú zsenikkel az olyan alkotó típusát, amelyiket Dosztojevszkij testesít meg, aki legelesettebb alakjainak ábrázolása során is felmutatja, hogy az ember nemcsak az, ami, hanem az is, aminek képzeli magát. Nemcsak ösztöneit kiélő lény, hanem olyan létező, akinek végcélja Isten. "Hogy Isten minden létező első oka - mondja - erről Kafka is mélyen meg van győződve." A prágai író pozícióját az első fejezet egy későbbi helyén mégsem Dosztojevszkij oldalán, hanem Voltaire és az orosz író között, mintegy félúton jelöli meg. Kafka szerint ugyanis mi tudunk ugyan Isten létezéséről (mást talán nem is tudunk róla), de nem biztos, hogy Isten tudomást vesz a mi létezésünkről. Nincs vele kapcsolatunk, s ezért olyan, mintha nem is létezne.

Abban, hogy Németh könyvében Kafkát szembesíti a zsidó és a keresztény vallás kérdéseivel, s abban, hogy pozícióját - az egyszerűség kedvéért nevezzük így - a sérült istenhitű szerzők között jelöli ki, megint csak nem üt el a korabeli francia Kafka-kritika más jelentős teljesítményeitől. Így például Claude-Edmonde Magny kitűnő 1942-es tanulmánya, amelyet a *Cahiers du Sud* című folyóiratot szorgalmasan olvasó Németh Andor minden bizonnyal ismert, egyedül azt veti Kafka szemére, hogy műveinek világa csonka: hiányzik belőle az Istenbe vetett bizalom, az igazi, személyes istenhit. Kafkát Isten nélküli misztikusnak nevezi. Jean Starobins-ki hasonlóképpen negatív teológiának, Raniel Rops, az író egyik legkorábbi francia híve a hiány teológiájának minősíti a kafkai vallásosságot.

A vallási megoldás horderejének relativizálása után a szerző a jelenvaló létünk nyugtalanító alapkérdéseit a művészet nyújtotta megoldással szegezi szembe. A művészet, mondja, eleve nem ígér orvosságot erre a bajunkra, csupán tükröt tart létszorongásunk elé. "Minden művészeti

tevékenység legfőbb értelme - írja - legyőzni a létezés okozta aggodalmat." Ez a győzelem Kosztolányi a homo aesteticus magatartására emlékeztető módon fogalmazódik meg a fejezetben. A világ ránk gyakorolt nyomasztó hatását - mondja Németh - a műélvezet mintegy felfüggeszti. A műalkotás a gyöngéd és szomorú szépség glóriájával veszi körül szenvedésünk tárgyát, s az általa nyújtott élmény megbékít életünkkel.

Németh ebből az esztétikai alapállásból kiindulva magyarázza azt a különös, lenyűgöző varázserőt, amellyel Kafka művei szinte leigázzák, hatalmukban tartják az olvasót. A

személytelen tárgyilagossággal megfogalmazott szövegek nyugtalanító módon azt a benyomást keltik, hogy bennük rólunk, magunkról van szó, a művek mintegy célba vesznek bennünket. A művek világa úgy kényszeríti ránk magát, mintha szorongásos álmot látnánk. A művek álomszerűségének, a kafkai írásművészet álomtechnikájának a leírása Németh könyvének legszebb passzusai közé tartoznak. A szerző itt természetesen pszichoanalitikus műveltségét, a freudi álomtanban szerzett jártasságát kamatoztatja. A mélylélektani szempontok a gondolatmenet más pontjain, például Az ítélet elemzése során is felbukkannak. Kafka pszichoanalitikus értelmezéseiben való elmélyedés Németh Andor emlékirata segítségével egészen a harmincas évek elejéig követhető visszafelé: "Egy Vilmos császár úti könyvkereskedésben felfedeztem Kafka poszthumusz regényeit. Ezek, különösen a Schloss, egészen megbűvöltek. Ugyanígy volt velük Attila is, akinek odaadtam a *Schloss*-t, őrá is döntő módon hatott, amint az későbbi versein erősen érezhető. Csak egy híres strófáját idézem itt: "Zord bűnös vagyok, azt hiszem, de jól érzem magam. Csak az zavar e semmiben, mért nincs bűnöm, ha van." Na mármost, Attila jelentette nekem, hogy az *Imago* nevű pszichoanalitikus folyóiratban megjelent egy közlemény Kafkáról."

A pszichoanalitikus értelmezési stratégiával a szerző megint csak nem áll egyedül a korban. Paul-Louis Landsberg, például, *Az átváltozás* elemzésében Gregor Samsa állattá, majd rovartetemmé való lefokozódását Freud halálösztön fogalmából értelmezi. Kafka világának szorongásos álomhoz hasonlítása, amelynek során magunkat zárjuk be egy álom által konstruált szituációba, s így belevetjük magunkat az abszurditás örvényébe, Starobinski már említett tanulmányában is hangsúlyosan jelenik meg *Az ódú* című novella elemzése kapcsán. Németh onirikus öntudatról, a francia szerző onirikus logikáról beszél Kafka műveiben.

Nem mond ellent az álomszerű atmoszférának az a tény, hogy Németh szerint Kafka regényei úgy kezdődnek, mintha a főhős valamiféle fél-kábulatból térne magához, valamilyen letargikus állapotból ébredne rá saját személyes énjére, kiszakítva magát megnyugtató, biztonságot adó társadalmi szerepeiből. S e kínos ébredés következtében lenne kénytelen rámeredni létezésünk miértjének megfejthetetlen titkára. E képlet szerint a nagy regények központi témáját a társadalmi szerepeitől, legitimitásától megfosztott ember önigazolási, helykeresési kísérletei képezik. Annak érdekében, hogy az ember, és a kafkai hős világban való benneléte és e bennelét problematikusságának tudatát megalapozza, Németh a kortárs filozófia, nevezetesen Heidegger *Sein und Zeit*je és Sartre *Être et le Néant*ja bizonyos alaptételeit vonja be gondolatmenetébe. Ez a lépés egyáltalán nem a kor divatjának történő felületes behódolásként magyarázható. Említett három nyelvű filozófiai töredékének fő témája a két híres filozófiai mű összevetése, ami világosan bizonyítja, hogy franciországi emigrációja idején Némethet komolyan foglalkoztatták az egzisztencia-filozófia kérdései.

A bevezető fejezet egyenesen azt a kérdést teszi föl: "vajon a Kafka-regények nem is lennének többek, mint mindannyiunk számára hozzáférhető költői példák, amelyek Heidegger híres téziseit illusztrálják a szorongásról és a nyugtalanságról, valamint a minden létező alapjául szolgáló kontingenciáról?" Heidegger és Sartre tételei ezután ismételten felbukkannak a könyv későbbi fejezeteiben, ami mutatja a szerző egzisztencialista vonzalmainak intenzitását, a bevezető fejezet azonban a feltett kérdésre nem egyértelmű igennel válaszol. Azokat az elutasító véleményeket is komolyan számba veszi, amelyek Kafkát és Heideggert egy kalap alá véve mindkettejük hitelét kétségbe vonják, mindkettejükre a neurózis, a betegség stigmáját ütik.

Ennél jóval súlyosabban esik a latba az az ellenvetés, amely szociológiailag hitelteleníti Heidegger filozófiáját, s egyben Kafka művészetére is árnyékot vet. Heideggerrel kapcsolatban Ernst Bloch kritikáját idézi, aki szerint a német gondolkodó jelenvalóléte nem az ember általában, hanem a hanyatló burzsoázia képviselője, és a heideggeri terminológia nem más, mint

a burzsoázia rosszérzésének metafizikai abszolútummá emelése. A polgárság eltűnésével majd érvényüket vesztik azok a kérdések, amelyek a német gondolkodó fiatalkori főművében fölvetődtek. Németh háború utáni politikai felfogására jellemző, s a népi demokrácia lehetőségeibe vetett csirázó illúzióira mutat, hogy a társadalmi fejlődés avantgárdja felől érkező kritikát komolyan veszi. Nem áll ki vele szemben Heidegger mellett. Említett töredékében is fontos pontokon vitába száll vele. Kritikája ugyanakkor nem olyan szélsőséges, mint amilyen Max Brodé, aki az *Arche* című folyóiratban írott, Németh által egy másik hivatkozás alapján bizonyíthatóan ismert cikkében kategorikusan elutasítja az író és a filozófus rokonításának létjogosultságát, s dühös indulattal támad Heideggerre a német gondolkodónak a Harmadik Birodalom-beli közszereplése miatt.

Könyvében mindenesetre csak arra van gondja Némethnek, hogy a szemrehányásokat Kafka feje felől elhárítsa. S a gondolatmenetnek ezen a kulminációs pontján lép működésbe a "zsidó titok". A prágai író alakjai - úgymond - szenvednek ugyan életük üressége miatt, de Kafka mégsem tagadja meg sem az embert, sem az életet. Nem mondható a reménytelenség, de még a rezignáció apostolának sem. Harcos szellem, aki soha nem adja föl a reményt. Hősei elbukhatnak, de minden kudarc után felpattannak, s makacsul tovább folytatják küzdelmüket, bármilyen kilátástalan legyen is ez a birkózás. Márpedig ezek a tulajdonságok a zsidó ember jellemzői, akinek messiásvárása jóval régibb és gyökeresebb, mint a liberális kapitalizmus szelleme, amit neki tulajdonítanak. A zsidó embert nem lehet elégséges módon társadalmi helyzetével, polgári mivoltával meghatározni. Tapasztalatai több ezer éves üldöztetésre néznek viszsza. Mint javak birtoklójának, helyzete ingatag, üldözött volta dacára viszont kiválasztottnak tudja magát. Magatartását az a paradoxon irányítja, amelyről már az előszó is beszélt. A gondolatmenetnek ezt a kissé újságírós fordulatát, gondolom, senki sem tartja kielégítőnek. Németh felfogása azonban abban a kérdésben a francia recepció szinte minden képviselőjével egybehangzik, hogy sem *A per*, sem *A kastély* főhősét nem látják a körülmények puszta áldozatának, sorsába belenyugvó, önfeladó hősnek. S ezt a sorssal (nem lázadva) dacoló magatartást például Jean Starobinski is úgy értelmezi, hogy ennék révén az *Ószövetség* kérdezési módja, Jób hangja hangzik fel újra korunkban.

Németh Andor egy ekkoriban leírt francia nyelvű tervezete szerint könyvet szándékozott írni a kor ideológiai válságáról, amelyben szembesíteni szándékozott egymással a vallásos gondolkodókat (Gabriel Marcelt, Bergyajevet), az egzisztencialistákat (Heideggert, Sartre-ot, Camus-t), nyelvfilozófusokat (Brice Parain-t), a marxista álláspontot (Lukács Györgyöt), szépirodalmi műveket is bevonva vizsgálódásába (Sartre *Undor*át, Zárt tárgyalását, Camus *Közöny*ét, Koestler *Sötétség délben*jét, Malraux-t). Tervét nem valósította meg, Kafka-könyveben azonban egy írói monográfiában, kisebb méretekben ezek a korra jellemző gondolkodásmódok - a vallásos világmagyarázatok, a pszichoanalízis, az egzisztencializmus, az osztályharcos, történelmi materialista világfelfogás - randevút adnak egymásnak. A módszerek és eszmerendszerek eme találkozója egyszerre mutatja Németh szemléleti tágasságát és gondolkodásának eklektikus voltát. A könyv szellemének bemutatása után röviden áttekinthetjük a mű felépítését. Az első fejezetet három élet- és pályarajzelemzés követi. Az első a korabeli Kafka-irodalomban részletesen tárgyalt témát, az apával folytatott harcot taglalja. Ennek keretében Az ítélet című novella és rövidebben Az átváltozás elemzésére kerül sor. A második életrajzi áttekintés címe: *Konfliktus a zsidó közösséggel*. A szerző itt Kafkának a zsidó valláshoz, kultúrához, társadalmi környezethez való ellentmondásos, és mint a cím is utal rá, korántsem konfliktusmentes viszonyát veszi sorra a *Sakálok és arabok* című novella kapcsán, részletesen kitérve az írónak egy Prágában fellépő zsidó színészcsoporttal való kapcsolataira. A harmadik elemzés, amely a *Küzdelem a személyiségért* címet viseli, bőven merítve Kafka naplójából és levelezéséből, rekonstruálja pályakezdését, rátalálását saját hangjára és írói felfedezését, felidézi

irodalmi barátságait.

A könyv további három fejezete a három nagy regénytöredék elemzését foglalja magában. A monográfia legterjedelmesebb egysége *A per* elemzése. *A kastély*t rövidebben, az *Amerikát* pedig szinte csak futólag analizálja a szerző. A regényelemzéseket *A nagy elbeszélések* című fejezet követi. Németh három csoportba osztja Kafka rövid prózáját. Az első csoportot a korai darabok, a Küzdelem a személyiségért fejezetben áttekintett prózaversek képezik. A második csoportba a szerző a parabolákat sorolja. Közülük részletesebben *A per*ről szóló fejezetben *A törvény kapujában* című szövegre tér ki. Itt hosszabban az ún. nagy, érett elbeszéléseket tárgyalja. Elsőként *A fegyencgyarmaton* címűt, majd az *Egy falusi orvos*t, aztán a *Jelentés az Akadémiának* címűt, az *Egy kutya kutatásai*t és *Az odú*t. Hoszszabban megállapodik a *Josefine, az énekesnő* című novellánál, végül röviden *Az éhezőművész*t is tárgyalja. A *Visszatekintés* című záró fejezetből, amely újra végigveszi a könyvben felvetett fontosabb kérdéseket, csak egy témát emelünk ki: a francia recepcióban is széltében tárgyalt kérdést, Kafka és Kierkegaard viszonyának problémáját, amelyről Jean Wahl 1942-ben, az *Arbalète* című folyóiratban külön kommentárt is közzétett. Németh tájékozottság és a vizsgálódás alaposssága tekintetében nem vall szégyent társai mellett, sőt, a német-osztrák Kierkegaard-recepció területén otthonosabban mozog náluk.

Hozzászólásomban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a *Kafka ou le mystère juif* című monográfia a negyvenes évek francia Kafka-recepciójának legjobb színvonalán álló teljesítmény volt. A kornak a Kafka-életmű kapcsán föltehető legaktuálisabb kérdései kaptak benne helyet. Noha a Kafka-irodalmat ma más kérdések foglalkoztatják, a magyar kritikatörténet és irodalomtörténet feladata megbecsült helyet biztosítani neki a magyar Kafka-recepció történetében.

Három lényeges ponton azonban a könyv eltér az egykorú Kafka-irodalom egészétől, s ebből két ponton biztosan előnyösen különbözik tőle. Németh egyik előnyére a *Josefine, az énekesnő* című novella elemzésekor derül fény. A szerző Herbert Tauberrel, Kafka egyik monográfusával vitatkozva arra mutat rá, hogy Josefine alakjában az író a Karl Kraus-jelenséget írja meg, s a nagy tekintélyű bécsi író és szerkesztő alakjának megidézése hozza magával a század eleji Bécs egész világát. A francia recepcióból Németh könyvének megjelenése idején még hiányzik az érdeklődés és az érzékenység az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó korszakának szellemi élete iránt. Németh, aki könyve egy másik helyén feteleveníti egyik, a húszas évek elejéről származó élményét, amikor Bécsben Ernst Hardt előadásában hallotta a *Jelentés az Akadémiának* című novellából a csimpánz monológját, Kafka munkásságára jóval régebben felfigyelt, mint francia kortársai, s értelmezése során tekintettel volt arra a sajátos kontextusra, amelyet a Monarchia jelentett.

A másik sajátsága Németh könyvének az a bátorság, amellyel Kafka műveit nem fél esztétikai kritikának alávetni. Lehet vitatkozni azon, vajon igaza van-e akkor, amikor *A per*ről megállapítja, hogy egyenetlen, hogy az átdolgozások során nem minden részlet kidolgozottsága azonos szintű. Vagy amikor *A kastély*ról megállapítja, hogy művészi megformáltság tekintetében nem éri el *A per* színvonalát. Ez a józan műélvezői tekintet azonban jó érzéssel tölt el ahhoz a kultikus magasfeszültséghez képest, amellyel a francia Kafka-recepcióban találkozunk. Aki a harmincas-negyvenes években, Franciaországban Kafkáról ír, ritkán merészkedik a Némethéhez hasonló profán kijelentések tételére. Az írástudók Kafka bűvöletébe kerültek, s a prágai íróval szembeni ellenvetéseik legföljebb metafizikai természetűek.

A harmadik különbség már kevésbé válik Németh előnyére. Számolván a Kafka-művek közismert sokféle értelmezhetőségével, s hangoztatván hajlamát a talmudista, szőrszálhasogató

interpretációs technikára, a szerző ragaszkodott ahhoz, hogy a szövegeket a nem-tudós olvasó módján szabad legyen a nagyon is földi, korhoz kötött társadalmi berendezkedés, jogrend, bürokrácia karikatúrájaként is olvasni. A kapitalista társadalom Kafkának ezzel az érveléssel tulajdonított bírálata aztán még spirituális értelmezésben is átfogalmazható lett az író világjobbító törekvésévé. Így aztán nem csoda, hogy a könyv záró passzusaiban Németh Kafkát társadalmi értelemben is forradalmárnak minősítette. Alighanem naiv kísérlet volt ez arra, hogy önnön esztétikai érzékenységét, értéktudatát összhangba hozza azzal a baloldali társadalmi elkötelezettséggel, amely lehetővé tette számára, hogy kétes sikerű franciaországi próbálkozásai után hazatérjen Magyarországra, és vállalja a *Csillag* főszerkesztését. Abból, hogy hazajövetele után nem gondolt Kafka-könyve magyar kiadására, s a fordulat éve után nem csapott föl a prágai író népszerűsítőjének, valószínűsíthető, hogy ő maga is hamar rádöbbent kísérletének megvalósíthatatlanságára.

Abban, hogy a József Attila Társaság programjára tűzte és ezzel a magáénak vallotta a Németh Andor-konferencia ügyét (Németh Andor emlékezete. 2003. október 30.), nem találunk semmi rendkívülit. Németh-et már életében József Attila egyik legjobb barátjaként és legjobb kritikusaként tartották számon. Neve hallatán elsőként ma is József Attila neve jut az eszünkbe. Ő rendezte sajtó alá 1938-ban a költő összegyűjtött verseit, két monográfiát írt a költőről, s a Réz Pál által szerkesztett *Németh Andor József Attiláról* című kötet a kritikus egyéb, az életművet méltató írásait is egybegyűjtötte.

Az Irodalomtudományi Intézet Modern magyar irodalmi osztályán működő kritikatörténeti csoport a huszadik század első felének irodalomról való gondolkodását tekinti át kollektív és egyéni vállalkozások sorában. Németh Andorral, akit a mai köztudat elsősorban kritikusként tart számon, csoportunknak szinte minden tagja találkozik munkája során. Bizonyos vagyok abban, hogy az ő munkássága azok közé a kritikusi teljesítmények közé tartozik, amelyeket tevékenységünk végeredményeként újra kell értékelnünk, az eddiginél nagyobb megbecsüléssel, nagyobb hangsúllyal kell emlegetnünk. Pályája átfogja a *Nyugat* nagy nemzedékét, kritikai, de bensőséges hozzáférést biztosít az avantgárd törekvéseihez, majd a harmincas évek hagyományőrző modernségével is egy hullámhosszra kerül.

Háború utáni pályaszakaszának tanulmányozása a korai ötvenes évek irodalomszemléleti problémáinak megértéséhez visz közelebb. S akkor még nem említettük hallatlanul széleskörű és naprakész világirodalmi tájékozottságát. Proust, Kafka és Joyce első magyarországi méltatói közé tartozik. A konferencia szervezésével tehát a kritikatörténeti csoport Németh Andor kritikusi életművének újbóli mérlegre tételét kezdeményezte.

Az életmű egésze azonban sokkal szerteágazóbb és gazdagabb a kritikai tevékenységnél. Németh azt terjesztette magáról, hogy pályája során lusta, tétova, álmodozó volt. Ahelyett, hogy alkotott volna, szívesebben olvasott. Ahogy Kuncz Aladár a *Fekete kolostor*ban többször megjegyzi róla: "Németh olvas." Az író, akit kortársai leggyakrabban valóban könyvvel a kezében láttak, szívesen elfogadta azt a képet, amelyik a harmincas években kialakult róla, hogy ti. ő lett volna a magyar Nemirovszki. Nem több ez azonban, mint az irodalmi világban olyannyira megszokott misztifikáció. Németh rengeteget írt, méghozzá minden műfajban és műnemben alkotott. Ahogy Babits Ignotust, úgy József Attila Németh-et tartotta sokkal jobb lírai költőnek annál, mint amilyen hírnévre szert tett. Első zajos és kissé botrányos sikerét pedig egy kis színdarabbal szerezte.

Regényeket is írt. Nemcsak a sajnálatosan töredékben maradt *Egy foglalt páholy történetére*, hanem arra a Misztótfalusi Kis Miklósról szóló tragikus önéletrajzi felhangokkal rendelkező művére, utolsó, poszthumusz megjelent regényére is gondolok, amely az említett konferencia

címét adja: *A betű mestere*. Németh Andor valóban a betű mestere volt, ha ebbe a kategóriába mindazokat beleértjük, akik professzionista olvasóként, az írott szó szakértőjeként, írástudóként egyaránt a Gutenberg galaxis hősei voltak.

A szorosabban vett szépirodalom területéről át-átszökött a történetírás, a történelmi életrajzok birodalmába, sőt, pénzkereseti célból még az útikönyvek írását sem vetette meg. Az irodalom területén sem maradt meg a fentebb stíl körében, hanem művelte azt a műfajt, nem kevésbé jó nevű publicista és író barátjával, Arthur Koestlerrel, amelyet a francia polard-nak, bűnügyi történetnek becéz.

Valahol azt írja Németh, hogy az igazi kritikus nem csak a kész műveket bírálja, hanem bekéredzkedik az alkotók műhelyébe, kézbe veszi a félkész darabokat, tanácsaival, kritikai megjegyzéseivel, ötleteivel segíti a remekművék létrejöttét. Ha tevékenységének erre az oldalára vetünk egy pillantást, szerzők nagyon figyelemre méltó sorát kapjuk, akikkel őt műhelykapcsolat fűzte össze: Kuncz Aladárt, Karinthy Frigyest, József Attilát, Déry Tibort, Kassák Lajost, Arthur Koestlert, hogy csak a legfontosabbakat említsem. A névsort érdemes kiegészíteni egy nem-irodalmár alakkal, a rejtélyes Pethővel, a Pethő Intézet névadójával is.

Végül a Németh Andor-életmű egy olyan, eddig a szélesebb közönség előtt rejtett dimenziójára szeretném felhívni a figyelmet, amelynek közismertté tétele az említett konferencia fontos újdonsága volt. Az elmondottak mellett Németh az egyik legfontosabb huszadik századi töredék- és kézirat-szerzőnk is. Kéziratban maradt írásainak jelentős hányada franciaországi emigrációja alatt keletkezett. E kéziratos és gépiratos korpuszban, a két- vagy három nyelven, magyarul, franciául és németül írott szövegek között akadnak kész vagy majdnem kész könyvek, mint a Claudel és Jacques Rivière levelezését kommentáló paksaméta vagy a Libermann atyáról írott életrajz. És akadnak töredékes filozófiai töprengések, amelyekben Németh a közönség elől gondosan eltitkolt arcát, műkedvelő bölcselői profilját mutatja föl. A kritikus szerette magát széplélekként beállítani, aki a világ minden kincséért le nem írna bírálataiban valamilyen színtelen-szagtalan elvont fogalmat, s ez a törekvése sikeresnek is bizonyult. Ma is finom tollú esszéistának ismerjük, aki "ízlelő nyelven beszél", miközben magamagának bevallja, hogy kedvenc könyve Hegel *A szellem fenomenológiája*, Heideggerrel birkózik, Arisztotelészről ír hosszú fejtegetéseket.

A konferencia már akkor is eléri célját, ha mindebből a nagyon is gazdag, szerteágazó életműből emlékezetesen fel tud villantani jellegzetes és fontos részleteket. Meggyőződésem, hogy egészében Németh Andor életműve jelentős teljesítménye huszadik századi irodalmunknak. Ezért azt gondolom, hogy elviseli, sőt, megkívánja, hogy ne féltő gonddal, óvakodva közelítsünk hozzá, hanem ahogy ő aggálytalanul tette a legnagyobbakkal, Prousttal, József Attilával vagy Déryvel és Kafkával szemben: kritikailag vessünk számot teljesítményével. Ahogy más alkotók és gondolkodók, ő sem alkotott egyaránt magas színvonalón, neki sem volt mindenben igaza. Számos kiváló értéke mellett derüljön fény erre is. Lássunk tehát munkához szabad kritikai szellemmel és az értékek iránti érzékenységgel!

Kassai György

Németh Andor költészetéről

Németh Andor egy nehezen megfogható létérzését próbálom bekeríteni. Előbb slemilségnek, aztán kiszolgáltatottságnak, tehetetlenségnek, életidegenségnek, élhetetlenségnek próbáltam elnevezni. Ő maga (az *Egy foglalt páholy története* című könyvében) puhaságáról, hajlíthatóságáról, képlékenységéről beszél. Tehát mindenképpen negatív érzésről van szó, amelynek alapszínezete a bánat, de nem akármilyen bánat, már József Attila is vele kapcsolatban "erős, alapos", tehát feltehetően gondolatilag megalapozott bánatról ír, amit akár létpesszimizmusnak is hívhatunk. "Meghalni semmiért se tudna, folytatja József Attila, de ha villamos ütné el, bátran nézne a halál elé", amit úgy is értelmezhetünk, hogy felmérte az élet értékét, hogy az életet a halálhoz viszonyítva, annak tükrében szemléli, éppen úgy, mint maga József Attila az *Észmélet* X. szakaszában: "az meglett ember... ki tudja, hogy az életet halálra ráadásul kapja, s mint talált tárgyat visszaadja; ezért őrzi meg".

Korpuszom mindössze nyolc-tíz vers, elsősorban a bécsi (1920-26) időszakból és a Pestre való visszatérés első éveiből. Ezeket Németh Andor később így jellemezte: "Verseink levegősek voltak, a sorok asszociációs egymásközöttében szabadon járt-kelt a fantázia, a nyelv lehántotta minden bilincsét... Minden irányból jövő érzékhíradások, a fantázia centrumából visszavetítve" (Déry Tibor: Ló, búza, ember, in. *A szélén behajtva*, 145.) Ezekben szeretném megragadni azt az életérzést, amelyet ő maga kisszerűnek, szürkének ítél, de amelyből, ha jól értelmezem írásait, kiutat maga a költészet nyújt.

Németh Andor életében nem adott ki verseskötetet, válogatott költeményei a Réz Pál szerkesztette *A szélén behajtva* című kötetben találhatók. Méltatások - tudtommal - elsősorban szürrealista-avantgárd költészetéről, főleg az íi>Eurydice útja az alvilág felé című szabad asszociációs versről születtek, amelynek többen (pl. Bori Imre) nagy jelentőséget tulájdonítanak a magyar avantgárd történetében. Ezzel és több hasonló jellegű költeménnyel szerepel Deréky Pál antológiájában is, ahol a nevük kezdőbetűivel szignáló kommentátorok elég fölényesen nyilatkoznak személyéről és költészeréről. Igaz, másokról is, József Attilának, Kassák Lajosnak se kegyelmeznek meg mindig. De nézzük talán, in medias res, milyen képet festenek Németh Andorról az *Utcán zümmögök* című, 1920-ban írt versével kapcsolatban:

Zsugorodó őszi almák és fonnyadt szilvák barátjai vagyunk mi,
Kereskedősegédek, kishivatalnokok és bolti lányok.
Hogyan lett annyira október, észre se vettük,
A kosarak fenekén alig hever poshadt gyümölcs, kiürültek a zsákok.
Fagyos ujjainkkal betűket rajzolunk a villamos párás ablaküvegére.
Mi nem harcolunk, a mi szívünk gyengéd szeretetet érez egy bizonyos úr, vagy hölgy iránt.
Csókjaink neszét elfújja a szél, még a mosolygásunkba is eső hull.
Mi ülünk a nedves ködben padokon, mi őrizzük a szerelmet,
A nagy szerelmet és a kis odaadást, az egyszerű szeretkezést, és mellhártya-gyulladásban halunk meg.
Nem kép, nem csengés, nem szín - csak érzés, amiva szívünkből árad:
"Ha nagyáruház tulajdonosa leszek, milyen aranyláncot veszek neked, szerelmem?
Akkor hálából megalapítom majd és emlékezésül a kishivatalnokok polgári pártját.

Most csak egy pap kellene, aki itt lenne kéznél, hogy a dolog ne húzódjék, és
egy kis döblingi templom,
Hogy örök frigyre lépjünk, karikagyűrű van már,
Csak a szomorúság hullna le rólam, minden jó lenne akkor,
Úgy el tudnánk bújni, úgy meglapulnánk..."

"Szóval, - írja az A.D. kezdőbetűkkel szignáló kommentátor - szóval itt van ez a kereskedősegédből kicseppent örök semmittevő, Németh Andor, aki nem lett ugyan nagy íróvá, de írt jó verseket, például ezt... A kishivatalnok és a kereskedősegéd nem harcol... Akiben benne van ez a szomorúság, az csak a szerelmet őrzi, a biztos, kispolgári, kényelmes szerelmet, amelyben a nő, így sejthetjük, megértő, szinte észrevehetetlen, de az élet dolgaiban igen határozott. Ilyen nők tartották el Németh Andort egész életében."

A *Lovacska* című vershez (amelynek egyik sora: "Idegeinken átjárnak az idegenek", különösen frappánsan foglalja össze Németh Andor akkori lelkiállapotát) írt kommentárban ezt olvassuk: "Németh Andor szétszórt, bohém és kedves ember lehetett, mert csak így lehet ilyen szétszórt, kedves és bohém verset írni. Formaérzéke egyáltalán nem volt, vagy henyéléssel megszabadult tőle..."

Igaz, hogy ezek az orronfricskázások helyenként összecsengenek azzal a képpel, amelyet Németh Andor barátai festettek róla, és amelyhez ő maga is hozzájárult nem egy írásával. József Attila *Németh Andor* című versében 36 éve várja már térden a kékpúpú teve, ami annyit is jelent, hogy maga Németh Andor 36 éve vár, hogy felszálljon a teve hátára, vagyis, hogy az örökös várakozás álláspontjára helyezkedett, és addig nyilván tétlenkedik. Az utolsó szakasz csodálatos - Hankiss Elemér minősítése szerint "komplex" - képében felrémlik a Fekete kolostor, az ötéves várfogság is. Első, 1944-ben megjelent József Attila-könyve szerint József Attila beszélte rá, hogy járjon analízisbe. (Az *Emlékiratok* szerint maga a terapeuta, Rapaport.) "Neked le vannak kötve az indulataid. Úgy élsz, mintha megbénult volna az akaratod. Mindent a fejeddel csinálsz, hidegen, szenvtelenül. Nem tudsz sírni, nem tudsz örülni" - mondta neki. Koestler önéletrajzában mulatságos anekdotákat közöl Németh Andor szórakozottságáról, nem e világra valóságáról, passzivitásáról ("Mit hevenyészik itt, Németh!" kiáltott rá egyik pesti látogatása alkalmából, mert a magyar szavak értelmével ekkor már nem volt mindig tisztában). Komlós Aladár, Horváth Zoltán hasonló értelemben nyilatkoznak. Déry Tibor árnyaltabban ábrázolja legelőször a *Barátom nálam aludt* című versében ("barátom feje kigyulladt, mint a rádium és szétterjedt és zengett a szobában és bús ökörszemével egy fénylő angyalt nézett a mosdó fölé"), majd *Az átutazó* ködlovag-figurájában, a külföldről visszatért, Pesten szinte csak vendégszereplő, de alapos szerelmi bonyodalmakba keveredő Rácz doktorban, és a *Szélén behajtva* kötethez írt előszavában a XIX. századbeli, réveteg, csapongó "klasszikus bohém" portréja után megemlíti Németh Andor példás újságírói kötelességtudását; szorgalmas útikönyvírói, kiterjedt fordítói, kritkusi, történelmi regényírói tevékenységét. "Íróasztala mellett - ha volt - könyökvédővel felszerelt, pontos tisztviselő, álmodozó, szeszélyes és szórakozott költővé olyankor vált, amikor lelépett a polgári létbe... Milyen két félgömbből állt össze ez a lélek, kérdem magamban, hogy hat évtizedig megtapadtak egymáson?" - kérdi Déry Tibor.

Írásaiban, emlékirataiban, szóbeli elbeszéléseiben Németh Andor maga is hozzájárult a szétszórt, szórakozott, befelé forduló, élhetetlen figura legendájának kialakításához. Az *Egy foglalt páholy története* nyitányában a Jámbor nevet viselő főhős habozás nélkül engedi át a kávéházi telefonfülkét az ablakon dörömbölő, erőszakos vigécnek... "Mindent komolyabbnak tartott, mint a saját dolgait," - írja ezzel kapcsolatban. "Mintha azok képeznék a világ egyedül valóságos anyagát, úgyannyira, hogy egyáltalán nem találta zavarónak életébe való folytonos beékelődésüket, hanem minden olyan eseményt, amely veszteglésébe beleütközött, úgy fogadott,

mintha érte jött volna, hogy tovább szállítsa valahová... Így hányódott kelekótyán a világban". "Nincsenek szándékaim, tehát nincsen személyiségem sem," - elemzi magát később ugyanebben a regényben. "Puha vagyok, befolyásolható, hajlítható. Ha megyek az utcán, nem magamat érzem, hanem az atmoszférát, az utca irányát és görbületét. Ha összekerülök valakivel, nem magamnak hiszek, hanem annak, aki szemben ül velem" (27.) "Élete színtelen volt és sivár" (73.) "Olyan érzése volt, mintha álmában imbolyogna a fák alatt, tájékozatlanul és testetlenül" (88.) De ugyanakkor, mintegy Déry Tibor előbb idézett sorait megerősítendő: "Közönye és tunyasága mögött lekötve és felhasználatlanul hallatlan szívósság és energia szorul" (156.)

Emlékirataiból megtudjuk, hogy amikor a pszichoanalitiktus Adlernél vár sorára, előre engedne két nála később érkezett hölgyet, de Adler rászól: "Ne legyen olyan előzékeny, azt nem szeretem" (*A szélén behajtva*, 654.). Emlékiratainak helyenként szándékosan frivol hangja is a hányatottság állapotát igyekszik érzékeltetni. Ezt tükrözi különben élete utolsó évében született *Zenére* című költeménye is:

Kedves gyengeségem
Mindennek átadott
Elmúlt az életem
és mégis itt vagyok.
Mikor lesz, mikor lesz
Ami majd érdekes.
A költemény egyébként Arthur Rimbaud sorait visszhangozza:
Oisive jeunesse
A tout asservi
Par délicatesse
J'ai perdu ma vie.
Ah! que le temps vienne
Ou les coeurs s'éprement.
Vagy, Weöres Sándor fordításában:
Henye fiatal-kor,
Igába-vetetten,
Merő tapintatból
Életem vesztettem.
Más idő szállhatna
Szívet lángoltatva.

Ennek a mindennek való kiszolgáltatottságnak egyik szerencsés következménye, hogy legjobb tanulmányaiban átveszi a tanulmányozott alkotó stílusát is, hogy Kassákról kassákosan, Füst Milánról füstmilánosan, még Szép Ernőről is szépernősen beszél. Ez a szinte mimikriszerű beleélőképesség teszi oly hitelessé regényes történelmi életrajzait, például a mindmáig kiadatlan Libermann-életrajzának egyes kegyes részleteit. "Mikor elkészültem vele, írja emlékirataiban (*A szélén behajtva*, 693.), odaadtam Koestlernek. Az első fejezeteket nagy élvezettel olvasta, de aztán jöttek olyan oldalak, ahol Libermann nagy ájtatosságát ecsetelem, mire Koestler ezt írta oda a margóra: Megbolondult, Némethem?"

Magatartását, természetesen, az ötéves várfogsággal magyarázza. Kuncz Aladár visszaemlékezése szerint az olvasással eltöltött napok során "olyan mélyen merültünk el az olvasott regényekben, költeményekben és színdarabokban, hogy a tőlünk hozott világ sokkal élesebb és elevenebb volt, mint a mienk, annyira, hogy fogolytársainkat is és egész környezetünket lassanként besoroltuk képzeleti világunkba..." Később aztán: "regényekhez, költeményekhez már nemigen mertünk nyúlni. Az életnek egészen mély, szinte pokoli

rétegeiben sínylődtünk, amelyhez fájdalmasan esett volna szép felületet tükröző művészi álmokat társítani... Nyelvünk, beszélőmodorunk lassanként egészen elvonttá lett. Néha hónapokon át nem ejtettük ki szájunkon az élet gyakorlati szavait, és elszoktunk a művészi kifejezések által nyújtott, szinte fizikai számba menő, titokzatos gyönyörűségektől is. Egész nap homályban tartózkodtunk. Mintha egy óriási agyvelő tekercsei közé költözködtünk volna be, ahonnan mind-ennek csak szürke, gondolati vázát láttuk."

Nagyjából hasonló kép tér vissza József Attila róla szóló "Hova forduljon az ember" kezdetű versében is:

Észét külön, szívét külön szárnyalja be az egyröptű szó.
Madarat lát? - pihe suhan s a csontváz ott áll
messzi kopasz ág zörgő tetején -
néki a fogalmak hideg vasak, miket csak messziről
szemlélni jó.

A folytatás viszont Németh Andor egyik versének utánérzése:

...legbelül egy öregre figyel,
ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott
hajjal bolyong -.

Míg Németh Andor:

szinte lakásom sincs, mert abba is csak hálni járok, mint az életbe egyáltalán.
Sokat járok az esőben, és a sötét, barátságtalan utcákat kedvelem főként.
(*A költő*)

Ezt össze lehet vetni azokkal a sorokkal, amelyekkel bécsi tartózkodása alatti életérzését próbálja megragadni:

"Mélységesen rámnehezedett a Fekete kolostorban töltött évek melankóliája. Egy középkori klastrom, majd egy III. Napoléon-korabeli erődítmény magányában borongtam végig a világháborút, magamba süppedve és végképpen feladva magamat. Mindez hangosan kiabált magatartásomból és minekjeimből... Nem tudtam beszélni soha ezekről az évekről, ma sem tudok. Valami dermedt közömbösség fagyott rám, valami életúntság, amit érzéketlenségnek is lehet, ha tetszik, minősíteni. A gyöngyház vastag, áttörhetetlen kéregként rakódott a kedélyem köré."

Előfordult azonban, hogy Németh Andor igenis beszélt noirmoutier-i és ile d'yeui-i fogságáról, még a fogság ideje alatt:

Egyszer talán
Kis életemben ez lesz majd a távol
Álmodozom
A sziklák magas várfokáról

Ą"A szürke hétköznapok összetörtek" - írja 1916-ban, felidézve, mint nem egyszer Kuncz, mint öltözteti zöldbe egy, a börtönudvaron átsuhanó lányalak az őket körülvevő szürkeséget. Azt, amelyet József Attila így érzékeltet Németh Andor című költeményében: "két fürtjén őrzi a leölt

halacskák szürke sóhaját". Írt a várfogságról az *Esti zsoltár* című költeményben: (Ha tízet üt az óra bármikor és bárhol, emlékezz meg a nyomorúságról az elhagyott toronyszobában), az *Elégiában* (*Kivetettségemben hozzád fordulok vissza sziget/Időben derengő emlék/Meghatottságom úszó Elysiu-ma.../Huszonhat éves vagyok, kinő a szakállam/Tenger emel és háború dörög alattam*) és természetesen az *Emlékezés Kuncz Aldárra* című költeményében (*Íme, az alkotó, aki a rombolás küszöbén megidézi, ami életének tartalmául adatott/A félelmetesen dörgő tengert a bárkával, amelyen százegynéhány ember szorong... A nyúlós napokat, az átvirrasztott éjszakákat és kegyetlen, szeles nappalokat*).

Ez a szürkeség, "viseltes életed kikopott fényei" (*Alkalmazottak*), a Németh Andor-i létérzés egyik fontos összetevője. Láttuk, hogy a kisszerűség, a noirmoutiers-i versben emlegetett "kis élet" ennek egyik tartozéka. Megjelenítése a kisszerűségnek, a seszínű életnek az *Alkalmazottak* (*A szélén behajtva*, 65.).

Az iroda, ahol szép ifjuságom ideje telik, hat órakor zárul.
Más hogy van vele, nem tudom. Az én fejem ilyenkor kábult.
Az ember megy az utcán, vaksin és tévetegen,
A holnapon jár az esze, a házbéren, valami szerény és homályos élvezeten.
Százezer magányos férfi és nő jár az utcán hat és félhét között.
Ezek mind teljesítik az ötödik parancsot, vagy pontosan fizető albérlők,
A legtöbbnek özvegy édesanyja van,
S este reszkető fejjel jelenti, hogy hozták a számlát (gáz vagy villany)
A részletes is itt járt, meg kell fizetned, hiába halogatod,
Minek az a tíz kötet Wells és a Schumann-dalok?
Szenvedsz, mert érzékeny a lelked, és vannak kultúrigényeid,
Szégyenlősen hordod viseltes életed kikopott fényeit,
Nem maradsz el a kor színvonala mögött,
Te készíted elő a boldogabb jövőt,
Nem boldogabb emberiséget akarsz, hanem boldogabb magyart,
Még egy darabig tűrjük az elnyomást, aztán döntsön a kard.
Két kagyló van a füleden, buzdítások és intelmek szüremlenek feléd,
Százféleképpen szédítenek, szegény, hogy add meg magad, ess térdre, ne légy.

Két ízben minősíti seszínünek életét, a *Foglalt páholy nyitányá*ban és *A költő* című versében:

Mi igazol engem előtted, embertárs, aki korán kelsz, és látható dolgokkal
veszkődsz lámpagyújtásig
Sőt azon túl - látható dolgokkal, ércekkel, fémekkel, vagy ha csak papirossal is -
De azon a papiroson hús-vér eleven emberek ügye fordul -
betegsegélyezés vagy a járandóságok kiutalása,
Amit egyik kéz a másiknak ad, gondosan mérve, hogy ne járjon rosszul egyik sem,
Noha a mérleg egészen hamis - de a kis dolgokban a különbség elenyészően kicsiny.
Így éli ki-ki, ahogy tudja, az életét, ha akármilyen élet az,
Én pedig jeleket mondok és jóslatokat, magam sem tudom, mi felől,
A magam életét élem, beiktatva a többiek közé, a magam seszínű életét,
Mely nem fontosabb, mint a másé, nem gazdagabb, sőt az íze alighanem kevesebb,
És igen keveset tudnátok kezdeni vele.
Nekem nincs feleségem, nincs gyerekem, és ezért a gondom egészen általános.
Szinte lakásom sincs, mert abba is csak hálni járok, mint az életbe egyáltalán.
Sokat járok az esőben, és a sötét, barátságtalan utcákat kedvelem főként,
Örökké azon tűnődve, ami talán hasznos, talán hasztalan, de nekem éppen

annyira munkám,
Mint másnak, hogy a keze mozog, a szája jár, és lehelletével megközelíti a másikat.

Ez a vers már felcsillantja a szürkeségből, a seszínű életből való kiút lehetőségét, azt, amit Füst Milánról írt esszéjében így határoz meg: "A vers ... olvasója biztos lehet, hogy ajándékkal végzi, valami megnyugtató felismeréssel, ami az éppen átéltnek mintegy extraktuma, amit, újra a maga kis dolgai között, időnként felemlegethet." A költő nemcsak Baudelaire albatroszaként* cselleng a reális világ dolgai között, hanem, szerencsés esetben az álommal, az éber álommal (a révedezéstől az extázisig) együtt "át tudja törni a valóság kényszerzubbonyrendszerét". Ezt a tételt állítja fel többek között a *Várakozásról* című esszéjében. A várakozás, amelyet N. A. védekezési mechanizmusként is használ (pl. *Súlyemelő* című költeményében, ahol a költő, mint a súlyemelő, a szíve fölött tartja kedvesét, "megbénult karral állni veszteg amíg hetekből évek lesznek" Németh Andor lelki alapállása, hiszen igaz, hogy a kékpúpú teve rá várakozik, de ő is várja az alkalmat, hogy felüljön rá. Az olvasó tehát joggal gondolhatja, hogy a várakozás érzésének elemzése során Németh önelemzést végez, és szép mondatokban, hangulatos képekben igyekszik saját várakozó lelkiállapotát érzékeltetni. Ehelyett azonban mást kapunk.

"A várakozás, az a szorongó és ugyanakkor boldogító életérzés, amelylyel serdülőkorunkban a jövőt praefiguráljuk - az az egészre menő hódító szándék, mely az első nekilendülés után állóharccá nyomorodik, fedezékek mögötti lapulássá, egzisztenciává, más és több, mint a társadalmi felelősség öröklött jelentkezése." - írja. A seszínű kis életért, a kamaszkori ábrándok megcsúfolásáért és - Németh Andor esetére lebontva - az ígéretes indulás, a *Veronika tükre* sikere utáni "állóharcért" a társadalom a felelős, amely mindössze néhány képességünket veszi igénybe, aminek következtében az egyénben vágyfelesleg marad, s ennek a vágyfeleslegnek, bármilyen alakban jelentkezzék is, várakozás jellege van. Az irodalom fogyasztása egyik levezetője lehet ennek a vágyfeleslegnek (100 olvasó közül 99 menekülésszerűen nyúl könyv után). Ugyanakkor azonban öncélú művészet igényével lép fel. De vajon a művészet fogyasztása gyógyír lehet-e? "Ha az olvasó menekedése sikerült, azt mondják, beléje feledkezett." - írja Németh. De ha nem sikerült? Akkor megint az életet, pontosabban az életvitelt kell hibáztatni. Ezt példázza a *Párbeszéd* című költemény.

A szív kis igényét, a lélek bánatát, hagyd a szerelmi kint,
Hiszen nincs rá se kenőcs, se tapasz:
Ki arccal a falnak fordulva fekszel, ki a sötétbe nyögsz, kelj fel, kamasz,
Jöjj és szégyelld magad! Nézz és ámulj: odakint

Millió ember él, mind tesz-vesz, jön-megy és szót cserél,
Millió ember van, s figyeld meg, te vagy, te vagy az az egy,
Akinek egy kis kép, egy jelentéktelen esemény - mással megy az utcán, mással ér a kapu elé -
Akinek néhány hétköznapi búcsúszó a szívére megy!
De te elfordulsz, és mégy visszafelé az úton, amely - a kapu becsukódott utánuk - üres lett
S könyököddel az asztalon révedsz azon az értelmetlen tabun,
Mely - örök nevetség ! - épp téged, milliók közül egyet, tilt el örökre tőle s a bún
Ami ez igénytelen és másra közömbös tényből a szívedre szüremlett!

S ha most azt mondom: elég volt, állj fel, készülj, csomagolj; van vasút, repülőgép,
S vannak nagy városok - a múlt egy-egy kagylója mind - utazz el délnek,

A klasszikus múlt egy-egy kagylója mind, tartsd füledhez, zúgásuk ha nem is érted,
Mennyi csodás emlék, mennyi élőkép!

Millió ember élt előtted és él ma,
A világ végtelen és szép! No végre, könnyek!
"S ha mégoly pálmás is a messze Riviéra
Az én nagy bánatom egy lattal sem lesz könnyebb,

Azt nem mulasztja el az idegenlégió,
Sem távol néger törzsek tamtamja és üstje,
Nedves rossz lánggal ég életem: millió
Világot eltakar napjaim fojtó füstje."

Hol hát a hiba? Az ötéves várfogságban, mint néha gondolja, vagy saját passzivitásában, kiszolgáltatottságában? "Valaki keresztülment rajtam és elvesztett bennem valamit, idegen dolgok ezek" - írja a *Szélén behajtva* című költeményében "Hogyan kerültem ide? Mikor? Miért?" (*Önarckép*) "Ne kérdezzétek mi történt velem. Felhő vagyok". (*Illa berek*) "Nem-megcsinálásom zsúfolt javaimnál" - írja egyik versében (*Kis dal*), "a sivatagok közepén a fügefa, úgy hervadok körülbelül,amelyik nem terem fügét, de darazsak dongják körül" (*Lovacska*), "Alom vagyok én" (*Az ibolyaszínű csillár*), "Elhagytam, szétziláltam minden kis holmimat és minden helyet, mint porszemet a szél, amit vadul kavargat és elhagyja valahol, mint engemet." (*Egy régi könyv*) "Kulcs voltam egy kis ládikán, hatalom forgatott" - summázza életét pár hónappal halála előtt.

De felveti a *Költő* című vers Németh Andor egyik állandóan visszatérő témáját, a művész, nevezetesen az irodalmár helyét a társadalomban. "Az író olyan árut termel, amelyről csak létrejötte után derül ki, hogy van-e érdeklődés iránta" - írja. "Csak a piacra dolgozó kontár tudja annyira-amennyire, milyen ellenértéket kap munkájáért... A kontár munkája közben élesen látja azt a réteget; amelyet kiszolgál, míg az igazi művész ismeretlen, leendő olvasóinak alaktalan, tapogatodzó, tudat alatt szunnyadó várakozását érzi történéssé, jelenné éledni magában, s ezt rögzíti le. ... Nem zsongít, hanem ébreszt, átvilágítja a társadalom élettelen homályát... Ez a társadalom második természetként veszi körül az egyént és elfedi előle első, igazi természetét." (Érthetővé válik ezután miért tett olyan nagy hatást rá Kafka *Per*e, amelynek főhőse a társadalomban ránőtt kéreg alatt felfedi igazi lényét), "érzi, hogy a valóságosnak tartott világon túl, vagy mellett is van valami" ("Az igazat mondd, ne csak a valódit" - tesz különbséget a két fogalom között József Attila). Déryvel kapcsolatban írja 1929-ben: "Lehetetlen letagadnunk annak a felemelő életérzésnek forradalmasító erejét, hogy a kegyetlenül ránk nehezedő valóság nem az egész, s talán nem is a legigazibb valóság." A művész tehát a tudattalant szabadítja fel és a művészetben való gyönyörködés oka az, hogy "... veszélytelenül kiélhetjük azokat a hajlandóságainkat, amelyeket a valóságban kiélni nem merünk."

A költőnek társadalmi felelősségtudata van. "Vajon mit szólnak ehhez a parasztok, hogy mi... erőink javát finom szavak henye faragásán töltjük el?... Szégyellem magam" - idézi Füst Milánt. A költőnek a társadalomban elfoglalt helye foglalkoztatja 1948-ban a *Fórum*ban megjelent *Beszélgetés a művészetről* című írásában is, amelyben ma már szinte groteszkül ható módon a kommunista pártot igyekszik párttagként meggyőzni a költészet társadalmi hasznáról, miközben a pártfunkcionárius kioktatja e haszon igazi jellegét illetően: a vers társadalmi termék, a költő a világgal való megbékülést hirdeti, minden jó vers győzelem a káosz felett.

Az élet szürke kicsinyességének egyik legjobb ellenszere a mágikus (értelmetlen) költészet. "Az

a generáció, amelyik ma negyven-ötven év körül jár, rendes, kicsire szabott és ok nélküli problémákkal meg nem bolygatott világában ahhoz szokott, hogy a költészet végső és mindent magához igazító törvénye a ráció, azaz esztétikára átfordítva, a mérték és a harmónia"- írja 1923-ban az "értelmetlen versekről" szóló esszéjében. Ez azonban hazugság, a háborús évek, a háborús propaganda kompromittálták a szavakat, a költő megundorodott ettől a játéktól, bosszút állt a nyelven - például a dadaizmus formájában -, és végül "a szó önmagáért van, a versben áll, és frissen piheg, mint egy fiatal állat. A szavakban az értelmen túl is van valami : idéző erő, mágia..." A kicsinyesség; a szürkeség, a >kis élet< a szabályos, a társadalom kényszerzubbonya, amit levetni magáról csak az álom, az éber álom és a művészet képes." (Erre utal a *Virradat* című költeménye is: "Alvó; te vagy az egyetlen éber ezen a kalózhajón"). A programszerű *Kommentár* című írásában társadalmi szerződést, rousseau-i contrat social-t feltételez a költő és a társadalom között: "a társadalom ez egyszer eltér a közvetlen haszon elvétől a költő ezzel szemben kötelezi magát, hogy kinyilvánításait közérthetővé, közhasznúvá tegye."

A megegyezést az új világérzés bontja fel, az amely áttöri a hely és idő korlátait, az új vers motor (*A szélén behajtva*, 180.), életet robbant ki magából. Így fordul át, mint nem egyszer bécsi verseiben is, a létpesszimizmus, az új költészetbe vetett hit jóvoltából, és annak felszabadító hatásaként egy bizakodó, majdhogynem megnyugtató világképpé, amely, mint Arany Jánosnál, vigasz is lehet az emberi sors kegyetlenségével szemben:

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez,
Ha jő a halál;
Ujjad valamig azt
Pengetheti: vigaszt
Bús elme talál.

Jegyzetek (Tóth Árpád fordítása)

** Olykor matrózi nép, kit ily csíny kedvre hangol,*
albatroszt ejt rabul, vizek nagy madarát,
mely, egykedvű utas, hajók nyomán csatangol,
míg sós örvényeken lomhán suhannak át.

Alig teszik le a fedélzet padlatára,
a kéklő lég ura esetlen, bús, beteg,
leejti kétfelé fehér szárnyát az árva,
s mint két nagy evezőt vonszolja csüggeteg.

Szárnyán kalandra szállt,most sántít suta félsszel,
még tegnap szép csoda, ma rút röhejre készt,
csőrébe egy legény pipát dugdosva élcel,
másik majmolja a tört szárnyú bicegést.

A költő is ilyen, e légi herceg párja,
kinek tréfa a nyíl s a vihar dühe szép,
de itt lenn bús rab ő, csak vad hahota várja
s megbotlik óriás két szárnyában, ha lép.

SZERZŐK

- Angyalosi Gergely (1953 -) MTA Irodalomtudományi Intézet, osztályvezető
- Beney Zsuzsa (1930 -) Költő, egyetemi tanár
- Bircsák Anikó (1976 -) MTA Irodalomtudományi Intézet, ösztöndíjas
- Botka Ferenc (1929 -) Petőfi Irodalmi Múzeum, nyugalmazott főigazgató
- Csaplár Ferenc (1940 -) Kassák Lajos Múzeum, igazgató
- Erdődy Edit (1946 -) MTA Irodalomtudományi Intézet, főmunkatárs
- Ferenczi László (1937 -) MTA Irodalomtudományi Intézet, tudományos tanácsadó
- Fráter Zoltán (1956 -) ELTE BtK, irodalomtörténész, docens
- Karafiáth Judit (1943 -) ELTE, francia egyetemi központ, igazgató
- Kassai György (1923 -) Sorbonne, műfordító, Németh Andor nevelt fia
- Lengyel András (1950 -) Szegedi Móra Ferenc Múzeum irodalomtörténész,osztályvezető
- Mihályi Gábor (1923 -) Európai kulturális füzetek, főszerkesztő
- Pomogáts Béla (1934 -) MTA Irodalomtudományi Intézet, tudományos tanácsadó
- Szabó Ferenc S. J. (1931 -) Jezsuita pap, irodalomtörténész
- Szigeti Lajos Sándor (1951 -) Károli Gáspár Egyetem, irodalomtörténész, tanszékvezető
- Tverdota György (1947 -) ELTE BtK,tanszékvezető, egyetemi tanár
- Veres András (1945 -) ELTE BtK, tanszékvezető

DÉRY TIBOR

JÓZSEF ATTILA

KARINTHY FRIGYES.

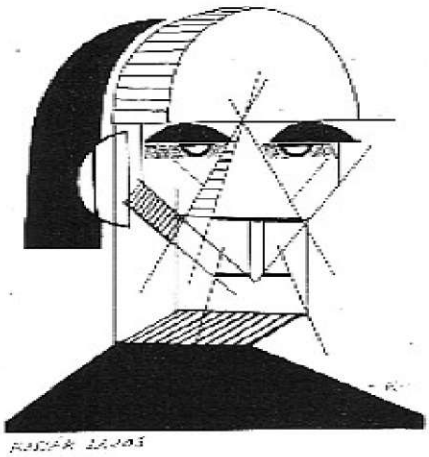

RADNÓTI SÁNDOR